

म. ग्रं. सं. टाणें

विषय निबंध
सं. नं. ४

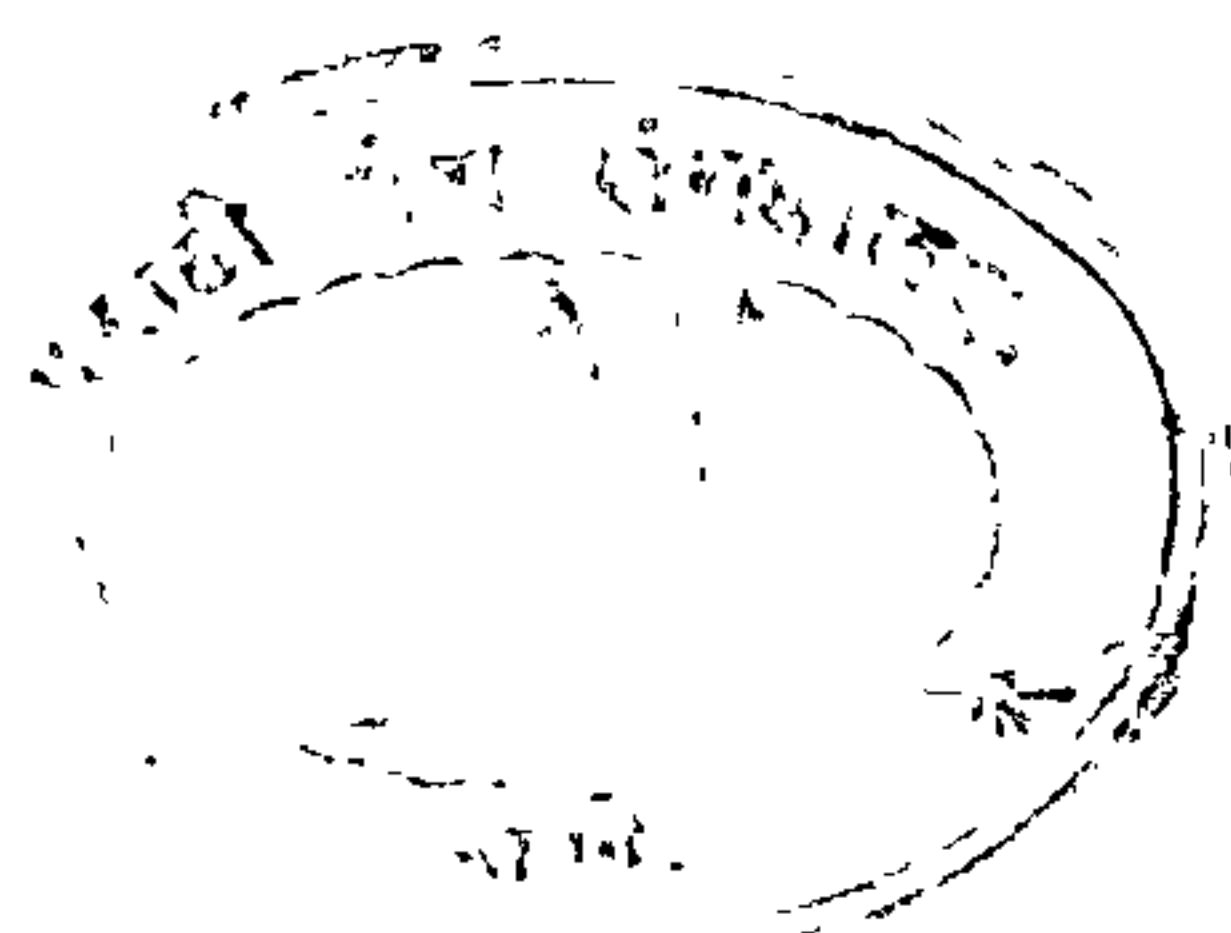
कालत वाङ्मय

निबंध
कालत वाङ्मय

REFBK-0006479

किं. ३॥ रुपये

ललित वाङ्मय

REFBK-0006479

लखक

प्र. के. अत्रे

किंमत ३॥ रुपये

प्रकाशक व व्यवस्थापक

रा० ज० देशमुख
देशमुख आणि कंपनी
१९१ शनवार, पुणे २

संचालक

भ० व्यं० देशमुख
बी.ए., एलएल.बी.

- (१) सर्व हक्क सौ. सुधानाई अत्रे यांच्या स्वाधीन आहेत.
- (२) मुखपृष्ठावरील चित्र दीनानाथ दलाल यांचे आहे.
- (३) मुखपृष्ठावरील चित्राचा ब्लॉक बॉम्बे प्रोसेस स्टोडिओत
केला आहे.

क्रमांक ६२
२५ जून १९४४

मुद्रक
वि. गं. केतकर
व्यवस्थापक
लोकसंग्रह छापखाना,
६२४ सदाशिव, पुणे २

देशमुख आणि कंपनीची प्रकाशनं

वि. स. खांडेकर

१ फुलें आणि दगड	१॥॥
२ घरट्यावोहर	१॥॥
३ स्त्री आणि पुरुष	२
४ कलिका	२॥
५ सायंकाल (आ. २ री.)	२॥॥
६ अविनाश	१॥॥
७ मंदाकिनी	१॥॥
८ सहा भाषणें	२
९ फुलें आणि कांटे	२॥
१० पहिलें प्रेम (आ. २ री.)	३
११ जळलेला मोहर	३
१२ क्राँचवध	४
१३ पांढरे ढग	४॥

ग. त्र्यं. माडखोलकर

१ अवशेष	२
२ नागकन्या	२
३ माझी नभोवाणी	२
४ नवें संसार (जप)	४
५ चंदनवाडी	६॥॥
६ व्यक्तिरेखा	२॥

ना. धों. ताम्हनकर

१ तात्या भा. १ ला.	२॥॥
२ तात्या भा. २ रा.	३
६ निवाडे भा. १ ला.	२॥॥
४ चकमकी	१॥॥
५ बच्चा नवरा	१॥॥

६ अनेक आशीर्वाद	३॥॥
७ दाजी भा. १ ला.	३॥॥

चिं. वि. जोशी

१ आणखी चिमणराव (आ. २ री.)	४
२ नवें भारूड	२
३ स्टेशनमास्तर	२

साने गुरुजी

१ पुनर्जन्म (आ. २ री.)	३
२ आस्तिक	२॥॥
३ सोन्या मारुति? (आ. २ री.)	२

दत्तू बांदेकर

१ सख्याहरी	१॥॥
२ नवी आघाडी	१॥॥
३ तूं आणि मी	२॥

प्र. के. अत्रे

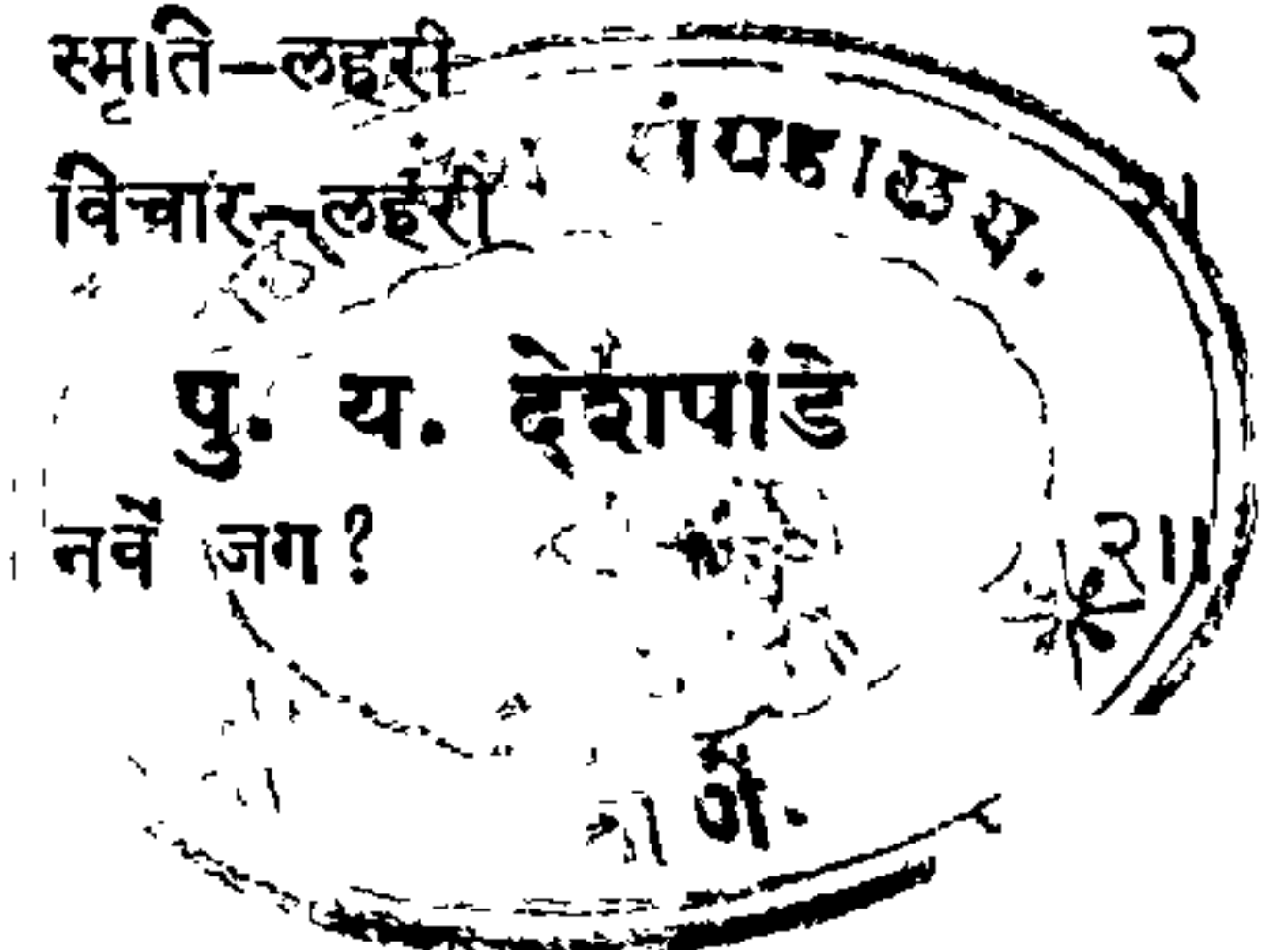
१ साखरपुडा	१॥॥
२ ललित वाङ्मय	३॥॥

द. र. कवठेकर

१ अपुरा डाव	३
२ रेशमाच्या गांठी	३

वा. म. जोशी

१ स्मृति-लहरी	२
२ विचार-लहरी	२
१ नवें जग?	२॥॥

देशमुख आणि कंपनीचीं प्रकाशनं

भाई बेके		रा. श्री. जोग	
१ रायचरित्र	१॥	१ सौंदर्यशोध आणि आनंद	८
प. ले. वि. स. खांडेकर		ना. म. पटवर्धन	
१ काव्यज्योति	१	१ हितपत्रें	१.
आनंदीबाई जयवंत		वि. वि. बोकील	
१ पारंब्या	२	१ बेबीची बहीण	३
लक्ष्मण० सरदेसाई		सत्यग्राही	
१ ढासळलेले बुरुज	२	१ ग्रह आणि तारे	४॥
प्रो. वि. ह. कुलकर्णी		अनंत काणेकर	
१ व्यक्तिचित्रें	२॥	१ धुक्यांतून लाल तान्याकडे	३
ना. ह. आपटे		२ पिकलीं पानें (दु. आ.)	१॥
१ फसगत	१॥	काकासाहेब कालेलकर	
शकुंतला परांजपे		१ ब्रह्मदेशचा प्रवास	१॥
१ भिलिणीचीं बोरें	३	य. दि. पेण्ढरकर	
कृष्णाबाई मोटे		१ प्रापंचिक पत्रें	३
१ मीनाक्षीचें जीवन	२॥	२ धायाळ	
र. गो. सरदेसाई		वि. म. भुस्कुटे	
१ चलतीं नाणीं	२	१ स्टॅलिन	३॥
		कमलाबाई टिळक	
		१ आकाशगंगा	२॥
		रामतनय	
		१ साखर गोठी	५

आगामी प्रकाशनं

वि. स. खांडेकर

- १ अश्रु
- २ बुद्ध आणि हिटलर
- ३ तिसरी भूक
- ४ वर्षाकाल
- ५ छायाभाग १-२
- ६ चार भिती
- ७ हिरवा चाफा (दु. भा.)
- ८ दोन धरुव ”
- ९ कालचीं स्वप्ने
- १० विसावें शतक
- ११ पहिली लाट
- १२ करपकता
- १३ वालुका
- १४ मंजिन्या
- १५ मराठीचा नाट्यसंसार
- १६ वा. म. जोशी (न्यक्ति आणि वाङ्मय)
- १७ चल ये राणी
- १८ सुवर्ण कण

ग. त्र्यं. माडखोलकर

- १ तीन दिवस
- २ ऋणभार
- ३ माझे आवडते कवि
- ४ चक्रवर्ती उदयन
- ५ उर्वशी
- ६ उमर खय्याम
- ७ विलपिका

द. र. कवठेकर

- १ आपुलकीची झळ
- २ ढगाआड

- ३ आग आणि पाणी
- ४ आभाळाची सांवली

ना. ह. आपटे

- १ साजणी

ना. धों. ताम्हनकर

- १ निवाडे भा. २ रा
- २ गुजाताई
- ३ शेजारी

प्र. के. अत्रे

- १ शब्दचित्रे
- २ 'मी' कसा झालो

कृष्णाबाई मोटे

- १ अनामिकेची पूजा
- २ कलाक्षेत्रांत
- ३ मवाली

काकासाहेब कालेलकर

- १ स्मरण यात्रा

अनंत काणेकर

- १ उघडथा खिडक्या
- २ काळे आणि पांढरे

चिं. वि. जोशी

- १ गुंड्याभाऊ
- २ दरबार कथा
- ३ नटवर्य

दत्तू बांदेकर

- १ हिरवी माडी
- २ कबुली जबाब

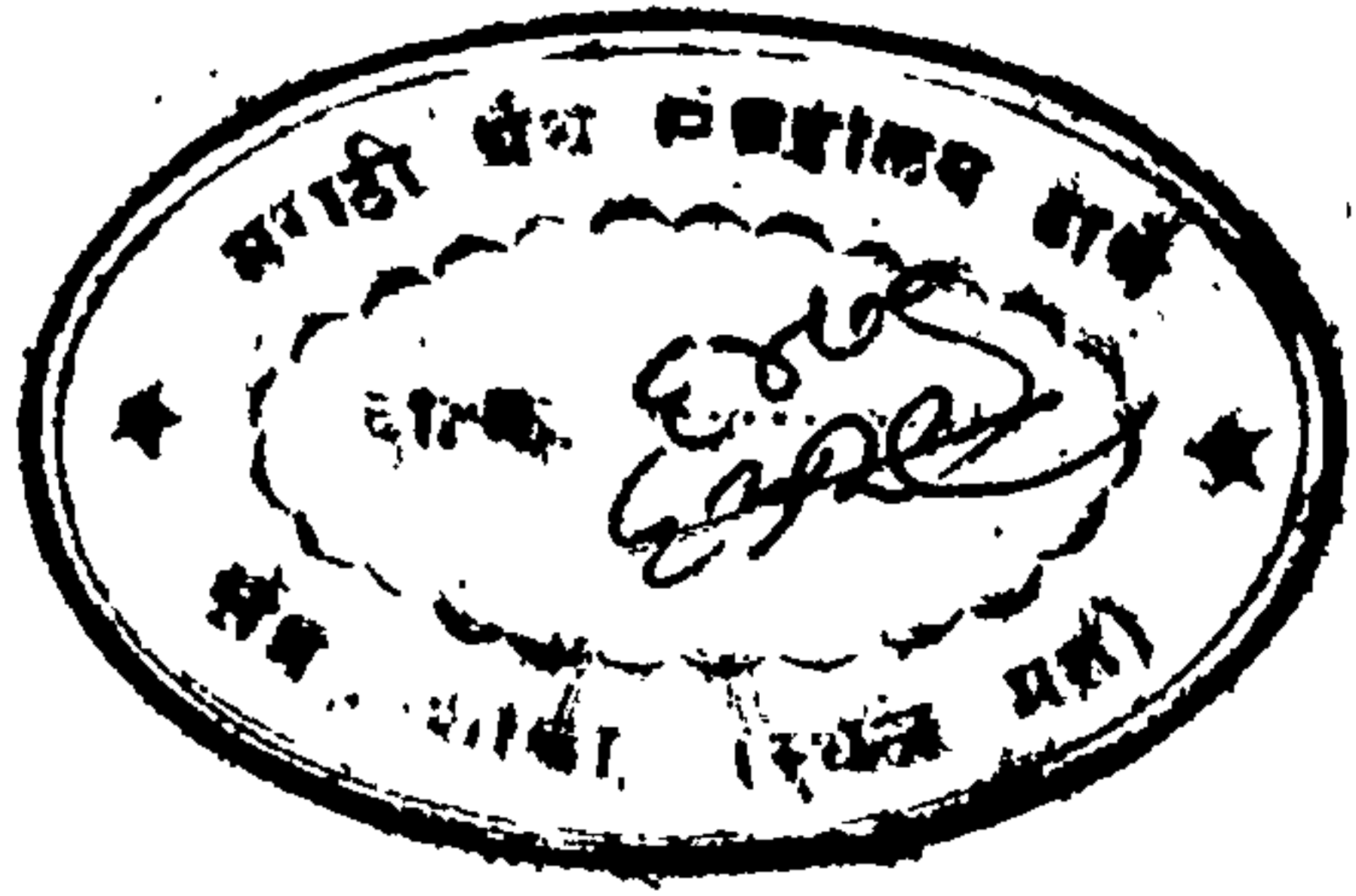
ललित वाङ्मय

प्र. के. अत्र

पुरोगामी वाङ्मय

आणि वास्तववाद

वाङ्मय परिषद, बडोदे

मान्यवर स्वागताध्यक्ष, वाङ्मयपरिषदेचे
सन्मान्य सभासद, साहित्यप्रेमी बंधु-
भगिनीनो—किंवा बहिणीनो आणि
भावांनो—तसेंच सामान्य व विशेष जनहो,

आपल्या या महान् नगरींतील वाङ्मय परिषदेच्या चौथ्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्यासाठी आपण मला आज आज्ञा केली आहे—किंबहुना आपल्या प्रेमाचे पकड वॉरंट पाठवून आपण मला या स्थानी अखेर पकडूनच आणलेत—याबद्दल आपल्याला काय म्हणावे हेंच मला कळत नाही. विद्वज्जनांकडे आपण लिहून धाडलेल्या आपल्या छापील पत्रकांत माझा 'सुप्रसिद्ध' साहित्यसेवक असा आपण उल्लेख केलेला आहे. मी एक साहित्यसेवक आहे आणि 'सुप्रसिद्ध' ही आहे यांत शंका नाही. पण माझी साहित्यसेवा कितपत 'सुप्रसिद्ध' आहे याविषयी कांहीं वतनदार पंडित मंडळीना संशय पडल्याविना राहणार नाही. तथापि, असल्या विशेषणांच्या साभिप्रायतेबद्दल शंका उत्पन्न होण्यासारख्या असल्या तरी मी महाराष्ट्रांतला एक अत्यंत 'जाडा व वजनदार' साहित्यसेवक आहे याबद्दल आपणां सर्वांचे एकमत होईल याबद्दल माझी खात्री आहे. किंबहुना, हल्लींच्या रेकॉर्ड मोडण्याच्या भाषेतच सांगावयाचे झाल्यास मला असेहि अभिमानाने सांगतां येईल—अर्थात् चुकभूल होत असल्यास ती मी मागाहून कबूल करीनच—कीं, निव्वळ

‘वजनदार’पणांत आजपर्यंत महाराष्ट्रांत होऊन गेलेल्या साहित्यपरिषदेच्या अध्यक्षामध्ये मी खात्रीने ‘रेकॉर्ड-ब्रेकर’च अध्यक्ष ठरेन.

आपल्या या परिषदेच्या थाटाला व समारंभाला शोभेल असा एकादा भरभक्कम व उंचापुरा अध्यक्ष आपणाला असावा अशी जर आपल्यापैकी कोणाची मनीषा असली तर ती कदाचित् माझ्या या नेमणुकीमुळे तृप्त होईल. पण ज्याने महाराष्ट्र वाङ्मयांत कांहीं तरी ‘भरीव’ कामगिरी केली आहे, किंवा ज्याने साहित्यांत सामान्य जनांना न कळणारे असे भारदस्त ग्रंथ लिहिले आहेत असा जर अध्यक्ष तुमच्यापैकी कोणाला हवा असला तर त्यांची मात्र या स्थळी झालेल्या माझ्या उपस्थितीमुळे खचित निराशा होईल. आजपर्यंत माझ्या हातून गंभीर, नीरस व क्लिष्ट विषयावर ग्रंथरचना झाली नाही हा माझ्या साहित्यसेवेमध्ये एक मोठा उणेपणा राहून गेला आहे हे मला सर्वस्वी मान्य आहे. माझी ‘ग्रंथा’ची व्याख्या अशी आहे की, जो पांचशें पानांचा असून जो कोणीहि फारसा वाचीत नाही, तरी देखील ज्याला कुठल्या ना कुठल्या तरी ग्रंथोत्तेजक मंडळाकडून मधून मधून बक्षिसे मिळत असतात तो ग्रंथ ! देवाच्या दयेने मी असल्या ग्रांथिक सन्निपाताने अद्यापि पछाडलेलो नाही. तसे असते तर माझ्या साहित्यसेवेचा ग्रंथ कधीच आटोपला असता. लोकांना जे सहज कळेल, पटेल किंवा ज्यामुळे त्यांची पुष्कळशी करमणूक होऊन मौज वाटेल असे लिखाण लिहिणारा मी एक प्राकृत लेखक आहे. तथापि आपण जे करीत नाही किंवा जे करण्याचा आपला हेतु नाही अथवा जे करण्याचे आपल्यांत कदाचित् सामर्थ्यहि नसेल, तेच नेमके आपण कां करीत नाही असे विचारणाऱ्या टीकाकारांचा एक पक्ष महाराष्ट्रांत उपस्थित झालेला आहे. व्युत्पत्तिशास्त्रज्ञ वैयाकरणी लेखकाने नाट्यछटा लिहाव्यात, लघुकथाकाराने स्थापत्यशास्त्रावर लेख लिहावेत किंवा मल्लविद्येवर पुस्तके लिहिणाऱ्याने लावण्या, छकडी लिहाव्यात किंवा पाकशास्त्रावर पुस्तके लिहिणाऱ्याने कामशास्त्रावर पुस्तके लिहावीत अशी अपेक्षा या टीकाकारांची असते. चार लोक हौसेने माझे लिखाण वाचतात किंवा माझी नाटके पाहण्यास बरीच मंडळी येतात असें बघून हे लोक मला विचारतात कीं तुम्ही ‘ग्रंथनिष्पत्ति’ कां करीत नाही? साहित्यामधून पुढे केव्हां तरी मी ‘पेन्शनी’त निघेन त्या वेळीं हा उद्योग साधला तर करून बघेन असें मी

त्यांना सांगतो. रवीन्द्रनाथ टागोरांना जर ही मंडळी भेटली तर त्यांना तुम्ही आपल्या दाढीमिशा काढून टाकून नुसता ' परेंच कट ' कां ठेवीत नाहीं असें ही मंडळी विचारल्याशिवाय राहणार नाहीत किंवा सौ. सरोजिनी नायडू भेटल्या तर त्यांना इलकली लुकडें नेसून हातांत गोठपाटल्या व पायांत जोडवी घालण्याचा उपदेश करावयालाहि ही मंडळी चुकणार नाहीत असा माझा कयास आहे. कसेंहि असो, माझ्या साहित्यसेवेमधील ठळक उणेपणाकडे डोळेझांक करून आपण मला या संमेलनाचे अध्यक्ष ' बनवलेत ' या आपल्या थोरपणाबद्दल मी आपला कृतज्ञ आहे. इंदूर यथें नुकत्याच भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्यसंमेलनाचें अध्यक्षस्थान ' साष्टांग नमस्कारा 'च्या एका श्रीमंत प्रणेत्याला प्राप्त झालें म्हणून या संमेलनाचें अध्यक्षस्थान ' साष्टांग नमस्कारा 'च्या दुसऱ्या एका अकिंचन कर्त्याला प्राप्त होणें हें ओघानेंच आलें असें सहज परवां कोणी मला म्हणालें; माझा त्यांवर अर्थातच विश्वास नाहीं.

आपल्या संस्थानच्या वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध, विद्याप्रेमी व प्रगमनशील महाराजांच्या कारकीर्दीचा हीरक महोत्सव आपण मोठ्या थाटानें नुकताच साजरा केलेला आहे. ह्याच सुमारास भरत असलेल्या वाङ्मय परिषदेच्या या अधिवेशनाच्या चालकत्वाचे कामीं माझी योजना व्हावी हें माझें सुदैवच म्हटलें पाहिजे. तथापि, मला मिळालेल्या या मानाबद्दल मला आनंद वाटण्याऐवजीं आपण मजकडे सोपविलेल्या या अवघड कामगिरीच्या जबाबदारींतून मला सहीसलामत कसें सुटतां येईल याबद्दल मला स्वतःला सारखी काळजी वाटत आहे. ज्या या नगरांत राजकवि चंद्रशेखर, श्री. दाजी नागेश आपटे, जनरल नानासाहेब शिंदे, श्री. वि. स. वाकसकर, श्री. चिंतामणराव जोशी, श्री. वासुदेवराव जोशी, प्रो. दांडेकर, श्रीमती मुक्ताबाई लेले, यांच्यासारखे प्रतिभाशाली, बुद्धिमान् व पराक्रमी साहित्यसेवक अधिवास करीत आहेत, त्या स्थळीं माझ्यासारख्या सामान्य लेखकानें येऊन साहित्य विषयावर अधिकारवाणीनें चर्चा करणें किंवा निर्णायक मतप्रदर्शन करणें, हें जितकें माझ्या दृष्टीनें धाष्टचर्चिं, तितकेंच आपल्या दृष्टीनेंहि अनवश्यकच होय ! [काश्मीरसारख्या गुलाबाच्या गेंदांनीं लडगलेल्या प्रदेशांत एकाद्या घाटमाथ्यावरच्या अडाणी माणसानें गुलबाशीचीं फुलें—किंवा ' झेंडूचीं फुलें ' म्हणा हवीं तर—खपविण्यासाठीं जाण्याइतकेंच हें हास्यास्पदहि आहे.]

तथापि, धाष्ट्याची व हास्यास्पदहि कामे करण्यांत मीं आजपर्यंत पुष्कळच नांवलौकिक मिळवला असल्यानें आज मी करीत असलेलें हें नवीन धाडसाचें कृत्य माझ्या परंपरेला एकंदरींत साजेल असेंच आहे.

मी अत्यंत चिवट जातीचा असा एक आशावादी माणूस आहे. मला हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांविषयीं नक्की सांगतां यावयाचें नाहीं, पण महाराष्ट्राविषयीं मात्र मला असें खात्रीनें सांगतां येईल कीं, आपल्या मराठी मुलुखांतील शूर मंडळींचा राजकीय, सामाजिक व वाङ्मयात्मक दृष्टीनें जगण्याचा आजकाल प्रचंड खटाटोप चाललेला आहे. जीवनाच्या प्रत्येक प्रांतांत पुढें जाण्याची हिरीरी आजकाल महाराष्ट्राला लागून राहिलेली आहे. जगाची प्रगति ज्या दिशेनें चाललेली आहे त्या दिशेकडे तोंड करून जागरूकपणें महाराष्ट्र आज खडा आहे. पाश्चात्य देशांत जें जें नवीन ज्ञान निर्माण होत आहे, ज्या ज्या अभूतपूर्व कल्पना उचंबळत आहेत, जीं जीं विचारांचीं आंदोलनें दिसत आहेत त्यांचे पडसाद हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांपेक्षां महाराष्ट्रांत आधीं उमटतात असें मला वाटतें. किंबहुना जगांतल्या प्रगमनशील राष्ट्रांमधील नवविचारांचें महाराष्ट्र हें एक प्रचंड 'रिसीव्हिंग स्टेशन'च आहे असें मी म्हणतो. 'महाराष्ट्र बुद्धीनें मागासलेला आहे काय?' अशी रिकामटेकडी चर्चा कांहीं नियतकालिकांतून चाललेली आढळून येते. 'इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसेस' मधील चार जागा महाराष्ट्रीय तरुणांना एकाद्या वर्षी मिळाल्या नाहीं म्हणून महाराष्ट्र बुद्धीच्या पराक्रमांत मागासलेला आहे असा निष्कर्ष काढणें वेडगळपणाचें आहे. जीवनाचे नवीन नवीन मार्ग शोधून काढण्यासाठीं आज महाराष्ट्रीय बुद्धिमत्ता झगडत आहे. नुकत्याच भरलेल्या अखिल भारतीय हिंदु महिला परिषदेच्या अध्यक्ष सौ. गिरिजाबाई केळकर यांच्या मतें "गेल्या शंभर वर्षांत आपली पीछेहाट होत आहे." महाराष्ट्राच्या सुदैवानें व सौ. गिरिजाबाईच्या दुदैवानें त्यांचे हे अशुभ उद्गार असत्य आहेत. महाराष्ट्राची गेल्या शंभर वर्षांत पीछेहाट झाली नसून प्रत्येक बाबतींत 'आगे-जाव'च होत चाललेली आहे. किंबहुना आगरकरांच्या मृत्यूनंतर गेल्या पस्तीस वर्षांत महाराष्ट्रांत जी प्रगति झाली नसेल तेवढी मोठी प्रगति केवळ गेल्या पांचसहा वर्षांत झाली आहे—या वर्षीहि होत आहे. 'पाश्चात्यांकडून आलेलें समतेचें हें खूळ आहे—आमच्या जुन्या ग्रंथांत आम्हांला समतेनें

वागविलें जात होतें—हिंदुधर्मानें स्त्रियांना कोठेंहि बेडी घातली नाही!’ असली गुलामगिरीची मिधी भाषा बोलणाऱ्या सौ. गिरिजावाईसारख्या मागासलेल्या व बुरसलेल्या विदुषी दिवसेंदिवस विरल होत चालल्या असून ‘ बदलत्या समाजानें काळास अनुसरून आपलीं नीतीबंधनेंहि बदललीं पाहिजेत ’ असें प्रतिपादणाऱ्या सौ. यमुनावाई हिल्लेकरांसारख्या नवविचारसंपन्न, विदुषी धैर्यानें पुढें येत आहेत. ‘ विधवांना कुंकवाची उठाठेव कशाला ही म्हण निर्माण करणाऱ्या मराठी भाषेतील नियतकालिकांत आतां विधवांच्या सार्वजनिक हळदीकुंकवाच्या समारंभाचे अहवालहि छापून येऊं लागले आहेत. स्पृश्य अब्राह्मणाशीहि जेवतांना काटकोण करून बसण्याचा कावेवाज मल्ला देणाऱ्या भालाकार भोपटकरांच्या डोळ्यांसमोर हजारों स्पृश्यां-स्पृश्यांना एकत्र ‘ झुणकाभाकर ’ खाऊं घालण्याचा सावरकर-प्रेषित श्री. अनंतराव गद्रे यांनीं ‘ टिच्चून ’ उद्योग चालविलेला आहे. इतकेंच काय पण साहित्यिकांच्या संमेलनांतील सार्वजनिक भोजन प्रसंगीहि हरिजन मुली राजरोसपणें स्वयंसेविकेचें काम करीत आहेत. (परवां इंदूर येथें भोजनांवर ताव मारून आलेल्या कांहीं सोवळेकऱ्यांनी परत घरीं गेल्यानंतर प्रायश्चित्त घेऊन यापुढें साहित्यसेवा न करण्याची घोर प्रतिज्ञा केल्याचें आनंददायक वृत्त माझ्या कानावर आलें आहे. तें खरें असेल काय ?)

‘ अस्पृश्य लोक चांडाळ असून ते श्वानसूकरापेक्षांहि अधम आहेत—गत-जन्मीं केलेल्या पापावद्दल भोगावी लागणारी अस्पृश्यता ही जन्मठेपेची शिक्षा आहे. अस्पृश्यता ही मरणानेंच नाहीशी होणारी आहे ! ’ असा शास्त्राचा अर्थ सांगणाऱ्या अमानुष व राक्षसी सनातनी हिंदूंच्या अधम मनोवृत्तीला मरणाचा शेवटचा घरडा लागलेला असून हिंदु समाजामध्यें जन्म व जात यावर आधारलेल्या सर्व भेदांचें सार्वजनिक, सामाजिक अगर राजकीय जीवनांच्या कार्यक्षेत्रांतून उच्चाटन झालें पाहिजे अशा हिंदुसभेनें एकमतानें केलेल्या घोषणेचा निनाद अधिकाधिक वाढत चाललेला आहे. नाँवें देशांतील भाकरीप्रमाणें ज्यांच्या आचाराविचारावर जुनाट जळमटांचा बुच्हा चढला आहे असे एक, अंगाला काव फासून बनलेले शंकराचार्य “ मठ अस्पृश्य वस्तींत जाऊं शकत नाहीं ! ” अशी मगरूरीची भाषा बोलत आहेत ! तसेंच, वास्तविक सालंमिस्री व सफेतमिस्री विकण्यास लायक असे कांहीं सनातनी

वैदू आपले फुंकण्याचे स्टेथॉस्कोप परजीत “ दूर करा ! दूर करा ! या महारांना आमच्या दरवाजापासून दूर करा—नाहींतर आमच्या दवाखान्यांत शिरून, आमची नाडी तपासा—आम्हांला औषध पाजून जगवा—असें ते सांगतील ! ” अशा अमानुष उद्गारांनीं अनाथ, अपंग अस्पृश्यांना आपल्या उंबरठ्यापासून हांकून देत आहेत तर, “ धर्मासाठीं मनुष्य नाहीं—मनुष्यासाठीं धर्म आहे ! ” अशी प्रचंड घोषणा करीत महाराष्ट्राचे ‘मार्टिन ल्यूथर’ श्री शंकराचार्य मातंगवस्तींत जाऊन मातंग बालिकांच्या हातून आपल्या कपाळावर कुंकुम-तिलक लावून घेत आहेत ! हजारों वर्षे न शाकारलेले हिंदुधर्माचे कोसळणारे छप्पर आपल्या डोक्यावर सांवरून धरण्याची महाराष्ट्रांतील चार दोन बुद्रुक टाळक्यांनीं धरलेली वेडी हाव अत्यंत हास्यास्पद आहे. ‘जातिभेदपूर्ण हिंदुधर्माच्या पोलादी चौकटीत राहून स्पृश्यास्पृश्य भेद मोडतां येणार नाहीत. हा भेदाभेदाचा धर्मच सोडला पाहिजे !’ अशी वीर गर्जना करीत आघाडीला चाललेले डॉ. आंबेडकर व “ आमचे संतमहंत, सम्राट, शंकराचार्य आंबेडकरच होत ! ” असें म्हणून त्यांच्या मागून जाणाऱ्या त्यांच्या हजारों भाविक व एकनिष्ठ अनुयायांचा जयघोष ऐकून आजपर्यंत शतकानुशतके घोरत पडलेल्या मानवी भावना खडबडून जाग्या झाल्याशिवाय राहणार नाहीत ! अशा तऱ्हेने—नवीन सामाजिक विचारांचा पूर महाराष्ट्राच्या कडेपठारावरून वाहणाऱ्या प्रत्येक ओहळाना, ओढ्यांना, नाल्यांना, कालव्यांना व नद्यांना आलेला आहे ! हा पूर पावसाळी मोसमापुरताच टिकणारा ‘टेंपरवारी पूर नसून तो यापुढें वाढत्या जोरानें एकसारखा फोफावत जाणारा आहे ! महाराष्ट्राच्या दऱ्याखोऱ्यांतून निर्भयपणें उड्या मारीत चाललेले हे प्रगतीच्या पुराचे पाणलोट परवां नायगाराचा धवधवा ज्याप्रमाणें शीताशयानें थिजून अगतिक झाला, त्याप्रमाणें कोणत्याहि थंडीनें गारठून जाण्याची आतां भीति नाही ! उलट, निरनिराळ्या दिशेकडून धापा टाकीत येणारे हे सामर्थ्यवान प्रवाह एकत्रित होऊन तो प्रचंड लोंढा जागतिक प्रगतीच्या महासागराशीं एकरूप झाल्याशिवाय राहणार नाही !

या प्रगतीच्या दिशेनें धावणाऱ्या महाराष्ट्रीय जीवनाशीं जें एकजीव होईल तेंच जिवंत मराठी वाङ्मय ! हा प्रगतीचा प्रवाह अधिक जोमानें वहावा म्हणून जे लेखक आपल्या हृदयांतलें जीवन त्याच्यांत ओततील तेच

खरे मराठी साहित्यिक ! या प्रगतीच्या ओघांशीं ज्यांच्या वाङ्मयाचा ओघ एकजीव होईल तेच खरे वाङ्मयकार ! मानवी जीवनाला पिढ्यान् पिढ्या मुकलेल्या दलितांचा उद्धार करणारे, राखीव हक्कांचा मलिदा हजारां वर्षे खाऊन माजलेल्या वर्णगुरूंच्या मगरूरीचा विध्वंस करणारे, स्त्रियांच्या नैसर्गिक असहायतेवर उभारलेल्या अन्यायमूलक सामाजिक रूढींना व कायद्यांना जमीनदोस्त करणारे, बहुजनसमाजाला नवयुगाच्या ज्ञानाचे व संस्कृतीचे सामर्थ्यवान् संदेश पोहोचवून त्यांना हलवून जागे करणारे, समाजाच्या सुखासाठीं अहोरात्र रक्ताचा घाम करून खपणाऱ्या श्रमजीवि वर्गाच्या न्याय्य हक्कासाठीं झगडणारे लेखक हेच खरे महाराष्ट्रीय लेखक ! या प्रगतीच्या प्रवाहाशीं विसंगत असणारें वाङ्मय निर्माण करणारे लेखक, त्याला विरोध करण्याचा प्रयत्न करणारे किंवा या प्रवाहाचे पाट भलत्याच मार्गिनिं फोडून त्यास दुर्बल करूं पाहणारे लेखक हे महाराष्ट्रीय संस्कृतीचे, समाजाचे व वाङ्मयाचे शत्रू म्हणून समजावयाला हरकत नाही ! कुबट झालेल्या गाद्या-गिरद्या, दुल्या अंगणांत आणून जशा झोडपून काढतात, त्याप्रमाणें कुबट विचारांच्या प्रगतिविरोधी व हटवादी सनातन्यांना झोडपून काढणारे, त्यांचा कंबरडीं मोडून त्यांचीं हाडें खिळखिळीं करणारें वाङ्मयच आज निर्माण व्हावयाला पाहिजे. | बेहेत्तर आहे, शेंकडों सनातनी पुंड संन्यास घ्यावयाला किंवा धर्मांतर करावयाला उद्युक्त झाले तरी, पण कोट्यवधि दलितांना व दुर्बलांना हृदयाशीं कवटाळून धरणारें, बहुजनसमाजाला आपुलकीच्या लाग्यावांध्यांनीं एकजीव करणारें वाङ्मयच आज आवश्यक आहे.

प्रगतिविरोधी वाङ्मय कितीहि मनोरंजक असलें तरी तें आज टिकूं शकणार नाही. भालाकार भोपटकर यांच्या भाषेची बरणी बाहेरून कितीहि आकर्षक असली, तिच्यावर विनोदपूर्ण कल्पनांची व नवशब्दांची कितीहि सुंदर वेलपत्ती काढली असली तरी वरचें झांकण काढतांच आंतून हजारां वर्षांच्या घालून ठेवलेल्या मतांच्या लोणच्याचा भपकारा बाहेर येऊन डोकें फिरवून टाकल्या-शिवाय रहात नाहीं. सद्यःकाळाची किंवा भविष्यकाळाची उपेक्षा करणाऱ्या पौराणिक व ऐतिहासिक वाङ्मयाची हीच दुर्दशा आज झालेली आहे. श्रुति-स्मृतिपुराणोक्त वीरांनीं व पतिव्रतांनीं केलेल्या अद्भुत चमत्कारांच्या वा पराक्रमांच्या रोमांचकारी गोष्टी व कादंबऱ्या आज 'दोन रुपयाला दहा

पुस्तकां 'च्या लाटांतहि खरेदी करावयाला कोणी तयार नाही किंवा म्यानांत तलवार घालून व हातांत तंबोरा घेऊन तबल्याच्या तालावर व पेटीच्या सुरावर ताना मारून गाणाच्या ऐतिहासिक रणमर्दाचीं नाटके आज निम्म्या दरानें पाहण्यासहि कोणी तयार नाही. 'उद्धवा शांतवन कर जा' या वेवारशी दृत्ताला वेठीला धरून मराठी इतिहासाच्या वृत्तवद्ध वखरी निर्माण करण्याचे कारखाने कांहीं वर्षांपूर्वी गांवगन्ना निघाले होते. त्यांच्याहि स्फूर्तीला आज टाळीं लागलेलीं आहेत. इतिहास पुराणाच्या विस्तीर्ण प्रदेशांत आजकाल बोलपट कंपन्यांमधील अनेक छट्टू पेंढारी शिरून जाळपोळ करीत आहेत, छापे घालीत आहेत. तथापि यापुढें त्या भागांत फारगी लूट मिळण्याचा संभव नाही असें आढळून आल्यामुळें त्यांनीं देखील सामाजिक विषयाकडेच आपला मोर्चा वळविला आहे. भूतकालीन कथाभाग असला तरी सद्यःकालीन समाजाच्या आकांक्षांशी तो सुसंगत असेल तर तसल्या कृतींचा सत्कार करण्यास समाज आज किती उत्सुक आहे हें 'धर्मत्मा' या बोलपटाचा जनतेनें जो गौरव केला त्यावरूनहि कळून येण्यासारखें आहे. पुनरावृत्तीमुळें किंवा चर्चितचर्चणामुळें पौराणिक आणि ऐतिहासिक वाङ्मयाचा लोकांना कंटाळा आला आहे ही गोष्ट खरी नसून त्या वाङ्मयाचा दृष्टिकोण समाजाच्या सद्यःकालीन दृष्टिकोणाशीं बहुधा विसंगत असतो हेंच त्याबद्दल लोकांना वाटणाऱ्या तिरस्काराचें खरें कारण आहे. सद्यःकालाशीं कर्तव्यानें गुंतलेल्या किंवा भविष्यकालाकडे आसावलेल्या डोळ्यांनीं वघणाऱ्या समाजाची दृष्टि भूतकालांतील निर्जीव गोष्टीकडे मागे खेचून नेल्यानें समाजाच्या प्रगतीचा पुरोगामी प्रवाह अगतिक होण्याचें भय आहे हें विसरून चालतां यावयाचें नाही.

मानवी प्रगतीच्या अनुषंगानें समाजाच्या जीवनाला चालना देणाऱ्या, समाजाचें ज्ञान व सामर्थ्य वाढविणाऱ्या, समाजाच्या हृदयास आल्हाद व उत्साह देणाऱ्या अशाच वाङ्मयाची आज महाराष्ट्राला आवश्यकता आहे सामाजिक वातावरणाची उपेक्षा करून कोणत्याहि वाङ्मयाला जंगतां येणे शक्य नाही. सभोवतालच्या वातावरणाची मानवी जीवनाला जितकी आवश्यकता आहे तितकीच त्याची वाङ्मयाच्या जीवनालाहि आवश्यकता आहे. 'अक्षर' वाङ्मय (अभिजात वाङ्मय किंवा अमर वाङ्मय) कसें

निर्माण करावे याची चिंता अलीकडे प्रो. फडके यांना लागून राहिलेली आहे मानवी जीवनाचीं निव्वळ चित्रे रंगविल्याने वाङ्मय अमर होऊं शकतें असें त्यांचें म्हणणें आहे. तथापि, समाजनिरपेक्ष असें मानवी जीवन सत्यसृष्टींत असूंच शकत नाही, हें त्यांना माहीत नसेल असें नाही. समाजजीवनांशीं ज्यांचा संबंध नाही, असल्या काल्पनिक मानवी भावनांचीं चित्रे वाङ्मयांत रंगवून वाङ्मय अक्षर होईल ही कल्पना एकाद्या अक्षरशत्रूलाहि पटणें शक्य नाही. कलावंत वाङ्मयकार हा 'आयुष्याचा भाष्यकार' असतो. दररोज आपल्याभोंवतीं ज्या हजारां गोष्टी घडत असतात, त्या वरकरणी पाहणारास निरर्थक भासतात. त्या जगा घडतात तसें त्यांचें वर्णन करून जीवनाचा अर्थ लागणें शक्य नसतें, म्हणून त्यांतील अर्थपूर्ण गोष्टी वेंचून तो त्यांची अशा अनुक्रमानें संगति लावतो कीं, त्यामुळें आपणाला जीविताचा अर्थ स्पष्टपणें उमगून यावा. भोंवतालच्या सामाजिक परिस्थितीच्या विवेचनानेच कलावंत आयुष्याचा अर्थ समजावून सांगतो व आयुष्याकडे गोंधळलेल्या नजरेनें पाहणाऱ्या सामान्य माणसाच्या दृष्टिकोणांत इष्ट तो बदल घडवून आणतो. अशा तऱ्हेची 'लोकजागृति' कलावंताच्या कृतीमुळें होणें अगदीं अपरिहार्य आहे. मानवी भावनांचीं चित्रे रंगविण्यासाठीं सुप्रसिद्ध नॉर्वेजियन नाटककार इप्सेन यांनीं आपलीं नाटके लिहिलीं आहेत असें प्रो. फडके समजतात ती चूक आहे. रुढीची मूर्तिपूजा करणाऱ्या पाखंडी पुजाऱ्याच्या पाठीवर फटके मारून सत्याचें निर्भयपणें आणि निर्दयपणें आविष्करण करणें हेंच इप्सेनच्या वाङ्मयाचें ध्येय होतें. संसार हा एक भातुकलीचा खेळ आहे व स्त्री ही त्यांतील एक निर्जीव बाहुली आहे असें समजणाऱ्या तत्कालीन समाजांतील नवऱ्यांना कानपिचक्या देण्यासाठीं इप्सेननें 'डॉल्स हाऊस' हें नाटक लिहिलें आहे हें विसरून चालणार नाही. हें नाटक ज्या परिस्थितीला अनुलक्षून लिहिलें ती परिस्थिति आज पश्चात्य राष्ट्रांत राहिलेली नाही. वास्तविक, 'अमर वाङ्मय किंवा अक्षर वाङ्मय' ही कल्पना देखील जुन्या जमान्यांतून चालत आलेली एक पारंपरिक व दुबळुठी समजूतच आहे. जगांतील बहुतेक 'अक्षर वाङ्मय' ग्रंथालयांच्या कपाटांतच बंदिवान होऊन राहिलेले आहे. विश्वविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांना अधूनमधून त्याचें दर्शन होतें किंवा वाङ्मयाच्या इतिहासांतच फक्त त्यांचा उल्लेख होतो इतकेंच काय तें ! समाजाच्या

प्रत्यक्ष जीवनाशीं त्याचा क्वचित्च संबंध येऊं शकतो. समाजाच्या चार दोन पिढ्या टिकणारें वाङ्मय जरी निर्माण झालें तरी मी म्हणतों त्यांत दोषास्पद असें काय आहे ?

वाङ्मयानें प्रत्यक्ष समाजसुधारणा होते असा कोणीच आग्रह धरीत नाही. आणि कायद्यानें देखील समाजसुधारणा होते असेंच कांहीं नाही. ब्रिटिश मुलुखांतील शारदा कायद्यानें बालविवाहाचें उच्चाटन झालें असें समजणारी बावळट मंडळी फारच थोडी असतील. लोकजागृति करणें म्हणजे सहकारी पतपेढ्यांप्रमाणें किंवा गोरक्षणाप्रमाणें गांवोगांव मतप्रसाराचे दौरे काढून, उपदेशपर कविता करून, किंवा हस्तपत्रके छापून मतप्रचार करणें असा जर त्याचा अर्थ असेल तर तशा प्रकारची लोकजागृति करणें हें वाङ्मयाचें मुख्यच काय पण अत्यंत दूरचें देखील कर्तव्य आहे असें कोणताहि समंजस माणूस समजेल असें मला वाटत नाही. पण लोकजागृति करणें म्हणजे समाजांतील परिस्थितीची लोकांना जाणीव करून देऊन, आपल्या आयुव्याकडे अधिक समजूतदारपणें व व्यापक दृष्टीनें त्यांना पाहावयास लावणें असा जर त्याचा अर्थ असेल तर तशी लोकजागृति करणें हें वाङ्मयाचें मुख्य कर्तव्य आहे, असेंच कोणीहि म्हणेल. वाङ्मयामुळे लोकजागृति होत नाही असें मानलें तरी लोकजागृति हीदेखील वाङ्मयासाठीं खोळंबून बसलेली असते असेंहि कांहीं नाही. तथापि, विशिष्ट दिशेनें लोकजागृति होत असतांना तिच्याशीं समांतर रेषेनें न जातां जर वाङ्मय वारा प्यालेल्या वासराप्रमाणें भलतीकडेच भरकटूं लागतें तर '—आगवंब' न्यायाप्रमाणें—म्हणजे एकीकडे आग लागली असतां दुसरीकडेच म्युनिसिपालिटीचा बंब चौखुर उधळत जातो तद्वत्—तें हास्यास्पद झाल्याशिवाय राहणार नाही. म्हणून समाजप्रगतीशीं विसंवादी असलेलें वाङ्मय निरर्थक होय. वाङ्मयाचा आत्मा सामाजिक व देहकलात्मकच असावयाला पाहिजे. अर्थात् वाङ्मयाचा आविष्कार कलात्मक नसावा असे मतप्रचारी वृत्तीचे लोकहि म्हणणार नाहीत. जाहिरातीच्या लिखाणाला देखील जेथें कलेचे पाय धरल्याशिवाय भागत नाही, तेथें वाङ्मयाला कलेशीं कलागती करून संसार थाटतां येणें शक्यच नाही. केस लांब वाढविण्याचें सुवासिक तेल असो अगर गजकर्ण दुरुस्त करण्याचें दुर्गंधी मलम

असो, त्यांना देखील गिऱ्हाइकें आकर्षण करण्यासाठी चित्रांची व काव्याची आवश्यकता लागते. 'सिद्धधूपा'च्या वड्यांना देखील

‘बलभीमा प्रिय वडेधारगे तैसा मी लोकीं !’

अशा कलात्मक किंकाळ्या माराव्या लागतात ! सहकारी पतपेढ्यांना देखील

‘उत्तम हा सहकार गड्यांनो पतपेढ्यांना फार !’

असल्या पद्यांचा आधार घ्यावाच लागतो. वाङ्मयाचें स्वरूप जर कलात्मक नसेल तर त्यापासून मनाला हर्ष, उल्हास, आल्हाद व चेतना यांची केव्हांहि प्राप्ति होऊंच शकणार नाही. ‘कलेचा हेतु केवळ मतप्रचार करणें किंवा चळवळ करणें हा नसून मनाला विश्वांति देणें,’ असें लेनिननें म्हटलें आहे तें याच दृष्टीनें ! मात्र कलेच्या योगानें मनाला जी विश्वांति मिळते ती निव्वळ विसांव्याच्या अगतिक स्वरूपाची नसून, त्या विश्वांतीमुळें मनोवृत्तींना आंदोलनें बसतात, व मनुष्याचा आत्मानुभव अधिक उल्हसित, वृद्धिगत व प्रज्वलित होतो.

मतप्रचाराचें जोखड कलेच्या मानगुटीवर दिल्यानें तिची काय दुर्दशा होते याचा पडताळा प्रस्तुत कालच्या रशियांतील वाङ्मयाकडे नजर टाकली म्हणजे सहज पटण्यासारखा आहे. लेनिनच्या मृत्यूनंतर कला हें वर्गयुद्धाचें प्रभावी शस्त्र आहे अशी घोषणा करण्यांत आली. कला हें लेखकाच्या आत्मप्रकटीकरणाचें माध्यम किंवा वाचकाच्या विनोदनाचें साधन अशा दृष्टीनें तिच्याकडे त्या देशांत पाहण्यांत येत नसून सर्वसूत्रधारी सत्तेच्या हातांतील एक खड्ग, किंवा साम्यवादी तत्त्वज्ञानाचा प्रसार, अज्ञानांधकारांतून नुकत्याच जागृत झालेल्या बहुजनसमाजांत करण्याचें एक साधन अशा दृष्टीनें तिचा उपयोग करण्यांत येतो. साम्यवादी विचारांचा लाल डगला अंगांत चढवून प्रचारकांच्या पलटणीत दाखल झाल्याविना रशियांत जिवंत राहूं इच्छिणाऱ्या कोणत्याहि लेखकाला लेखणी हातांत घेतांच येत नाही. एवढेंच नव्हे तर कलात्मक निर्मितीला एकाद्या कारखान्याप्रमाणें सुसंघटित, व्यापक व सांघिक स्वरूप याचें म्हणून सर्व कलावंतांच्या शेंड्या किंवा दाढ्या ‘रॅप’ (Rapp) नांवाच्या एका मध्यवर्ती नियंत्रक संस्थेच्या हातांत देण्यांत आल्या. या ‘रॅप’ (Rapp) संस्थेनें रशियन वाङ्मयांत गेलीं कांहीं वर्षे एवढी

हडेलहप्पी व सोटेशाही गाजवली आहे कीं त्यांच्या अमानुष जुलुमाला व छळणुकीला कंटाळून अनेक उत्कृष्ट लेखकांनीं लेखनसंन्यास घेतले. येनेसिन किंवा मायकोव्हस्की यांच्यासारख्या प्रतिभाशाली कवींनीं दैतागानें आत्महत्या करून घेतल्या, बोरीस पिलनकासारख्या कादंबरीकारांनीं असहाय होऊन केवळ जगण्याच्या मोबदल्यासाठीं आपली प्रतिभा सरकारकडे गहाण टाकली व आपल्या लेखनशक्तीचा विध्वंस करून घेतला ! कांहीं थोडेसे अपवाद सोडून दिले तर गेल्या कांहीं वर्षांत निर्माण झालेलें रशियन वाङ्मय अत्यंत सामान्य दर्जाचें झालेलें आहे. ही गोष्ट कळून आल्यामुळेच कीं काय अलीकडे रशियांतील लेखकांची राजकीय दंडुकेशाहीपासून बरीचशी सोडवणूक होऊं लागली असून तरुण साम्यवादी लेखकांना पुष्कीन, टॉलस्टॉय किंवा बालझॅक यांच्यासारख्या अभिजात कलावंतांच्या कृतींचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता आजकाल भासूं लागलेली आहे.

मतप्रचार कलात्मक पद्धतीनें करणाऱ्या वाङ्मयालाहि उच्च दर्जा मिळू शकतो हें सुप्रसिद्ध फ्रेंच नाटककार ब्रियो यांनीं 'डॅमेज्ड गुड्स' नांवाचें सिफिलिस या भयंकर रोगाच्या स्वरूपाचें आविष्करण करण्यासाठीं लिहिलेल्या नाटकावरून जरी सिद्ध होतें तरी हें उदाहरण अपवादात्मकच समजावयाला हरकत नाही. स्वतःच्या कल्पनांचा किंवा भावनांचा आविष्कार करण्यास लागणारें स्वातंत्र्य कलावंताला लाभल्याशिवाय त्याच्या कलाकृतींत चैतन्य व सौंदर्य येऊंच शकणार नाही; कलाकृतीचा हेतु व तिच्या रचनेचे नियम हे तिच्या निर्मितीक्रियेंतूनच परिस्फुट व्हावे लागतात. तिच्यावर ते बाहेरून लादल्यानें ती निर्जीव व निःसत्त्व होते. मतप्रचारासाठी अवतीर्ण झालेली कला हृदयांतील भावनांना भिडूं शकत नाही. कामीनिया तेलाच्या जाहिरातीवर विराजमान झालेल्या तरुणीचे केशकलापांत कितीहि केगाकर्षक शक्ति असली किंवा डोंगऱ्यांच्या बालामृताच्या जाहिरातींतील बालक कितीहि गोंडस व गुटगुटीत असले तरी हीं चित्रें जाहिरातीसकट चौकटींत बसवून दिवाणखान्यांत टांगण्याचें कोणाच्याहि मनांत येत नाही. वस्त्रांत खंजीर लपवून नाचणाऱ्या 'अलीबाबा आणि चाळीस चोर' या गोष्टींतील मार्जिनेप्रमाणेंच मतप्रचाराचीं वाघनखें दडवून रसिकांशीं लगट करूं पाहणाऱ्या कलासुंदरीची भीतिच वाटल्याशिवाय राहात नाही.

मतप्रचार करणें हें कार्य ज्याप्रमाणें कलात्मक वाङ्मयाच्या ध्येयाशीं विसंगत आहे; तद्वतच जीवितांतील कूट प्रश्नांचा निर्णयात्मक निवाडा करून देणें हेंदेखील कलेचें कर्तव्य नाही. गणिताच्या पुस्तकांप्रमाणें वाङ्मयांतहि उदाहरणाचीं उत्तरे अखेर शेवटीं दिलेलीं असावीत असें समजणारा एक वर्ग महाराष्ट्रांत आहे. कलावंत हा जर 'जीविताचा भाष्यकार' आहे असें समजलें, तर समाजांतील जीवनाचे कूटप्रश्न निवडून समाजापुढें स्पष्टपणें व निर्भयपणें मांडणें हेंच कलावंताचें कर्तव्य आहे. या प्रश्नांना उत्तरे शोधून काढण्याचें कार्य हें समाजाचें आहे! डिकन्सच्या कोणत्या कादंबऱ्यांत, शेक्सपियरच्या किंवा इप्सेनच्या कोणत्या नाटकांत किंवा शेले, कीट्सच्या कोणत्या काव्यांत असा निराळा निष्कर्ष काढून दाखविलेला आहे? कलावंत हा कांहीं निबंधकार नव्हे कीं त्यानें साधकबाधक मुद्दे तर्काच्या सुपांत पाखडून अखेर शेवटीं उरलेलें चिमूटभर तात्पर्य रसिकांच्या पदरांत टाकावें. ताज-महालाच्या संगमरवरी भिंतीवर 'हरएक अदमीनें अल्लाघरीं गेलेल्या आपल्या औरतेवर अशा प्रकारची टोलेजंग कबर बांधावी' असें तात्पर्य मोटमोठ्या अक्षरांनीं रेखाटलें किंवा हाताचा 'आबच्यूस अँगल' करून शकुंतलेकडे स्मशान वैराग्यानें वघणाऱ्या विश्वामित्राच्या राजा रविवर्म्यानें रंगविलेल्या चित्राखालीं 'तस्मात् बाप हो, तुम्ही उपरिचित्रित भानगडींत कधीहि पडूं नये!' असा जर निष्कर्ष लिहिला तर त्यामुळें, त्या कलाकृतीची विटंबना होण्याचाच संभव जास्त!

'वाङ्मय व कला ही बहुजनसमाजाची आहे—जनतेचा त्यांजवर हक्क आहे' ही वाङ्मयाकडे पाहण्याची लेनिनची व्यापक दृष्टि लेखकांना यावयास पाहिजे. जीवनाच्या प्रतिकूल परिस्थितीशीं झगडणाऱ्या बहुजनसमाजाची व्यथित अंतःकरणे समुल्लसित करून, त्यांची भावना, विचार व इच्छाशक्ति उदात्त करणारे वाङ्मय अधिक विस्तृत प्रमाणावर निर्माण व्हावयाला पाहिजे. बहुजनसमाजाला उल्लसित करणारे वाङ्मय निर्माण करणें याचा अर्थ बहुजनसमाज हल्लीं ज्या अज्ञानावस्थेत आहे त्या स्थितींत त्याला आवडणाऱ्या व झुलविणाऱ्या गोष्टीचा पुरवठा करणें हा नव्हे. तसें असतें तर 'गुलबकावली,' 'जादूचा सोटा,' 'ठकसेन राजपुत्राच्या गोष्टी' या पुस्तकांचे कर्ते किंवा 'नका टाकून जाऊं डावा डोळा' या लावणीचा लेखक हे उत्तम दर्जाचे

वाङ्मयकारच ठरावयाचे. वाङ्मयाचा आनंद सेवन करण्याची पात्रता अंगांत यावी म्हणून बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाचा व संस्कृतीचा एकंदर दर्जा आहे त्यापेक्षां किती तरी पटीने वाढवावयाला पाहिजे यांत शंका नाही. या दृष्टीने बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाच्या कार्याची जबाबदारीहि वाङ्मयावर येऊन पडतेच.

अलीकडे बहुजनाच्या जीविताचें प्रतिबिंब वाङ्मयांत पडलें पाहिजे अशी एक हाकाठी ऐकूं येऊं लागलेली आहे. सदाशिवपेठी वाङ्मय फार झालें, आतां सोमवारपेठी वाङ्मय निर्माण व्हावयाला पाहिजे, गिरगांवीं साहित्यापेक्षां गिरणगांवीं साहित्य आतां जास्त निर्माण व्हावयाला पाहिजे म्हणून समाजाच्या तळाकडे चला, तिथें खरें जीवन आहे अशी आरडाओरड अलीकडे फार होऊं लागलेली आहे.

अर्थात् ही ओरड बहुजनाकडून होत नसून त्यांच्यापेक्षां शिक्षणानें व संस्कृतीनें भिन्न अशा पांढरपेशा लेखकांकडून होत आहे ही विशेष आश्चर्याची गोष्ट आहे. या मागणीच्या मुळाशीं बहुजन समाजासंबंधीं वाटणाऱ्या प्रेमापेक्षां वाङ्मयात्मक रुचिवैचित्र्याची किंवा थारेपालटाची इच्छा पांढरपेशा वर्गांत प्रबळ दिसते. माधवराव किंवा यशोदाबाई यांच्या आयुष्यासंबंधीं गोष्टी किंवा कादंबऱ्या लिहिण्याऐवजीं महादबा किंवा येशी यांच्या संसाराच्या कहाण्या लिहिण्याची सुरुवात झाली, किंवा एकादा श्रीधरपंत वकील एकाद्या सरस्वती नामक शिक्षकिणीच्या प्रेमपाशांत पडल्याचें दृश्य दाखविण्याऐवजीं एकादे शिदबा सलूनवाले एकाद्या विड्या वळणाऱ्या सरूच्या प्रेमपाशांत सांपडले असें दाखवले म्हणजे वाङ्मयांत जिकडे तिकडे 'अलबेल' झालें असें समजणाऱ्यांपैकीं मी नाहीं. बहुजन समाजाच्या जीविताकडे दहा मैलांवरून कल्पनेच्या दुर्विणींतून बघणाऱ्या पांढरपेशा लेखकांना त्या समाजांतली जीविताचीं चित्रें सहानुभूतीनें रंगवितां येणें शक्य नाहीं. एकाद्या आय्.सी.एस्. अधिकाऱ्याच्या विलासी पत्नीनें फावल्या वेळांत अस्पृश्य वस्तीत जाऊन थोडेसे कपडे व खाऊचे पुडे वांटून अस्पृश्योद्धाराचें महत्कार्य केल्याची धन्यता अनुभवित घरीं परत येणें यांत तिचो समाजसुधारणेची जितकी कळकळ दिसून येते तितकीच समाजोद्धाराची तळमळ, चार दोन मजुरांच्या, शेतकऱ्यांच्या किंवा व्यापाऱ्यांच्या गोष्टी लिहून बहुजनसमाजाच्या उद्धाराचें

कार्य आपण केले असे प्रौढीने समजणाऱ्या लेखकांत असते. सरळ वाक्ये कुणवाऊ भाषेत व लावणीच्या चालीवर वेडीवांकडी गाडल्याने जशीं ग्रामगीते होऊं शकत नाहीत—झालीं तर ग्राम्यगीतेच होतात—तद्वत् कुणव्यांची व शेतकऱ्यांचीं नांवे गोष्टीतून दडपल्याने किंवा दिवाणखान्याच्या वर्णनाऐवजीं बाजारपेठेची किंवा शेतांतल्या पेरणीचीं वर्णनें केल्यानेच केवळ तें वाङ्मय बहुजन समाजाचें होऊं शकत नाही. बहुजन समाजाच्या आयुष्याचीं खात्रीलायक व खरीखुरीं चित्रें रंगविणारे त्यांच्यांतलेच सुशिक्षित प्रतिभाशाली लेखक पुढें यावयाला पाहिजेत. त्याशिवाय बहुजनांचें वाङ्मय निर्माण होणार नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

प्रस्तुत काळच्या मराठी वाङ्मयावर ब्राह्मणी सोंवळेपणाची जी एक गडद छाया पडलेली आहे त्यामुळे मात्र त्या वाङ्मयावद्दल बहुजनांना आपुलकी व सहानुभूति वाटणें शक्य नाही ही गोष्ट प्रामुख्याने दर्शविणें जरूर आहे. सरकारी नोकऱ्यांतून ब्राह्मणांचें किंवा इतर पांढरपेशांचें जें प्रमाण आहे तेंच प्रमाण गोष्टी, नाटके, कादंबऱ्यांमधील पात्रांची जातवारी काढली तर त्यामध्येहि असल्याचें आढळून येईल. अस्पृश्याला तर देवाच्या मंदिरांत प्रवेश करण्याला जी बंदी तीच वाङ्मयाच्या मंदिरांत पाऊल टाकण्याच्या बाबतींतही लागू आहे. उदाहरणार्थ, बहुतेक सर्व समाज मांसाहारी असतांना त्या समाजाच्या वाङ्मयाच्या सृष्टींत वावरणारीं यच्चयावत् पात्रें मात्र वऱ्याच्या तांदुळाची भगर खातांना किंवा धान्यफराळ करतांना दृष्टीस पडतात हें आश्चर्य नव्हे काय ? ' रामभाऊ मंडईत भाजी आणावयास गेले होते व अंगणांत सीतावाई तुळशीला पाणी घालीत होत्या अशी जर ' एकाद्या गोष्टीची सुरुवात झाली तर ती प्रत्येकाला निर्दोष, पवित्र व मनपसंत वाटते, पण ' रामराव बाजारांत मासे आणण्यासाठीं गेले होते व सगुणावाई अंगणांत कोंबड्यांची व्यवस्था पाहात होत्या ' असा जर एकानें आपल्या गोष्टीचा आरंभ केला तर मात्र वाचकांच्या अंतःकरणांत क्वेट्याच्या धरणी-कंपापेक्षांहि जास्त जोराचा धक्का वसल्याशिवाय राहणार नाही. शाकाहारी ब्राह्मण वाचकालाच असा धक्का वसतो असेच केवळ नसून मांसाहारी अब्राह्मण वाचकांच्या दृष्टीलाहि ही गोष्ट चमत्कारिकच वाटते, इतकी ठराविक परंपरेची जबरदस्त पकड बहुजन वाचकांच्या मनावर वसलेली आहे. मग

‘काडीमोड’, ‘पाट’, ‘मोहतूर’ यांची वर्णनें मराठी वाङ्मयांत जर येऊं लागलीं तर केवढा हलकल्लोळ उडेल याची कल्पनाच करणें बरें. या दृष्टीनें पाहतां शारदेच्या मंदिरांतली ब्राह्मणी सोंवळेपणाची वतनदारी कमी होऊन, इतर हिंदूंच्या अस्तित्वाची दखलगिरी वाळगणारें सर्वसंग्राहक व प्रातिनिधिक स्वरूपाचें वाङ्मय अधिक व्यापक प्रमाणावर निर्माण व्हावयाला पाहिजे. शारदेच्या मंदिरांत ब्राह्मण, अब्राह्मण, हरिजन, पुरुष, स्त्रिया, डॉक्टर, वकील, कारखानदार, पानवाले, सलूनवाले या सर्वांच्या जीवनांचा निःपक्षपातानें समावेश व्हावयाला पाहिजे. शारदेच्या मंदिरांत ब्राह्मण आला तर तो मात्र सोंवळें नेसून तिची मंत्रयुक्त पूजा करूं शकेल आणि तांबोळी शिरला तर तो मात्र आपल्या ओल्या कातानें भरलेल्या हाताचे डाग तिच्या शालूवर पाडील किंवा एकादा सलूनवाला आला तर तो सरस्वतीनें पाळलेल्या मोराच्या पिसाऱ्याचें ‘हेअर काटिंग’ आरंभील ही भीति अगदीं व्यर्थ होय !

पुरोगामी समाजाच्या जीवनप्रवाहाशीं संमीलित असणारें साहित्य निर्माण करणें हाच वाङ्मयांतला खरा वास्तववाद आहे. या वास्तववादाचा पुरस्कार आज मराठी वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेत जोरानें चाललेला आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. पिसाटलेल्या कल्पनेच्या अद्भुतरम्य सृष्टींतील ‘कालिकामूर्ति’, ‘राक्षसी महात्वाकांक्षा’ किंवा ‘अमृतमंथन’ छाप्याच्या उत्तान व भीषण कथानकांची वाङ्मयांतून केव्हांच हकालपट्टी झालेली आहे. कथा, कादंबऱ्या, नाटके यांतील स्त्री-पुरुष पात्रांचा उल्लूपण आतां पुष्कळच हटलेला असून तीं एकमेकाला ‘नाथ, लाडके, हृदयेश्वर’ असल्या संबोधनांनीं आतां संबोधित नाहींत किंवा चारचौघांसमोर कांहीं जरूर नसतांना आलिंगनचुंबनाचा अतिप्रसंग करीतहि नाहींत ! पूर्वींच्या काळाच्या कादंबऱ्या-नाटकांतील पात्रांना खाजगी वेळ फारसा नसावा अशी कल्पना होते. कांही काळापूर्वीं इंग्रज वाङ्मयांत नाताळच्या सुमारास एकाद्या कुटुंबाच्या घरावर आलेली जप्ती अमेरिकेस जाऊन खूप पैसा मिळवून आलेला एक अज्ञात काका येऊन सोडवितो व त्या कुटुंबांत आनंदीआनंद करून टाकतो असल्या गोष्टींची सांथ आलेली होती. त्याचप्रमाणें मराठी वाङ्मयांतहि, दरिद्री मास्तर मासिकाकडे गोष्ट लिहून पाठवितो व त्या गोष्टीचा मोबदला

दिवाळीच्या दिवशीं मास्तराकडे मनीअॉर्डरीनें येऊन घरांत आनंदीआनंद होतो, असल्या गोष्टीची लाट उसळली होती तीहि आतां पार ओसरून गेलेली आहे. नाटकांत फार दिवस राहून घरीं परत आलेल्या एका उडाणटप्पू पुत्राचें आपल्या वडिलाशीं भांडण झालें असतांना रागानें त्याच्या तोंडून असे उद्गार बाहेर पडले, “ तात आहांत म्हणून ठीक, नाहीतर मुस्कटांतच भडकावली असती ! ” अशा तऱ्हेचे वास्तववादाचे नाटकी आविष्कार हल्लीं क्वचितच वाङ्मयांत पाहावयास मिळतात. परवां एका वृत्तपत्रांत एक कविता वाचनांत आली. तिचा असा आशय कीं, पाऊस पडत असतांना डोक्यावर एकच छत्री घेऊन जाणारी रमण-रमणी पुढें आलेल्या एका त्रिखलाच्या डबक्यांत ठेचाळल्यामुळें एकमेकांच्या अंगावर कोलमडतात व त्यांचीं तोंडें एकमेकांच्या जवळ आल्यानें मग पुढें जो काय क्रमप्राप्त प्रकार व्हावयाचा तो तीं रस्त्यावर करतात ! हा प्रकार उघड्या डोळ्यांनीं पाहिल्यानंतर कविराजाच्या काळजाची व तोंडाची काय अवस्था झाली असेल त्याची कल्पनाच करणें बरें ! तथापि अशा तऱ्हेचीं वास्तववादाची विडंबनें आतां वाङ्मयांतून बहुधा कटाप झालेलींच आढळतील !

तसेंच वास्तववादाच्या नांवाखालीं समाजाच्या वस्तुस्थितीशीं असत्य वर्णनें दडपून देणाऱ्या लेखकाचाहि एक मोठा वर्ग निर्माण झालेला आहे ही चेतवणी या ठिकाणीं देणें जरूर आहे. गर्भश्रीमंत कुटुंबांच्या ऐषआरामाची, त्यांच्या शृंगारलेल्या दिवाणखान्यांची व त्यांत बहुतेक सारा वेळ हुंगेपणा करीत बसलेल्या रुंद कपाळाच्या, सडपातळ व गौरकाय तरुणांचीं व काळ्या-भोर डोळ्यांच्या हरिणाक्षी तरुणींचीं विलासी वर्णनें कांहीं कथालेखक व कादंबरीकार आपल्या कादंबऱ्यांतून देतांना आढळतात. आर्थिक विवंचनेनें व सामाजिक विघटनेमुळें गोंधळून अगतिक झालेला समाजांतील मध्यमवर्ग मुखवस्तु व विलासलीलुप आहे असा आभास उत्पन्न करणें हा वास्तववादाचा खून आहे. त्याचप्रमाणें ओढून ताणून गिरण्यांशीं किंवा मजुरांशीं संबंध आणून, नायकाच्या हातांत विळा किंवा हातोडा देऊन, निदान पुस्तकाच्या जाकिटावर तरी गिरणीच्या धुराड्याचें किंवा लोहाराच्या भात्याचें चित्र दाखवून समाजांतील श्रमजीवि वर्गांत ऐतिहासिक स्वरूपाच्या भांडवलशाही-

वाङ्मयकारच ठरावयाचे. वाङ्मयाचा आनंद सेवन करण्याची पात्रता अंगांत यावी म्हणून बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाचा व संस्कृतीचा एकंदर दर्जा आहे त्यापेक्षां किती तरी पटीने वाढवावयाला पाहिजे यांत शंका नाही. या दृष्टीने बहुजनसमाजाच्या शिक्षणाच्या कार्याची जबाबदारीहि वाङ्मयावर येऊन पडतेच.

अलीकडे बहुजनाच्या जीविताचें प्रतिबिंब वाङ्मयांत पडलें पाहिजे अशी एक हाकाटी ऐकूं येऊं लागलेली आहे. सदाशिवपेठी वाङ्मय फार झालें, आतां सोमवारपेठी वाङ्मय निर्माण व्हावयाला पाहिजे, गिरगांवीं साहित्यापेक्षां गिरगांवीं साहित्य आतां जास्त निर्माण व्हावयाला पाहिजे म्हणून समाजाच्या तळाकडे चला, तिथे खरें जीवन आहे अशी आरडाओरड अलीकडे फार होऊं लागलेली आहे.

अर्थात् ही ओरड बहुजनाकडून होत नसून त्यांच्यापेक्षां शिक्षणानें व संस्कृतीनें भिन्न अशा पांढरपेशा लेखकांकडून होत आहे ही विशेष आश्चर्याची गोष्ट आहे. या मागणीच्या मुळाशीं बहुजन समाजासंबंधीं वाटणाऱ्या प्रेमापेक्षां वाङ्मयात्मक रुचिवैचित्र्याची किंवा थारेपालटाची इच्छा पांढरपेशा वर्गांत प्रबळ दिसते. माधवराव किंवा यशोदाबाई यांच्या आयुष्यासंबंधीं गोष्टी किंवा कादंबऱ्या लिहिण्याऐवजीं महादबा किंवा येशी यांच्या संसाराच्या कहाण्या लिहिण्याची सुरुवात झाली, किंवा एकादा श्रीधरपंत वकील एकाद्या सरस्वती नामक शिक्षकिणीच्या प्रेमपाशांत पडल्याचें दृश्य दाखविण्याऐवजीं एकादे शिंदवा सलूनवाले एकाद्या विड्या वळणाऱ्या सरुच्या प्रेमपाशांत सांपडले असें दाखवले म्हणजे वाङ्मयांत जिकडे तिकडे 'अलबेल' झालें असें समजणाऱ्यांपैकीं मी नाहीं. बहुजन समाजाच्या जीविताकडे दहा मैलांवरून कल्पनेच्या दुर्विणींतून बघणाऱ्या पांढरपेशा लेखकांना त्या समाजातील जीविताचीं चित्रें सहानुभूतीनें रंगवितां येणें शक्य नाही. एकाद्या आय्.सी.एस्. अधिकाऱ्याच्या विलासी पत्नीनें फावल्या वेळांत अस्पृश्य वस्तीत जाऊन थोडेसे कपडे व खाऊचे पुडे वांटून अस्पृश्योद्वाराचें महत्कार्य केल्याची धन्यता अनुभवित घरीं परत येणें यांत तिची समाजसुधारणेची जितकी कळकळ दिसून येते तितकीच समाजोद्वाराची तळमळ, चार दोन मजुरांच्या, शेतकऱ्यांच्या किंवा व्यापाऱ्यांच्या गोष्टी लिहून बहुजनसमाजाच्या उद्वाराचें

कार्य आपण केले असे प्रौढीने समजणाऱ्या लेखकांत असते. सरळ वाक्ये कुणवाऊ भाषेत व लावणीच्या चालीवर वेडीवांकडी गाइल्याने जशीं ग्रामगीते होऊं शकत नाहीत—झालीं तर ग्राम्यगीतेच होतात—तद्वत् कुणब्यांची व शेतकऱ्यांची नावे गोष्टींतून दडपल्याने किंवा दिवाणखान्याच्या वर्णनाऐवजीं बाजारपेठेची किंवा शेतांतल्या पेरणीचीं वर्णनें केल्यानेच केवळ तें वाङ्मय बहुजन समाजाचें होऊं शकत नाही. बहुजन समाजाच्या आयुष्याचीं खात्रीलायक व खरीखुरीं चित्रें रंगविणारे त्यांच्यांतलेच सुशिक्षित प्रतिभाशाली लेखक पुढें यावयाला पाहिजेत. त्याशिवाय बहुजनांचें वाङ्मय निर्माण होणार नाही ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

प्रस्तुत काळच्या मराठी वाङ्मयावर ब्राह्मणी सोंवळेपणाची जी एक गडद छाया पडलेली आहे त्यामुळे मात्र त्या वाङ्मयाबद्दल बहुजनांना आपुलकी व सहानुभूति वाटणें शक्य नाही ही गोष्ट प्रामुख्याने दर्शविणें जरूर आहे. सरकारी नोकऱ्यांतून ब्राह्मणांचें किंवा इतर पांढरपेशांचें जें प्रमाण आहे तेंच प्रमाण गोष्टी, नाटकें, कादंबऱ्यांमधील पात्रांची जातवारी काढली तर त्यामध्येहि असल्याचें आढळून येईल. अस्पृश्याला तर देवाच्या मंदिरांत प्रवेश करण्याला जी बंदी तीच वाङ्मयाच्या मंदिरांत पाऊल टाकण्याच्या बाबतीतही लागू आहे. उदाहरणार्थ, बहुतेक सर्व समाज मांसाहारी असतांना त्या समाजाच्या वाङ्मयाच्या सृष्टींत वावरणारीं यच्चयावत् पात्रें मात्र वऱ्याच्या तांदुळाची भगर खातांना किंवा धान्यफराळ करतांना दृष्टीस पडतात हें आश्चर्य नव्हे काय ? ' रामभाऊ मंडईत भाजी आणावयास गेले होते व अंगणांत सीतावाई तुळशीला पाणी घालीत होत्या अशी जर ' एकाद्या गोष्टीची सुरुवात झाली तर ती प्रत्येकाला निर्दोष, पवित्र व मनपसंत वाटते, पण ' रामराव बाजारांत मासे आणण्यासाठीं गेले होते व सगुणाबाई अंगणांत कोंबड्यांची व्यवस्था पाहात होत्या ' असा जर एकानें आपल्या गोष्टीचा आरंभ केला तर मात्र वाचकांच्या अतःकरणांत क्वेट्याच्या धरणी-कंपापेक्षां हि जास्त जोराचा धक्का वसल्याशिवाय राहणार नाही. शाकाहारी ब्राह्मण वाचकालाच असा धक्का वसतो असेच केवळ नसून मांसाहारी अब्राह्मण वाचकांच्या दृष्टीलाहि ही गोष्ट चमत्कारिकच वाटते, इतकी ठराविक परंपरेची जबरदस्त पकड बहुजन वाचकांच्या मनावर बसलेली आहे. मग

‘काडीमोड’, ‘पाट’, ‘मोहतूर’ यांची वर्णनें मराठी वाङ्मयांत जर येऊं लागलीं तर केवढा हलकल्लोळ उडेल याची कल्पनाच करणें बरें. या दृष्टीनें पाहतां शारदेच्या मंदिरातली ब्राह्मणी सोंवळेपणाची वतनदारी कमी होऊन, इतर हिंदूच्या अस्तित्वाची दखलगिरी वाळगणारें सर्वसंग्राहक व प्रातिनिधिक स्वरूपाचें वाङ्मय अधिक व्यापक प्रमाणावर निर्माण व्हावयाला पाहिजे. शारदेच्या मंदिरांत ब्राह्मण, अब्राह्मण, हरिजन, पुरुष, स्त्रिया, डॉक्टर, वकील, कारखानदार, पानवाले, सलूनवाले या सर्वांच्या जीवनांचा निःपक्षपातानें समावेश व्हावयाला पाहिजे. शारदेच्या मंदिरांत ब्राह्मण आला तर तो मात्र सोंवळें नेसून तिची मंत्रयुक्त पूजा करूं शकेल आणि तांबोळी शिरला तर तो मात्र आपल्या ओल्या कातानें भरलेल्या हाताचे डाग तिच्या शालूवर पाडील किंवा एकादा सलूनवाला आला तर तो सरस्वतीनें पाळलेल्या मोराच्या पिसान्याचें ‘हेअर कटिंग’ आरंभील ही भीति अगदीं व्यर्थ होय !

पुरोगामी समाजाच्या जीवनप्रवाहाशीं संमीलित असणारें साहित्य निर्माण करणें हाच वाङ्मयांतला खरा वास्तववाद आहे. या वास्तववादाचा पुरस्कार आज मराठी वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेंत जोरानें चाललेला आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. पिसाटलेल्या कल्पनेच्या अद्भुतरम्य सृष्टीतील ‘कालिकामूर्ति’, ‘राक्षसी महात्वाकांक्षा’ किंवा ‘अमृतमंथन’ छाप्याच्या उत्तान व भीषण कथानकांची वाङ्मयांतून केव्हांच हकालपट्टी झालेली आहे. कथा, कादंबऱ्या, नाटके यांतील स्त्री-पुरुष पात्रांचा उल्लूपण आतां पुष्कळच हटलेला असून तीं एकमेकाला ‘नाथ, लाडके, हृदयेश्वर’ असल्या संबोधनांनीं आतां संबोधित नाहीत किंवा चारचौघांसमोर कांहीं जरूर नसतांना आलिंगनचुंबनाचा अतिप्रसंग करीतहि नाहीत ! पूर्वीच्या काळाच्या कादंबऱ्या-नाटकांतील पात्रांना खाजगी वेळ फारसा नसावा अशी कल्पना होते. कांहीं काळापूर्वी इंग्रज वाङ्मयांत नाताळच्या सुमारास एकाद्या कुटुंबाच्या घरावर आलेली जप्ती अमेरिकेस जाऊन खूप पैसा मिळवून आलेला एक अज्ञात काका येऊन सोडवितो व त्या कुटुंबांत आनंदीआनंद करून टाकतो असल्या गोष्टींची सांथ आलेली होती. त्याचप्रमाणें मराठी वाङ्मयांतहि, दरिद्री मास्तर मासिकाकडे गोष्ट लिहून पाठवितो व त्या गोष्टीचा मोबदला

दिवाळीच्या दिवशीं मास्तराकडे मनीऑर्डरीनें येऊन घरांत आनंदीआनंद होतो, असल्या गोष्टींची लाट उसळली होती तीहि आतां पार ओसरून गेलेली आहे. नाटकांत फार दिवस राहून घरीं परत आलेल्या एका उडाणटप्पू पुत्राचें आपल्या वडिलाशीं भांडण झालें असतांना रागानें त्याच्या तोंडून असे उद्गार वाहेर पडले, “ तात आहांत म्हणून ठीक, नाहीतर मुस्कटांतच भडकावली असती ! ” अशा तऱ्हेचे वास्तववादाचे नाटकी आविष्कार हल्ली क्वचितच वाङ्मयांत पाहावयास मिळतात. परवां एका वृत्तपत्रांत एक कविता वाचनांत आली. तिचा असा आशय कीं, पाऊस पडत असतांना डोक्यावर एकच छत्री घेऊन जाणारी रमण-रमणी पुढें आलेल्या एका चिखलाच्या डबक्यांत ठेचाळल्यामुळें एकमेकांच्या अंगावर कोलमडतात व त्यांचीं तोंडें एकमेकांच्या जवळ आल्यानें मग पुढें जो काय क्रमप्राप्त प्रकार व्हावयाचा तो तीं रस्त्यावर करतात ! हा प्रकार उघड्या डोळ्यांनीं पाहिल्यानंतर कविराजाच्या काळजाची व तोंडाची काय अवस्था झाली असेल त्याची कल्पनाच करणें बरें ! तथापि अशा तऱ्हेचीं वास्तववादाची विडंबनें आतां वाङ्मयांतून बहुधा कटाप झालेलींच आढळतील !

तसेंच वास्तववादाच्या नांवाखालीं समाजाच्या वस्तुस्थितीशीं असत्य वर्णनें दडपून देणाऱ्या लेखकांचाहि एक मोठा वर्ग निर्माण झालेला आहे ही चेतवणी या ठिकाणीं देणें जरूर आहे. गर्भश्रीमंत कुटुंबांच्या ऐषआरामाची, त्यांच्या शृंगारलेल्या दिवाणखान्यांची व त्यांत बहुतेक सारा वेळ हुंगेपणा करीत बसलेल्या रुंद कपाळाच्या, सडपातळ व गौरकाय तरुणांचीं व काळ्या-भोर डोळ्यांच्या हरिणाक्षी तरुणींचीं विलासी वर्णनें कांहीं कथालेखक व कादंबरीकार आपल्या कादंबऱ्यांतून देतांना आढळतात. आर्थिक विवंचनेनें व सामाजिक विघटनेमुळें गोंधळून अगतिक झालेला समाजांतील मध्यमवर्ग सुखवस्तु व विलासलीलुप आहे असा आभास उत्पन्न करणें हा वास्तववादाचा खून आहे. त्याचप्रमाणें ओडून ताणून गिरण्यांशीं किंवा मजुरांशीं संबंध आणून, नायकाच्या हातांत विळा किंवा हातोडा देऊन, निदान पुस्तकाच्या जाकिटावर तरी गिरणीच्या धुराड्याचें किंवा लोहाराच्या भात्याचें चित्र दाखवून समाजांतील श्रमजीवि वर्गांत ऐतिहासिक स्वरूपाच्या भांडवलशाही-

विरुद्ध भयंकर असंतोष माजलेला आहे असा आभास उत्पन्न करणारें वाङ्मयहि खरें वास्तववादी वाङ्मय नव्हे.

वास्तववादी वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकानें समोर दिसणाऱ्या सामाजिक परिस्थितीचें सूक्ष्मावलोकनानें पृथक्करण करावयाचें याचा अर्थ त्यानें कल्पनाशक्ति गुंडाळून ठेवावयाची असा नाही. समाजातील गतिमान अंतःप्रवाहाचें भविष्यकाळांत स्वरूप काय होईल याचीं कल्पनाचित्रें रंगविणारा लेखकहि वास्तववादी लेखक होऊं शकेल. "वास्तव साधतांना अद्भुताचा हटकून त्यागच केला पाहिजे असें मात्र ठरत नाही. अद्भुताचाहि उपयोग करून समाजाच्या वास्तव सृष्टींत उपयोगी पडणारा किंवा समाजाचें भावी ध्येय पटविणारा कलाप्रबंध रचणें शक्य आहे" हें श्री. तात्यासाहेब केळकरांचें विधान याच विचाराचें समर्थन करणारें आहे. आल्डस हक्सले यांचे 'Brave New World' किंवा रशियन लेखक झॅमिअॅटिन यांचें 'We' ही कादंबरी हे या तऱ्हेच्या वास्तववादी लिखाणाचे उत्तम नमुने समजावयास हरकत नाही.

मात्र हिंदी समाजातील प्रस्तुतकालीन परिस्थितीचा प्रवाह हा रशियांतील हल्ली प्रस्थापित झालेल्या ध्येयाच्या दिशेनें वाहतो आहे असें समजणारे कांहीं माथेफिरू 'भाई' बंद ज्या साम्यवादी वास्तववादाचा वाङ्मयांत हल्लीं पुरस्कार करूं पाहात आहेत त्या वास्तवादापासून सावध राहाण्याचा इपारा मी मराठी लेखकांना देतो. ज्या हिंदी समाजांत बलिष्ठ मध्यमवर्ग आहे तेथें हल्लींच्या परिस्थितींत भांडवलवाले व कामकरी वर्गाचें भयंकर अंतर्गुद्ध चाललेलें असून अखेर शेवटीं त्याचा परिणाम कामकरी वर्गाची मध्यवर्ती सत्ता प्रस्थापित होण्यांत होणार आहे असा मार्क्सवादाच्या निव्वळ वासानें पिसाळलेल्या कांहीं भाईलोकांचा आशावाद त्यांचा त्यांनाच लखलाभ असो. "Of all the intellectual plagues, cheap Marxism is perhaps the worst!" हे मिडल्टन मरी यांचे उद्गार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. हिंदी समाजाच्या वाङ्मयांत हिंदी समाजाच्या गतिमान आयुष्याचेंच प्रतिबिंब न पडतां रशियांतील विशिष्ट परिस्थितीचें प्रतिबिंब पडावें असा हट्ट धरणें हा निव्वळ माथेफिरूपणा आहे. श्रीमजीवि वर्गाचा शैक्षणिक व सांस्कृतिक उद्धार होऊन त्याची आर्थिक स्थिति अधिक समाधानकारक

व्हावयाला पाहिजे अशा भावनेनें समाजपरिस्थितीचे विश्लेषण वाङ्मयांत करणाऱ्या लेखकांच्या प्रयत्नांचा कोणीहि पुरस्कारच करील.

समाजाच्या प्रगतीला पोषक अशा सर्व नव विचारांचा व कल्पनांचा सत्कार वाङ्मयांत व्हावयाला पाहिजे. जुन्या मंडळीना थंडीवाऱ्याचे व नवविचाराचे नेहमीच भय वाटत असते. म्हणून दारें खिडक्या बंद करून, जाळ्यांना जुनीं वर्तमानपत्रें चिकटवून, बाहेरून वाऱ्याची लहानशी झुळूक देखील आंत न येईल अशी व्यवस्था केली म्हणजे आंतल्या बंदिस्त अंधारांत आपल्याला सुरक्षितपणें वसतां येईल अशी जुन्या लोकांची समजूत असे. पण हल्लीं आरोग्यशास्त्राप्रमाणें समाजशास्त्राच्या कल्पनाहि आमूलाग्र बदललेल्या आहेत. एकादें नग्न चित्र दिसलें, एकादें शृंगारिक वर्णन आढळलें, कुटुंबसंस्थेविषयीं किंवा विवाहाविषयीं एकादा क्रांतिकारक लेख वाचण्यांत आला कीं डोक्यावरच्या कानटोप्या खालीं ओढून 'हुं-हुं-हुं' असें हींव भरल्यासारखें करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. जरा वाहेरचा वारा लागला कीं आपली प्रकृति ह्मखास बिघडून दोन्ही फुफ्फुसांचा न्यूमोनियानें निकाल लागणार असल्या दुवळ्या मरतुकड्या प्रकृतीचे फाजील लाड पुरविण्यांत कांहींच हंशील नाहीं. संस्कृतीचा आत्मा अमर असतो. सत्य व नीति हीं जगाच्या वारशापासून तों जगाच्या वाराव्यापर्यंत वज्रत्पे असतात, असें मानणाऱ्या जरीपुराण्या मंडळींना बरण्यांत घालून एकाद्या वस्तुसंग्रहालयांत ठेवावयाला पाहिजे. समाजाच्या उत्क्रांतीबरोबरच सत्य व नीति यांबद्दलच्या कल्पनांचीहि उत्क्रांति होत असते व बाहेरील विचारांची देवाणघेवाण झाल्याशिवाय उत्क्रांतीचा मार्ग सुकर होऊं शकत नाहीं.

मानवी जीवनाला आवश्यक असणाऱ्या प्रवृत्तींची व उपकारक असणाऱ्या विकारांची मुस्कटदावी करून आजपर्यंत समाजानें आपल्या ढोंगी नीतीचा बडेजाव माजविला त्याचा आतां पुरता बोजवारा उडालेला आहे. जर एकादी गोष्ट समाजाच्या दृष्टीनें अनिष्ट आहे असें वाटत असेल तर ती कपाटांत दडवून ठेवल्यानें तिच्यापासून आपलें संरक्षण होईल असें म्हणणें चुकीचें आहे. अज्ञान हा समाजाचा अत्यंत घातक शत्रू आहे, म्हणून कोणत्याहि अनिष्ट गोष्टीची दडपादडपी न करतां तिच्याशीं निर्भयपणें, समंजसपणें व उघड्या डोळ्यांनीं टक्कर देण्याची समाजानें संवय केल्याशिवाय कोणत्याहि प्रकारची प्रगति

होणार नाही. किल्ल्याच्या तटावर मुकटे व धावळ्या वाळत टाकल्याने त्याचे गत्रूपासून संरक्षण होईल असें मानणें जितकें समंजसपणाचें आहे तितकेंच अनिष्ट गोष्टींच्या बाबतीत अज्ञानाचा व भीतीचा वागुलबुवा उभा करून समाजाचें संरक्षण होईल असें म्हणणें हें शहाणपणाचें होईल.

स्वैर-संभोगाचा पुरस्कार एकाद्यानें केला तर त्याबद्दलहि वावचळून जाण्याचें देखील कांहींच कारण नाही. असल्या अर्थाचा 'नवमतवाद' समाजांत किंवा वाङ्मयांत केव्हांहि समाविष्ट होऊं शकणार नाही याविषयीं प्रत्येकानें खात्री असूं द्यावी. स्त्री-पुरुषांना ज्या देशांत संपूर्ण लैंगिक स्वातंत्र्य मिळालेलें आहे त्या रशियासारख्या देशांतहि स्वैर संभोगाला किंवा अतिरिक्त कामपूर्तीला कोठेंहि स्थान नाही. उलट तेथील लैंगिक नीतिमत्ता इतर देशांतील ढोंगी नीतिमत्तेपेक्षां श्रेष्ठ दर्जाची आहे. स्वातंत्र्याच्या वातावरणांतच सद्गुणांचा विकास होतो यांत संशय नाही.

ज्या लैंगिक विचारांत गतिमानता नाही किंवा ज्या नग्न चित्रांत कोण- तेंहि कलासौंदर्य नाही, त्यांचा वाङ्मयाशी कांहींहि संबंध नाही. सुप्रसिद्ध ऑस्ट्रेलियन लेखक स्टीफन इवाइंग यांच्या 'A Letter from an unknown Woman' या दीर्घकथेंत, रोमनाॅफच्या 'Without Cherry Blossom' या लघुकथा संग्रहांत किंवा या लेखकांच्या पावलावर पाऊल ठेवून जाणाऱ्या विभावरी शिरूरकर यांच्या गोष्टींत लैंगिक गोष्टींचे अनेकवार उल्लेख आले आहेत तरी त्यांत समाजाच्या पारंपारिक समजुतीमधील अनिष्टपणा उकळून दाखविण्याची तळमळ आहे—ओष आहे म्हणून हें लिखाण उत्तम वाङ्मयांत समाविष्ट होऊं शकतें. ठाकूरसिंहाची 'ओलेती' कलासौंदर्यानें ओथंबलेली असल्यानें तिच्या सूचित नग्नतेपेक्षां तिच्या सौष्टवानें मन अधिक भारून जातें. 'समाजस्वास्थ्य' मासिकावर छापल्या जाणाऱ्या बेंगरूळ नग्न चित्रांत कला नाही व सौंदर्यहि नाही. कामविकारांना उत्तेजन देऊन लोकांची कामातुरता प्रज्वलित करणारें गद्यपद्य लिखाण आजकाल मधून मधून निर्माण होत असतें. तथापि 'जवानमर्द मोदक', 'वज्रांगभैरव पाक', 'आतंकनिग्रह गोळ्या' किंवा, 'गुपचुप झालें तें झालें' अशा आश्वासनासकट मिळणारीं औषधे यांना जितपत शक्तिवर्धक 'टॉनिकें' असें म्हणतां येईल, तितपतच या कामोत्तेजक लिखाणाला, जिवंत वाङ्मय म्हणून संबोधतां

येईल. याशिवाय कांहीं कांहीं लेखकांना मुळीं लैंगिक विचारांनींच जबर-दस्त पछाडलेलें असतें. इंग्रजी वाङ्मयांत सुप्रसिद्ध कवि व कादंबरीकार डी. एच्. लॉरेन्स याला ज्याप्रमाणें लैंगिक विचारांची बाधा झाली होती, तशीच कांहीशी अवस्था मराठी वाङ्मयांतील सुप्रसिद्ध कादंबरीकार प्रो. फडके यांची होत आहे असें भय वाटतें. यांच्या कल्पनासृष्टींतील मानस-पुत्रांना किंवा कन्यकांना एकाच विचाराचा चाळा लागलेला आढळून येतो. नवमतवाद म्हणजे निर्भेळ लिगवाद नव्हेच नव्हे. प्रगतीच्या दिशेने धांवणाऱ्या वाङ्मयाच्या ओघाचें सामर्थ्य अशा उत्तान लिगवादी लिखाणानें फारसें वाढणार नाहीं. उलट अर्धेमध्येच कामोत्तेजक विचाराचे कालवे निष्कारण फोडल्यानें त्या प्रवाहाची द्रुतगति मंदावल्याखेरीज राहणार नाहीं. परवां पुणें येथें व्याख्यान देतांना 'कपोल कल्पित' या अनेकोच्छिष्ट शब्दावर कोटी करतांना 'इतक्या लोकांनीं वापरलेल्या कपोलाकडे आपण कशाला लक्ष द्या' असें प्रो. फडके यांनीं उद्गार काढले, त्यावरून आतां त्यांचा आयुष्याकडे वघण्याचा दृष्टिकोण पुष्कळच निवळल्यासारखा दिसतो. नाहीं तर वापरलेल्या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करण्याचा त्यांच्या प्रतिभेचा आजपर्यंतचा शिरस्ता नव्हता.

प्रगतिप्रिय समाजाच्या आकांक्षा तृप्त करणाऱ्या वाङ्मयाविरुद्ध ओरड करणारी आणखी कांहीं नवीन मंडळी निर्माण झाली आहेत. या मंडळीच्या भावना अहोरात्र ठणकत असतात आणि यांनी उराशी जतन करून ठेवलेल्या पावित्र्याच्या कल्पना विटाळल्या जाण्याचें यांना एकसारखें भय वाटत असतें.

'अग आई ग, आमच्या भावना दुखल्या-पावित्र्यविडंबन झालें!' असें एकसारखें हे दुखणेकरी विव्हळत असतात; मग तुम्ही कांहीहि लिहा किंवा कांहीहि बोला! भावना म्हणजे बंडे अशी या लोकांनीं आपली समजूत करून घेतलेली दिसते. तसें पाहता हिंदुसमाजाची स्थिति सर्वांगाला बंडें झालेल्या एकाद्या रोग्याप्रमाणेंच झालेली आहे. हा रोगी कोणत्याच बंडाला हात लावूं देत नाहीं. जातिभेदाच्या बंडाला धक्का वसला कीं हा ओरडलाच "अयाई!" मिश्रविवाहाची भाषा काढली कीं हा किंकाळलाच "बाप रे बाप!" घटस्फोटाची चर्चा केली कीं, यानें हंवरडा फोडलाच "मेलों रे मेलों!" हिंदुसमाजाला झालेलीं हीं सारीं बंडें फोडलीं पाहिजेत,

तळापासून कापून काढलीं पाहिजेत ! मग त्यानें कितीहि प्राण पाखडले तरी त्याची परवा करतां कामा नये. सगळ्या लोकांच्या भावना मऊ मऊ पोटीसांनीं शेकत बसावयाला लेखकांना नर्सचाच धंदा पत्करावयाला पाहिजे प्रत्येकाच्या वैयक्तिक पावित्र्याच्या वेडगळ कल्पनांची मनधरणी करूं म्हटलें तर लेखकाचा जीव मट्ट्याला आल्याशिवाय राहणार नाही. परवां एका हरिजन सभेंत एका भंगी जातीच्या वक्त्यानें ' हिंदुधर्मांत बावीस कोटी माणसें आणि तेहतीस कोटी देव आहेत ! ' अशी अत्यंत मार्मिक टीका केली ती लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. तशांत, हल्लींच्या धार्मिक संरक्षणाच्या नांवाखालीं व जातवारीनें स्वार्थ साधण्याच्या काळांत कोणत्या व्यक्तीच्या किंवा कोणत्या गटाच्या भावना कोणत्या गोष्टीमुळें दुखावतील याचा कांहीच धरबंद राहिलेला नाही. गणपतीला आतां मुद्दाम जर ' लंबोदर ' आणि ' वक्रतुंड ' म्हटलें तर गणपत्यांच्या भावना बिघडल्याशिवाय राहणार नाहीत. महादेवाला ' भंगड ' म्हटलें तर त्याच्यासमोर बसलेला नंदी देखील नाकपुड्या फेंदारून व शिंगें खालीं करून अंगावर धांवत यावयाचा ! ' भटाला दिली ओसरी ' म्हटलें तर भट पिडें पाडण्याची धमकी घालायचा, ' चांभारचौकशी करूं नका ' म्हटलें तर चांभार हातांतला जिन्नस वर उगारावयाचा आणि एकाद्याला ' हजाम आहांत कां कोण आहांत ! ' असें म्हटल्यानंतर शेजारी न्हावी उभा असला तर तो पाणी घेऊन येण्याची देखील वाट पाहावयाचा नाही. तसें पाहिलें तर सुंदर तरुणी दृष्टीस पडली तर तरुणांच्या देखील भावना दुखवतात—कित्येकांच्या अंतःकरणांत तर जखमा देखील होतात. आणि तरुण गुलहौशी जोडपें एकत्र हिडावयाला जातांना पाहून वृद्धांच्या पोटांत दुखायला लागतें ! पण त्याला कांहीं इलाज नाही ! भावनेचें चोज पुरवण्यांतहि फार हंशील नाही ! प्रत्येकानें आपली विनोदवृत्ति व खेळाडूवृत्ति जागृत ठेवणें आज आवश्यक आहे. गणपतीची थट्टा झाली किंवा गोरक्षणावर टीका झाली कीं झालें पावित्र्यविडंबन, हनुमान् ब्रह्मचारी नाही अशी शास्त्रीय चर्चा केली कीं झाली देवतांची चेष्टा, जनतेच्या मूर्खपणावर मोकटपणें चरणान्या ढोंगी बुवांचीं विंगें बाहेर फोडलीं कीं झाला पूज्य विभूतींचा अनादर, अॅम्लेट खाल्लें कीं बुडालें ब्राह्मण्य, अहिंदूबरोबर सहभोजन केलें कीं डुबलें हिंदुत्व, असल्या धर्माच्या व पावित्र्याच्या पातळ

व तखलापी कल्पना उराशीं बाळगण्याचा आजचा काळ नाही ! काळाच्या ओघावरोबर पावित्र्याच्या कल्पनाहि बदलत जातात ! तसें म्हटलें तर अखिल हिंदी समाजाच्या एकीकरणाच्या पवित्र ध्येयाविरुद्ध कल्पनांचा प्रसार करणारें वाङ्मय हेंच आजच्या युगांतलें पावित्र्यविडंबक वाङ्मय म्हणावयास पाहिजे !

कला व वाङ्मय यांचें संगोपन आणि अभिवर्धन बहुजनसमाजाकरिता करावयाला पाहिजे हें तत्त्व जर मान्य केलें, तर बहुजनांना कळेल व पटेल अशाच साधनानें व अशाच स्वरूपांत वाङ्मयांतील आनंदाचें लोण थेट त्यांच्यांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शास्त्रीय किंवा तात्त्विक वाङ्मयापेक्षां ललित वाङ्मयाची गोडीच बहुजनसमाजाला जास्त लागणार. या दृष्टीनें ललितवाङ्मयाची पैदास वाजवीपेक्षां फार होत चाललेली आहे अशी निष्कारण ओरड जी आज कांहीं ठिकाणाहून ऐकूं येते तिच्यांत कांहीच हंशील नाही. ललितवाङ्मयनिर्मितीच्या बाबतींत संततिनियमन करून बहुजनसमाजाची वाचनाची वाढती भूक अतृप्त ठेवणें निष्ठुरपणाचें आहे. तथापि, पोटांत आंतडीं तुटत असतांना एकाद्या भुकेल्या माणसाच्या हातांत फणस ठेवल्यानें त्याची जी निराशा होते तशीच मोठ्या आशेनें हातीं घेतलेली गोष्ट, कादंबरी, काव्य किंवा नाटक क्लिष्ट, कृत्रिम व संदिग्ध शब्दांत व भाषेंत गुंफलेलें आढळून आलें म्हणजे सामान्य वाचकांची किती निराशा होत असेल याची वऱ्याचशा लेखकांना कल्पनाहि होत नाही. आशियाच्या उत्तरेला वाहणाऱ्या नद्या अतिशय थंडीमुळें ज्याप्रमाणें वाहतां वाहतांच समुद्राला मिळण्यापूर्वी थिजून जातात, त्याप्रमाणें पुष्कळशा ललितवाङ्मय-लेखकांच्या कृति क्लिष्ट व कृत्रिम लेखनपद्धतीमुळें बहुजनसमाजापर्यंत पोहोचण्याच्या आधीच वाटेंत खतम् होतात. मराठी कवितेचा अर्थ कळत नाही ही थट्टेची गोष्ट नसून वस्तुस्थिति आहे.

‘ सुवर्ण, विविधालंकृतियुत वपु अचिरमृताचें जसें दिसें,
भूषित-भीषण, अनार्य तैसें कवनहि सुजनां रडवितसें !’

ही काय भानगड आहे ?

हा आर्यकवनाचा अजब नमुनाच मुजनांना हंबरडा फोडायला लावल्या-शिवाय राहणार नाही ! शब्दकोष घेऊन त्याचीं पानें चाळायला आणि

अन्वयअर्थाचीं आदळआपट करावयाला आहे कुणाला वेळ ! आणि त्याची जरूरी तरी काय ? नुकताच ' हिंदुधर्म-विश्वधर्म ' नांवाचा एक ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे. या ग्रंथाला माझे मित्र न्यायरत्न वुंडिराजशास्त्री विनोद, एम्.ए. यांनी आपल्या आडनांवांशीं विसंगत अशी एक भयंकरगंभीर प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यांतील एकच वाक्य वाणगीदाखल पहा.

' परिवर्तनशील समष्टिचक्राला मूल सत्यांच्या स्थायिकेंद्राचा विरोध संभवत नाही. इतकेंच नव्हे, तर तो सनातन तत्त्वबिंदु प्रगतिपर परिवर्तनाचेंस्थिर अधिष्ठान होय ! '

हिंदुधर्माचे अभिमानी व अभ्यासु विद्वान् असल्या जड-जवाली भाषेत जर धार्मिक कल्पनांचें स्पष्टीकरण करूं लागले, तर मगठी भाषा बोलणारे बहुतेक हिंदु धर्मांतर केल्यागिवाय राहणार नाहींत.

सर्वसामान्य वाचकांना सहज कळेल अशा सरळ, स्पष्ट, डौलदार व ठसकेबाज लोकभाषेतच व लेखनपद्धतींतच वाङ्मय निर्माण व्हावयाला पाहिजे. भाषेचें स्वरूप आमूलाग्र बदलून गेलें तरी सरकारी मराठी क्रमिक पुस्तकें, ' व्हिक्टुरिया ' राणीच्या वेळच्याच भाषेत बोलत आहेत. मराठी लिखाणांतहि संस्कृत भाषेच्या निष्कारण अवडंवराचें बंड कमी व्हावयाला पाहिजे, तरच त्याविषयी बहुजनांना आपुलकी वाटेल. श्री. भास्करराव जाधव यांनीं एका व्याख्यानांत ' बहीणींनो ' व भावांनो अशी अस्सल मराठी सुरुवात करून एक उत्तम उपक्रम आरंभला होता, पण त्यांच्या वाकीच्या भाषणाला त्यांचा ' योगवासिष्ठाचा ' अभ्यास वाधल्यामुळें त्यांचा सुरुवातीचा निश्चय फार वेळ टिकून राहिला नाहीं. या दृष्टीनें पाहतां मराठी वाङ्मयांत श्री. तात्यासाहेब केळकर, श्री. वरेरकर, प्रो. माटे, प्रो. फडके यांचें गद्य आणि चंद्रशेखर, तांबे, यशवंत, गिरीश यांचें पद्य सामान्य जनसमाजाच्या हृदयांशीं जाऊन भिडण्यासारखे सुगम व मुरस आहे. प्रो. पोतदार हे जुन्या मराठी भाषेचे विशेष अभिमानी असले व रा. माडखोलकर यांना आर्ष शब्दांवा जादा नाद असला तरी एकाचें अस्सल मराठी वळण व दुसऱ्याची ठसकेबाज सौंदर्यपूर्ण लेखनशैली वाचकांच्या वृत्तींना भासून टाकणारी आहे. श्री. खांडेकर यांची सामर्थ्यवान् प्रतिभा व कल्पनाशक्ति कृत्रिम व अलंकारिक भाषेच्या जबरदस्त हव्यासामुळें व प्रत्येक वाक्याच्या डोक्यावर

पौराणिक उपमांची व रूपकांची गांठोडीं लढण्याच्या त्यांच्या नादामुळे वाचकांच्या आहारीं अनायासानें पडण्यासारखी नाहीं. टीकात्मक समालोचन असो किंवा साम्यवादाच्या पुस्तकावरील प्रस्तावना असो, त्या ठिकाणीं 'मराठी वाङ्मयाची गंगा प्राकृताच्या पर्वतांतून निघाली' किंवा 'कला ही शकुंतला असली तरी तिचा जन्म पृथ्वीवरचा विश्वामित्र व स्वर्गातली मेनका यांच्या आकर्षणांतच होतो.' असले पुराणोक्त संकेतांचे दाखले देण्याचा मोह ते आवरूं शकत नाहींत. त्यांनीं आपल्या भाषासुंदरीवर आधुनिक कालमानाप्रमाणें दागिन्यांचें ओझे जर कमी लादलें तर तिच्या विचारसौंदर्याची मोहिनी बहुजनसमाजावर भुरळ घातल्याशिवाय केव्हांहि राहणार नाहीं. आधुनिक तरुण लेखकांमध्ये विभावरी शिरूरकर, श्री. अनंत काणेकर, श्री. वि. ह. कुळकर्णी, श्री. गोपीनाथ तळवळकर, श्री. दौंडकर या गद्य लेखकांची लेखनपद्धति व रा. पाटील, श्री. ना. घ. देशपांडे, रा. ठोकळ या कवींची रचनाशैली बहुजनसमाजाच्या अंतःकरणांत मराठी वाङ्मयाबद्दलचा जिव्हाळा व आपुलकी वाढविणारी आहे.

या ठिकाणीं मराठी भाषेचें व लिपीचें शुद्धीकरण करण्यासाठीं वॅ. सावरकर व प्रो. पटवर्धन यांनीं जो अलीकडे चंग बांधलेला आहे त्यासंबंधीं विवेचन करणें जरूर आहे. वॅ. सावरकरांच्या हरिजन उद्धाराच्या व हिंदु-संघटनेच्या कार्याविह्वल मनांत कितीहि आदर वाटत असला, तरी त्यांची मराठी भाषेच्या शुद्धीकरणाची चळवळ भाषाशास्त्राच्या अज्ञानावर व वाङ्मया-बद्दलच्या आकुंचित अभिमानावर आधारलेली आहे. शेंकडों वर्षे मराठी घरादारांत नांदून मराठी भाषेशीं एकजीव झालेल्या 'उर्दू' शब्दांची हकालपट्टी करून त्यांच्या जागीं क्लिष्ट, दुर्बोध व बेंगरूळ संस्कृत सामासिक शब्द आणवून वसवीत सुटणे यांत प्रचारकाच्या माथेफिरूपणापेक्षां दुसरी कोणतीहि भावना नाही. जिथें मुसलमानाला हिंदुधर्माची दीक्षा देऊन त्याला हिंदुसमाजांत समाविष्ट करण्यापर्यंत यांच्या शुद्धीकरणाची मजल जाते, तेथें मराठ्यांच्या घरचें शेंकडों वर्षे अन्नपाणी सेवीत बसलेल्या म्लेंच्छ शब्दांचें अहिंदुत्व अद्यापि कायमच उरलें आहे असें समजणें व त्यांना बाहेर हांकून दिल्याशिवाय स्वभाषेचें शुद्धीकरण व बलवर्धन होणार नाहीं असें मानणें यांत तर्कशुद्धतेचा जबरदस्त अभाव दिसून येतो.

समाजाच्या उत्क्रांतीच्या ओघांत भाषेची व लिपीची आपोआप घटना व वाढ होत गेलेली आहे. म्हणूनच भाषेतील प्रत्येक शब्दाशब्दाशीं, सांप्रदायाशीं, सुभाषिताशीं समाजाचा इतिहास निगडित झालेला आहे. एका व्यक्तीला किंवा एका संस्थेला भाषेच्या स्वरूपांत बदल करून तिच्या परंपरागत इतिहासाला हरताळ फासण्याचा अधिकार नाही. कोणालाहि हुक्की आली की त्यांनीं उठावे व स्वतंत्र शब्दांची निराळी टांकसाळ उघडून बाजारांत आपली शिराळशेटी नाणीं नेऊन ओतावीत म्हणजे भाषेची निव्वळ चेष्टा आहे. खिलापतीच्या नोटा घटकाभर गंमत म्हणून कोणी हातांत धरल्या तरी त्या कोणी वापरूं म्हटलें तर त्याच्या योगानें मूर्खपणाशिवाय दुसरें कांहींच खरेदी करतां यावयाचें नाही ! सावरकर-पटवर्धनांनीं मराठी भाषेची 'द्रौपदी' बनविण्याचा आरंभिलेला उद्योग आततायीपणाचा व हास्यास्पद आहे. यांच्या अंगणांत जर सबजाचीं झाडे उगवलीं असलीं तर त्या सबजाचे तुरे कापून त्याऐवजी तुळशीच्या मंजिऱ्या चिटकविण्याला हे कमी करावयाचे नाहीत.

मराठी भाषेचा पीळ व अभिमान प्रत्येक महाराष्ट्रीयाला असला पाहिजे, मराठी भाषेचें मराठमोळी वळण प्रत्येक मराठी लेखकानें गिरविलें पाहिजे, ही गोष्ट कोणालाहि निःसंशय मान्य होईल. पण 'महिना, व, साहेब, हजारों, सुरू, देखील, हरकत, हौस' इत्यादि लोकभाषेच्या हाडींमार्सी खिळलेले शब्द, जैन साधू चिमट्यानें आपलें केंस ज्याप्रमाणें उपटून काढतात, त्याप्रमाणें सांडशीनें उखडून बाहेर काढल्यानें स्वत्व संरक्षण होणार आहे, आणि ते शब्द यापुढें वापरल्यानें मात्र स्वाभिमानगून्यता व मनोदास्य व्यक्त होणार आहे असा व्यक्तिवाद कोणाहि समंजस मराठी माणसास पटणार नाही.

'रावमहाशय तात्याराव यांनीं ख्रिस्ती शके १९३५ च्या मार्च मासांत एका संपादकावर मानहानीचा अभियोग केला,' 'सैनिकांनीं भांडीं आणून युद्धाचा कडेकोट सिद्धांत चालविला,' 'आम्ही दोघे गुजरींत संगें गेलों नि शिरीष नि पांढरी घेऊन आलों' असल्या विद्रूप मराठीच्या जोडीला, 'अ आ' ची बनवलेली बाराखडी व अधून मधून अनुस्वारांऐवजीं पेरलेले परसवर्ण दिले म्हणजे आपल्या मायभाषेतलें लिखाण किती भयंकर दिसते

याची प्रवीति 'सावरकर नि पटवर्धन' यांचे कोणतेहि अलीकडचे लेख वाचले म्हणजे आल्याशिवाय राहावयाची नाही. सावरकरांच्या चिवट ध्येयनिष्ठेवद्दल एकवेळ सहानुभूति वाटेल, पण अद्यापहि अर्धवट म्लेंच्छ नांव धारण करणाऱ्या 'माधव जूलिअन्' कवींनीं,

भङ्गुनी मूर्ति कावा कशाला ? सर्वत्र अल्ला सीमा कशाला ?

स्रष्टा जगाचा जो एक अक्षर, वन्दे तमेकम् ! अल्लाहु अक्बर !

असलीं 'धावळी नेसून विर्याणी खावयाला वसणारीं' काव्यें एक वेळ लिहिणाऱ्या प्रो. पटवर्धनांनीं आपल्या डोक्यावरचा पठाणी कुल्ला फेंकून देऊन आतां एकाद्या पुराणिकाचें पांढरें चक्राकार पागोटें डोक्यावर चढवावें हें अद्भुत नवलच नव्हे तर काय ? मतें बदलूं शकतील हें खरें. पण एका टोंकापासून दुसऱ्या विरुद्ध टोंकापर्यंत ज्यांच्या मतांचा लंबक जाऊं शकतो, तो तेथे तरी यापुढें टिकूनच राहिल असा विश्वास इतरांनीं तरी कसा बाळगावा ? कांहीं असलें तरी सावरकर व पटवर्धन यांच्या भाषाशुद्धीच्या एककल्लीपणाच्या कल्पना बहुजनसमाजाच्या अंतःकरणांचा ठाव घेऊं पाहणाऱ्याची महत्त्वाकांक्षा बाळगणाऱ्या आधुनिक मराठी वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीला पोषक नाहीत. पुण्याचे एक विद्वान् लेखक श्री. श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर यांनीं 'खरी भाषाशुद्धि व तिचे वैरी' या आपल्या निबंधांत सावरकर-पटवर्धनांच्या भाषाशुद्धीचा जो खरपूस समाचार घेतला आहे तो प्रत्येकानें नजरेखालीं घालण्यासारखा आहे.

पांढरपेशा वर्गचि प्रतिनिधी असलेल्या कांहीं लेखकांच्या वावतींतच भाषेच्या काठिण्याचा व क्लिष्टतेचा आक्षेप घेतां येतो व मजूरवर्गाचा कैवार घेणाऱ्या लेखकांच्या लेखनपद्धतीवर घेतां येणार नाहीं असें नाहीं. कामगार वर्गचि एक कैवारी श्री. लालजी पेंडसे यांनीं आपल्या 'साहित्य व समाजजीवन' या मराठी वाङ्मयांत साम्यवादाचा पुरस्कार करणाऱ्या पुस्तकांत 'व्यक्तीच्या आत्मीय भावना व ऊर्मि पुष्कळदां तात्कालिक व जैव म्हणजे प्रकृतिप्रणीत असल्यानें त्यांचें सामाजिक स्वरूप ठरविणें अशक्यप्रायच असतें।' या साच्याची जी भयंकर भाषा वापरली आहे ती कोणत्याहि कारखान्यांतल्या कणखर कामगाराला चारदोन तास बेशुद्ध करील. 'लेखक हे जनतेच्या आत्म्याचे एंजिनिअर होत' या स्टॅलिनच्या वाक्याच्या कसोटीवर जर रा.

पेंडसे यांचें लिखाण घासलें तर त्यांना 'वाङ्मयांतले मिस्त्री' ही पदवी देण्यास फारशी अडचण पडूं नये. कदाचित्, ते स्वतः भांडवलशाहीच्या विरुद्ध असल्याने मराठी भाषेचें फारसें भांडवल त्यांनी आपल्या जवळ ठेवलें नसावें.

एकंदर समाजप्रगतीच्या दिशेने मराठी वाङ्मयाचा प्रवाह वहावा व मराठी भाषेची अभिवृद्धि व्हावी या दृष्टीने मी आतांपर्यंत मराठी वाङ्मयातील सद्यःकालीन प्रवृत्तीचें आपल्यापुढें विवेचन केलें आहे. काळाचीं चिन्हें ओळखून नवयुगाची घोषणा करणारें, मानवी प्रगतीचा पुरस्कार करणारें, बहुजनांना हर्ष, उल्हास व चेतना देणारें वाङ्मय मराठी साहित्यकांनीं निर्माण करावें अशी माझी त्यांना अखेरची कळकळीची विनंति आहे.

मराठी वाङ्मयाबद्दल मला वाटणाऱ्या प्रेमानें वाहवत जाऊन कांहीं सन्मान्य साहित्यसेवकांच्या वाङ्मय-कृतीबद्दल व कल्पनांवर मतभेद व्यक्त करतांना मीं जर माझ्या भाषणांत कठोर भाषा वापरली असेल तर त्यांनीं त्याबद्दल मला क्षमा करावी. मित्रांच्या वावतींत तर टीका करतांना कांहींहि बोललें तरी पंचाईतीची परिस्थिति उत्पन्न होते, त्याबद्दल एक गौष्ट मला या ठिकाणीं आठवते. एकदां एक गृहस्थ आपल्या मित्राबरोबर रस्त्यानें जातांना समोरून दोन स्त्रिया येत असतांना त्याला दिसल्या. त्याबरोबर तो गृहस्थ मित्राला म्हणाला 'काय भयंकर दिसते आहे ती बाई !' त्यावर मित्र गांतपणें म्हणाला, 'ती माझी बहीण आहे !' तेव्हां गृहस्थ चटकन् मोर्चा बदलून म्हणाला, "मी ती बाई म्हणत नाहीं, तिच्या बरोबरच्या दुसऱ्या बाईबद्दल मी बोललों !" तेव्हां, गंभीर चेहरा करून मित्र पुन्हां म्हणाला, "ती माझी बायको आहे !"

या परिपदेच्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान आपण मला देऊन माझ्याकडून साहित्याची जी आज चाकरी करवून घेतलीत, त्याबद्दल फिरून एकवार मी आपणां सर्वांचे अतःकरणपूर्वक आभार मानतो. यदाकदाचित् या चाकरी-मुळें आपलें समाधान नच झालें तर 'कठिण बडोद्याची चाकरी !' असा, एका लावणीकारानें रचून ठेवलेला चरण गुणगुणत मी परत पुण्यास जाईन दुसरें काय ?

सामाजिक पुनर्घटनेचे

प्रभावी शस्त्र : वाङ्मय

सोलापूर साहित्य संमेलन

२ ऑक्टोबर १९३७

मराठी भाषाप्रेमी बंधुभागिनींनो,

मराठी साहित्याच्या संगोपनासाठीं आणि संवर्धनासाठीं सोलापूर भागां-
तील वाङ्मय भक्तांनीं दरवर्षीं साहित्य-संमेलन भरविण्याचा जो अभिनंदनीय
उपक्रम सुप्रसिद्ध कादंबरीकार आणि साहित्यिक श्री. वि. स. खांडेकर यांच्या
कर्तृत्ववान् नेतृत्वाखालीं गेल्या वर्षापासून मोठ्या उत्साहानें सुरू केला आहे,
त्या उपक्रमाच्या ओघांत मी इतक्या लवकर अडकलों जाईन अशी मला
अपेक्षा नव्हती.

श्री. खांडेकरांना व मला चावणारीं फुरशीं

श्री. खांडेकरांची साहित्यसेवा आणि अधिकार माझ्यापेक्षां किती तरी
मोठा आहे. त्यांच्या यष्टीच्या क्षेत्रफळापेक्षां माझ्या देहाचा विस्तार जेवढा
मोठा तेवढाच त्यांचा वाङ्मयाचा संसार माझ्या साहित्यसेवेपेक्षां विस्तीर्ण
व भरीव आहे. त्यांच्याच कादंबरीचें नांव घेऊन सांगायचें तर कांहीं दृष्टीनें
आम्हां दोघांत 'दोन ध्रुवांचें' अंतर आहे. साम्य असलेंच तर तें अल्प आहे

आम्ही दोघेहि मास्तर आहोंत, या गोष्टीची आठवण टीकाकार नेहमीं देत असले तरी आम्हांला तिचा विसर कधीच पडला नाही. त्यांना प्रत्यक्ष एक कोंकणी फुरसें एकदांच चावले असले तरी आम्हा दोघांनाहि कोंकणांतील आणि घाटावरचीं अनेक लहानमोठीं फुरशीं नेहमीं—पायाला नसली तरी पाठीला चावत असतात. श्री. खांडेकरांच्या लायकीमुळे त्यांना त्या विषाची बाधा होत नसली तर मला माझ्य निर्लज्जपणामुळे कोणतेंहि विष कधीच चढूं शकत नाहीं.

आजचा सन्मान मला प्राप्त होण्याचें कारण श्री. खांडेकरांच्या व माझ्या-मधील साम्य हें नसून दोनचार उपद्व्यापांमुळे त्यांचें व माझें नांव वरेंचसें निगडित झालें असल्यामुळे त्यांच्या नांवानंतर स्मरणशक्तीच्या सामान्य नियमानुसार माझें नांव सहज आठवतें म्हणून, या गोष्टीची मला जाणीव आहे. म्हणून खांडेकरांचें गतवर्षीचें अध्यक्षीय भाषण मराठी वाङ्मय सृष्टीवर झालेल्या तेजस्वी 'उल्कापाता' प्रमाणें ज्या कोणाला वाटत असेल, त्यांना आजचें माझें वाङ्मयात्मक विवेचन कदाचित् भ्रमाचा भोपळा फुटल्या-सारखें वाटल्यास त्याला माझा नाइलाज आहे. जबाबदारी अंगावर पडल्या-वर मनुष्याची पात्रता सिद्ध करण्याला ज्याप्रमाणें संधी मिळते त्याप्रमाणें त्यांच्या अपात्रतेचीहि जाणीव त्याला पुष्कळ वेळां होते. या सत्याच्य उत्तरार्धाचा अनुभव या वेळीं मला विशेष होत आहे. लायकी नसल्याबद्दल साहित्यसेवेच्या भानगडींत पडल्याबद्दल मला याच्यापेक्षां जास्त काय शिक्षा होणार? लौकिक लिखाण करून स्वतःची कशीवशी गुजराण करणाऱ्या साहित्यिकांची वार्षिक परीक्षा घेऊन त्याचा 'निकाल' लावण्याची संमेलन ही एक युक्ति आहे. म्हणून परीक्षेच्या मंडपांत शिरणाऱ्या वारकरी विद्यार्थ्यांच्या वृत्तीने मी आपणांपुढे उभा आहे आणि त्याच्याच केविलवाण्या आपेक्षेनें मी आपणाकडे पाहात आहे.

माझ्या साहित्यसेवेला सुरुवात कशी झाली?

माझ्या साहित्यसेवेची सुरुवातच अशा मुहूर्तावर झाली आहे कीं प्रत्येक लिखाणाबद्दल मला नडकाफडकी मोबदला मिळत गेलेला आहे.

“सीताबाई, वर्णू किती तव गुण ।
डोळा काणा, नाक वांकडे,
बधिर असति तव कर्ण ॥

या त्या कवितेच्या आतां मला आठवत असलेल्या ओळी. ही कविता लिहिल्यापासून माझ्या वडिलांनीं जो मोबदला माझ्या भ्रामुखांत सुपूर्द केला तो अजूनहि मी विसरलों नाहीं. मी साहित्यिक कसा बनलों याबद्दल जेव्हां मी अचंवा करतो, तेव्हां एक भटजी मारूनमुटकून ज्योतिषी कसा बनला, याबद्दल एक संस्कृतमध्ये गोष्ट आहे तिची मला आठवण होते. त्या भटजीचें नांव होतें मंडूक. जिव्हा नांवाच्या दासीनें चोरलेला एक हार भविष्याच्या साहाय्यानें जेव्हां त्याला शोधून देतां आला नाहीं तेव्हां राजानें त्याला कारागृहांत टाकलें व सांगितलें कीं, ‘ उद्यां सकाळच्या आंत या हाराबद्दल जर, तूं तपास लावला नाहीस तर तुझी जीभ छाटली जाईल. ’ तेव्हां दुःखाकुल होऊन तो भटजी स्वतःशींच म्हणाला, ‘ जिव्हे, उद्यां तूं छाटली जाणार. ’ हें वाहेरून त्या जिव्हा नांवाच्या दासीनें चोरून ऐकलें व आपलें नांव या भटजीनें ज्योतिषाच्या साहाय्यानें ओळखलें असावे असें समजून तिनें त्याच्याजवळ आपला गुन्हा कबूल केला व हार त्याला आणून दिला. दुसऱ्या दिवशी भटजीनें हार राजापुढें हजर केल्यावर भटजीच्या भविष्यकथन-कौशल्याबद्दल त्याचा केवढा गौरव झाला हें सांगावयास नकोच. पुढें एक परराज्यांतील नामांकित ज्योतिषी एका मडक्यांत वेडूक घालून व त्या मडक्याचें तोंड फडक्यानें बांधून राजाच्या दरवारांत आला व ‘ तुमच्या ज्योतिषानें जर या मडक्यांत काय आहे हे ओळखलें तर मी त्यास अजक्यपत्र लिहून देईन ’ असें सांगितले. पुन्हां भटजीबुवावर आली परीक्षेची पाळी ! राजानें सांगितलें, ‘ हें ओळखलें तर वरे नाहीं तर गर्दन छाटीन ! ’ तेव्हां आपली आतां गच्छंतीच आली अशा निर्वाणीच्या निराशेनें भटजीबुवा आपल्या टाळक्यावर हात आपटून उद्गारले, “ हा मडूक ! ” मडूक हें त्याचें स्वतःचें नांव होतें. प्रतिस्पर्धी ज्योतिषाला वाटलें कीं, याने या मडक्यांतला मंडूक ओळखून काढला व म्हणून त्यानें आपला पराभव तत्काळ मान्य केला व अशा रीतीनें तो भटजी एक

नामांकित ज्योतिषी झाला. अशाच घुणाक्षरन्यायानें मी साहित्यिक झालों आहे हें आपण लक्षांत ठेवावें.

हुतात्मे निर्माण करणारें सोलापूर

पुण्या-मुंबईप्रमाणें सोलापूर हें कांहीं मराठी भाषेचें किंवा साहित्यनिर्मितीचें तीर्थस्थान नसलें किंवा आपला हा विभाग अवर्षणामुळें दुष्काळी समजला जात असला तरी आपल्या अंतःकरणांत मराठी साहित्याच्या प्रेमाचा व अभिमानाचा ओलावा तिकडच्यापेक्षां सुतरां कमी नाही. उलट, व्यापक सामाजिक व राष्ट्रीय दृष्टीनें पाहिलें तर आपण सोलापूरचे लोक आमच्यापेक्षां अधिक जिवंत आहांत असें म्हणतां येईल. सोलापूर हें राष्ट्रसेवेचें अत्यंत कडक व जागृत असें उपास्यस्थान आहे. स्वातंत्र्याच्या यज्ञांत स्वतःच्या प्राणाची आहुती देणारे हुतात्मे वीर सोलापूरनेंच निर्माण केले आहेत, यापेक्षां सोलापूरच्या जिवंतपणाचा कोणता जळजळीत दाखला देतां येईल ? सोलापूर हें पुण्याप्रमाणें पोरवाळांनीं शांतपणें विद्याभ्यास करण्याचें किंवा पेन्शनरांनीं आरामांत आयुष्य काढण्याचें विश्रान्तिस्थान नव्हे ! सोलापूर हें निढळाचा घाम गाळून काबाडकष्ट करणाऱ्या उद्योगी मजुरांचें गांव आहे. पुण्याप्रमाणें परीटवडीचे कपडे घालून चट्टीपट्टीनें रस्त्यांतून जाणाऱ्या पगडीघर विद्वानांचें हें गांव नसून, मळक्या व फाटक्या कपड्यांच्या वाहत्या वर करून पोटासाठीं रावणाऱ्या गरिबांचें हें गांव आहे. बाहेरच्या महाराष्ट्रांत कादंबऱ्यांचे शेंकडों कारखाने, लघुकथांचे हजारों हातमाग व भावगीतांच्या पुष्कळ गिरण्या असल्या तरी त्यामुळें समाजाच्या रोजच्या जीवनांतल्या गरजा भागण्याचा वा समाजाचो आर्थिक स्थिति सुधारण्याचा फारसा संभव नाही. पण धुराचे भपकारे टाकोत धांवणारीं येथल्या गिरणींतील यंत्रें हजारों गरीब लोकांच्या सुखसमृद्धीसाठीं झगडत आहेत म्हणून वाङ्मयांतील शिळोप्याच्या गप्पा करीत वसण्याचें किंवा वाङ्मयांतील गूढ प्रश्नांची शास्त्रीय चिकित्सा करण्याचें हें स्थान नव्हे. वाङ्मयांतील आनंद हा सविकल्प आहे का निविकल्प आहे, वाङ्मयांत आत्मानुभूति असावी कीं परोक्षानुभूति असावी, वाङ्मयांत पंचकोष आहेत का सप्तकोष आहेत असल्या तात्त्विक कूट प्रश्नांची शाब्दिक कसरत करून दाखविण्याची ही जागा नव्हे. सामान्य लोकांना

आपल्या आटोक्याच्या बाहेर वाटावे याच हेतूने अत्यंत दुर्बोध व क्लिष्ट अशा भाषेत केलेले वाङ्मय-शास्त्राचे विद्वत्तापूर्ण निरूपण करण्याची साहित्य-संमेलनाध्यक्षांची विद्वन्मान्य परंपरा येथेच नव्हे तर इतरत्रहि बदलावयाला पाहिजे असें मला वाटते. पुस्तकी ज्ञानांतच गढलेल्या पुढील व अभ्यासु विद्वानांच्या कांटेतोल बुद्धीला थक्क करून दाखविण्यापेक्षां पोटापाण्याच्या प्रश्नांत रात्रंदिवस गढलेल्या सामान्य माणसाला ज्या योगाने समाधान होईल अशाच दृष्टीने वाङ्मयाची चर्चा करण्याचा आतां काळ आलेला आहे.

गेल्या शंभर वर्षातील विचारक्रांति

गेल्या शंभर वर्षांत सामाजिक, धार्मिक व राजकीय विचारक्रांतीचा जो एक प्रचंड प्रवाह राष्ट्रांत मुरू झाला आहे, त्यामुळे आपल्या ध्येयांत, जीवनांत, आचारांत एकसारखा बदल होत चाललेला आहे. इतका कीं परवां जें होतें तें काल नाहीं आणि काल जें होतें तें आज उरलें नाहीं. सामान्य जनतेची स्थिति ही प्रवाहपतिताप्रमाणें असल्यानें आयुष्यांत निर्माण झालेलें हें गतिमत्व त्यांना भासमान होणारें नसलें तरी समाजांतील बुद्धिमान् व विचारवंत पुरुषांनीं या जीवनांतील वेगाची—या झपाट्यानें होत चाललेल्या बदलाची—त्यांना जाणीव करून देणें आवश्यक आहे. समाजाच्या स्थैर्यासाठीं किंवा धारणेसाठीं समाजांत एकदम बदल होऊं नये आणि समाजाची घडी विघडूं नये म्हणून समाजांत निरोधनशक्ति निर्माण होणें हें अपरिहार्य आहे; तथापि आपल्या इच्छेविरुद्ध काळ आपल्याला फरपटीत नेत असतांना आपण विरुद्ध दिशेनें धांवण्यांत स्वतःचें सामर्थ्य खर्च करणें हें हास्यास्पद आहे.

जीर्णमतवाद्यांचा विरोध

बदल हा समाजाच्या जीवनाचा नियम आहे. तथापि जीवनशास्त्रांतील हा महत्त्वाचा सिद्धांत या देशांतील पुष्कळशा बुद्धिमंतांना अद्यापि पटत नाहीं. पांच हजार वर्षांपूर्वीं समाज जसा होता तसाच ऐन-जिनसी राहावा. समाजाची संस्कृति, नीतिनिर्बंध, वाङ्मय हें आहे तसेंच राहावे म्हणून जीर्णमतवादी समाजधुरीणांचे अहर्निश प्रयत्न चालू आहेत. पुढें कुठें जायचें किंवा कुठें

चाललों आहेत, याचें सम्यग्ज्ञान करून घेण्याची पात्रता व दूरदृष्टि नसणाऱ्यांना मार्गें होतें तेंच उत्तम असें वाटावे आणि भूतकाळाच्याच वैभवावर त्यांची नजर खिळून राहावी हें अपरिहार्य आहे. सामाजिक जीवनाचें स्थैर्य टिकून राहावें म्हणून परंपरेच्या पुजाऱ्यांच्या प्रचंड खटपटी नेहमीं चालू असतात. सांसारिक किंवा व्यावहारिक गोष्टींमधून जनतेचें लक्ष खेंचून तें आध्यात्मिक किंवा पारलौकिक कल्याणाच्या चिंतनांत गुंतविण्याच्या जीर्ण नीतिवाद्यांच्या कारस्थानाला सारे संतकवि वळी पडलेले आहेत. इंग्रजांनीं आपल्या हातांतल्या तरवारी काढून घेऊन आपणांला जितकें असहाय केले आहे त्यापेक्षां सहस्रपटीनें दुबळेपणा हातांत पंढरीच्या पताका आल्यामुळे आपल्यांत आहे.

पराक्रमी प्रयत्नांची आवश्यकता

जुन्या कल्पनांचीं व विचारांची डवकीं संरक्षण करण्याचें काम अद्यापहि जोरांत चालू आहे. 'संस्कृति-संरक्षक-मंडळ' हें कशाचें निदर्शक आहे? नवीन असें कांहीं येऊं नये, जुन्यांत कोणताहि बदल होऊं नये, म्हणून जागोजाग पहारेकऱ्यांचीं पथकें निर्माण झालीं आहेत. कांहीं नवीन आले कीं 'अरे आले, आले, सावध व्हा !' अशा आरोळ्या देऊन गस्त घालणाऱ्या संरक्षकांच्या हातून समाजाचा फारच थोडा फायदा होतो. दुसऱ्यावर हल्ला करणें हाच आत्मसंरक्षणाचा उत्तम मार्ग आहे. परावर आक्रमण करणाऱ्या पराक्रमी प्रयत्नाची समाजाच्या प्रगतीला अधिक आवश्यकता आहे.

संस्कृतीच्या टुंकेंत हजारों वर्षे दडपून ठेवलेल्या भरजरी कपड्यांना आतां वाळवी लागून त्यांचीं लवतरे लोंबू लागलीं आहेत. शालू पैठण्यांच्या मच्छरदाण्या झाल्या आहेत. करवतीकांठी उपरण्यांचे कांठ फाटून ते साक्षात् करवतीच्या दांतासारखे दिसत आहेत.

या फाटक्या तुटक्या कपड्यांना रफू करून किंवा ठिगळे शिवून किती दिवस वेषभूषा साजरी करतां येणार? पिकलेल्या केसांना किती दिवस कल्प लावून केशभूषा सजवितां येणार? दंतहीन थोवाडांत दांताची वचाळी अडकून किती दिवस दंतभूषा दाखवितां येणार?

जुन्या जगांतल्या आणि नव्या जगांतल्या कोणत्याहि गोष्टी आतां उपयोगी पडणार नाहीत ! नव्या जगांतल्या नौवती साऱ्यां जगभर झडत आहेत !

सामाजिक पुनर्घटनेचें प्रभावी शस्त्र : वाङ्मय

नव्या युगाचा गुडीपाडवा वासनांतले विटलेले कद नि पितांबर घरादारावर फडकवून आतां साजरा करतां येणार नाही.

वाङ्मय हें सामाजिक घटनेचें प्रभावी शस्त्र

सामाजिक जीवनाची पुनर्घटना करण्याचें प्रचंड कार्य आज पुढारलेल्या देशांत चाललेलें आहे; या पुनर्घटनेंत ज्या अनेक साधनांचा उपयोग केला जात आहे त्यांत वाङ्मयाला अत्यंत महत्त्वाचें स्थान आहे. वाङ्मय हें निव्वळ मनोरंजनाचें किंवा विथांतीच्या वेळीं मनोविनोदनाचें एक साधन नसून वाङ्मय हें सामाजिक पुनर्घटनेचें एक प्रभावी शस्त्र आहे. वाङ्मयानें समाजाचें जीवन घडवितां येतें. समाजाचोंध्येयें, आकांक्षा व भावना बदलतां येतात, इतकेंच काय पण वाङ्मयानें समाजाचा आत्मा बदलतां येतो. म्हणूनच स्टॅलिननें 'लेवक हे आत्म्याचे शिल्पकार' आहेत असें म्हटलेलें आहे. फावल्या वेळीं स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या करमणुकीसाठी वाङ्मय-निर्मिती करणाऱ्या निभेळ वाङ्मयसेवकांचा काळ आतां नाहीसा झाला आहे. वाङ्मय-सेवक हा समाज सेवकच असला पाहिजे. मुत्सद्दी, योद्धे, कायदेपंडित, वैद्य, स्थापत्यशास्त्रज्ञ, शेतकरी, मजूर यांच्याइतकीच समाजसंवर्धनाची जबाबदारी साहित्यिकांवरहि आहे.

मराठी साहित्यिकांची रिपव्हॅन विकलप्रमाणे स्थिति ! या दृष्टीनें मराठी साहित्याकडे पाहिलें तर राष्ट्रीय किंवा सामाजिक पुनर्घटनेच्या प्रचंड उद्योगांत मराठी वाङ्मय अत्यंत अंगचुकारपणा करीत आहे असें आढळून येईल. किंबहुना वाह्य जगांत होत असलेल्या आमूलाग्र क्रांतीची किंवा बदलाची जाणीवहि मराठी साहित्यिकांना आहे किंवा काय याची पुष्कळ वेळां शंका येते. जीवनाच्या प्रत्येक प्रांतांत नावीन्य व आधुनिकता आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न चाललेला दिसून येतो तर मराठी साहित्यिक रिपव्हॅन विकलप्रमाणें पाय तणावून खुशाल घोरत पडले आहेत असे वाटतें. मोटारीचे १९३७ सालचें मॉडेल खपलें नाही तोंच १९३८ च्या मॉडेलच्या जाहिराती बाजारांत फडकू लागतात. पण मराठी काव्यांत अद्यापि ज्ञानेश्वर महाराजांचे 'गके बाराशें बहात्तरी मॉडेल' चालूच आहे. मनगटावर बांधावयाचीं घड्याळें निघालीं तरी लग्नाची वेळ घंगाळांत घटिकापात्रे

बुडवूनच काढावी लागते त्यांतलाच प्रकार. उलट पांगारकर म्हणतात सातशें वर्षे जें वाङ्मय टिकलें तेंच खरें जिवंत पुरोगामी वाङ्मय ! नाट्य-प्रांतांत नजर टाकली तरी भरतमुनीची 'डिक्टेटरशिप' अद्यापि अनियंत्रित-पणें चालू आहे ! अगदीं अलीकडच्या काळाकडे दृष्टि टाकली तरी तोच प्रकार ! गेल्या पन्नास वर्षांत मराठी नाटके, काव्ये, कादंबऱ्या, इतक्या निर्माण झाल्या कीं त्यांच्यातहि 'युगे' पडलीं, आणि 'खंडे' निर्माण झालीं. तथापि आजच्या खंडाचा विचार करायला कोणीच तयार नाही. नाटक म्हटलें कीं, अद्यापि अण्णासाहेब किलोस्कर डोळ्यांसमोर उभे राहतात ! पन्नास वर्षे लोक अव्याहतपणें 'सौभद्र' नाटक पाहात आहेत. आज अण्णा असते तर नाटक कंपनींत त्यांना कोणतें काम मिळालें असतें हें कल्पनेवरच सोंपविलेलें बरें. आज एकापेक्षां एक गोड गळ्याचे गायक एकावयाला मिळत असले तरी लोकांच्या कानांतील 'भावड्याचे' सुर अद्यापिहि नाहीसे होऊं शकत नाहीत. कादंबरी म्हटली म्हणजे हरिभाऊ आपटे ! त्यांची सोज्ज्वल भाषा, सदभिरुचि, निर्भेळ नीतिमत्ता यांचेच जो तो पोवाडे गाल बसला आहे. खांडेकर, माडखोलकर, शिरूरकर यांच्यासारखे प्रतिभाशाली कादंबरीकार दारावर धक्के मारून समाजाला जागें करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत तरी सारे आपले 'मधल्या स्थितींत' गुंग झालेले ! आजच्या जगाकडे पाहण्याची संवय वाचकांना लावणें हें साहित्यिकाचें कर्तव्य आहे. तथापि चालू घटकेच्या आयुष्याकडे जागरूकपणें वघण्याची साहित्यिकांची तयारीच नाही. कादंबरी-साठी किंवा बोलपटासाठीं विषय निवडावयाचा झाल्यास पांच हजार वर्षा-पूर्वीच्या महाभारतांतल्या वीरांना किंवा तीनशें वर्षांपूर्वीच्या एकाद्या साधूला पकडून आणावें लागतें. आजच्या घटकेस राष्ट्रांत चाललेल्या हजारों घडामोडींचा वाङ्मयांत मागमूसहि लागूं शकत नाही. १९२० च्या असहकारितेच्या चळवळीच्या एवढी प्रचंड लाट राष्ट्रावर येऊन गेली, पण तिचे किती पडसाद मराठी वाङ्मयावर उमटले ? वर्तमानकाळाच्या प्रवाहा-कडे पाठ फिरवून भूतकाळाच्या अंधारांतल्या ग्रहगोलाकडे दुर्विणी लावून सारे साहित्यिक बसले आहेत असें वाटतें. त्यामुळे आमच्या वाङ्मयांत ताजेपणा किंवा जिवंतपणा दिसून येत नाही. मासिकांत किंवा नियतकालिकांत प्रसिद्ध होणाऱ्या शेंकडों कविता आकाशाच्या पोकळींत बसून लिहिल्यासारख्या

वाटतात. या कवीचे पाय जमिनीला लागल्यासारखे दिसतच नाहीत. त्यापेक्षां गणपतीच्या उत्सवांत मेळ्यांतून म्हटल्या जाणाऱ्या काव्यांत सामाजिक दृष्ट्या अधिक जिवंतपणा आहे असें म्हणावे लागते. त्यांची रचना अत्यंत बेगळ व अस्ताव्यस्त असेल; छंदशास्त्राच्या दृष्टीने त्यांच्यांत शेंकडों चुका असतील; पण समाजाच्या राजकीय, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक जीवनाचे पडसाद त्यांच्यांतून जोरदारपणे उमटलेले आढळतील.

‘आई बघ हा माझा बाळ ! पाही तुझा गोपाळ !’

या गाण्याने समाजांत जेवढी खळबळ उडाली असेल तेवढी कोठल्याही भावगीताने उडालेली नाही.

‘चालरीत सारी गेली । नित्य नवीं सोंगे आलीं !’

या गाण्यांत सुधारणेवर जरी प्रखर हल्ला होता तरी नवीन संस्कृतीला प्रतिकार करणाऱ्या समाजाची खरीखुरी धडपड त्यांत व्यक्त झालेली होती. श्री. तात्यासाहेब केळकरांच्या ‘वाज, वाज घंटिके’ या दोनच ओळींच्या काव्यांत जेवढा जिवंतपणा आहे तेवढा ‘घंटा’ या विषयावर शेंकडों कवींनीं कितीहि छंदोबद्ध ‘शंख’ केला तरी येऊं शकणार नाही ! समाजाच्या धडपडीचे, समाजाच्या झगड्याचे, समाजाच्या जीवनाचे प्रतिध्वनि वाङ्मयांत उमटल्याशिवाय वाङ्मयांत जिवंतपणा येऊं शकणार नाही किंवा सामाजिक पुनर्घटनेचे प्रत्यक्ष साधन म्हणून त्याला महत्त्व प्राप्त होणार नाही.

तात्कालिक महत्त्वाच्या गोष्टींचे प्रतिबिंब वाङ्मयांत उमटल्यास ते वाङ्मय तात्कालिक महत्त्वाचे म्हणजे अल्पजीवि होईल असें भय बाळगण्याचे कारण नाही. शेंकडों वर्षे टिकणारे अभिजात वाङ्मय निर्माण करण्याच्या इरेला चढून टिकाऊ वाङ्मय निर्माण होऊं शकत नाही. सामाजिक जीवनातील अत्यंत क्षुद्र किंवा उपेक्षणीय गोष्ट समाजावर दीर्घकाल परिणाम करणारी ठरते. टिकाऊ वाङ्मयासंबंधीं पारंपारिक कल्पनाहि आपणांला बदलाव्याला पाहिजेत. समाज घटनेच्या त्या त्या वेळेच्या सामाजिक घटनेच्या

कार्यांत वाङ्मयानें यशस्वी रीतीनें भाग घेतल्यानंतर तें मागाहून जगूं शकलें किंवा नाहीं या गोष्टीला महत्त्व नाहीं !

रोजच्या जीवनक्रमांत उपयोगी पडणारें वाङ्मय

जीवनांत रोज झगडणाऱ्या माणसाच्या अंतःकरणांत चैतन्य निर्माण करून त्याला समाधान देणें हें वाङ्मयाचें कार्य आहे. आगगाडींत प्रवास करणाऱ्या निरुद्योगी प्रवाशाला वेळ दवडावयाचें साधन किंवा इस्पितळांत रुग्णशय्येवर पडलेल्या रोग्याला स्वतःच्या व्याधीचा विसर पडावयास लावण्याचा एक उपाय एवढाच केवळ वाङ्मयाचा उपयोग नाहीं. रोजच्या जीवनक्रमांत वाङ्मयाचा जर सामान्य माणसाला उपयोग झाला किंवा त्याच्या जीवनकलहोत जर त्याला साहच्य व प्रोत्साहन मिळालेंच तर त्याचें महत्त्व व सार्थक !

माझ्या भाषाबंधूने नि मगिनींनो,

श्रीरामाच्या पवित्र अधिवासानें पुनीत झालेल्या पुण्यभूमिसमीप आणि गोदावरीच्या तीर्थानें पवित्र झालेल्या या क्षेत्रभूमीवर मायभाषेचा सव्वीसावा वार्षिक सोहळा साजरा करण्यासाठीं आज आपण एकत्र आलेलों आहोंत. ह्या सोहळ्याचीं सूत्रें आपण माझ्या हातीं सोंपवून आजपर्यंत मराठी भाषेची मीं जी सेवाचाकरी केली, ती आपल्या चरणीं रुजू झाली असल्याची आपण जी मला आज पावती दिली, तिजबद्दल मी आपणां सर्वांचा ऋणी आहे. माझ्यापेक्षां वयानें, शहाणपणानें आणि अधिकारानें वडील असलेले अनेक भाषाप्रभू महाराष्ट्रांत असतांना, आपण मला येथें येण्यासाठीं इतक्या लवकर कां बोलावणें धाडलेत हें कळत नाहीं. आजपर्यंत मी इतरांची थट्टा करीत आलों म्हणून माझी कायमची खोड मोडण्यासाठीं आपण ही माझी मस्करी तर करीत नसाल ना असाहि संशय माझ्या मनांत डोकावून गेला. म्हणून यज्ञाच्या प्रसंगीं बळी देण्यासाठीं जसा बकरा शोधून आणणारे ऋत्विज् केवळ

त्याच्या धष्टपुष्टपणाकडेच जसें वघतात, तशाच दृष्टीनें वळी देण्यासाठीं म्हणूनच आपण बहुधा ह्या ठिकाणीं माझी निवड केलेली असावी असेंहि मला वाटल्याविना राहिलें नाहीं. पंचवीस श्रेष्ठ साहित्यिकांनीं पवित्र केलेल्या ह्या थोर आसनावर बसतांना आनंदापेक्षां भयाचीच भावना माझ्या मनांत अधिक आहे. अशा भयकातर स्थितींत आपण ऐकण्याजोगें असें मी आपल्या पुढें काय वोलूं शकणार ! तथापि, ज्ञानेश्वर महाराजांचा कृपाहस्त डोक्यावर पडतांच रेड्याच्या तोंडून देखील वेदवाणी निघाली. या न्यायाने आपले अनंत कृपाहस्त माझ्या मस्तकावर असतांना ह्या प्रसंगी जर चार-दोन चांगलीं अक्षरें वोलतां आलीं तर आधुनिक काळांत चमत्कार घडत नाहींत ह्या लौकिक समजुतीला एकादा तरी अपवाद निर्माण झाल्यासारखें होईल.

मराठी भाषेची उपासना मी लहानपणापासून करीत आहे. १९१२ सालीं वयाच्या चौदाव्या वर्षीं माझी पहिली कविता 'शालापत्रकां'त छापून आली. त्याच वर्षीं 'महाराष्ट्र-मोहरा' ही कादंबरी लिहून मीं पांच रुपये मोवदला मिळविला. तेव्हांपासून गेली तीस वर्षे मी हें लिहिण्याचें व्रत नेमानें चालविले आहे. 'दिसामाजि कांहीं तरी तें लिहावें' ह्या समर्थाच्या आज्ञेप्रमाणें रोज मी कांहींना कांहीं तरी लिहित आलों आहे. ह्यापैकीं वरेंचसें लिखाण प्रकाशकांनीं छपावयाचें नाकारलें. पुष्कळसें लिखाण न छापण्याचा मींच स्वतः शहाणपणा दाखविला. जें थोडेंसें लिखाण छापून प्रकाशांत आलें त्याचे वाजवीपेक्षा जास्तच कौतुक झालें. 'आपलें नांव छापून आलें पाहिजे' ह्या एकाच ध्येयानें प्रेरित होऊन मी माझ्या लेखनाला सुरुवात केली. आज तीस वर्षांनंतरहि माझ्या लेखनाच्या मार्गें ह्यापेक्षां अधिक उदात्त हेतु नसेल, असा जर कोणी आरोप केला तर तो सर्वस्वींच मला नाकारतां येणार नाहीं. तथापि, आत्मप्रसिद्धीची अनिवार हाव ही लेखनाला उत्तेजक असली तरी ती फार काळ लेखकाची प्रेरकशक्ति होऊं शकणार नाहीं. लेखनाचा छंद, लेखनाचा नाद, लेखनाची हौस, हीच केवळ लेखनाची प्रेरणा होय. माझ्या लेखनांत इतर साहित्यगुण आढळून येवोत न येवोत; गण ह्या हौसेचें भांडवल मात्र माझ्याजवळ वरदहस्त आहे. हें भांडवल आरंभीं मजजवळ जेवढें होतें, तेवढेंच आतांहि शिल्लक आहे. थोडेंसें वाडलेंच

असेल; पण कमी झालें नाहीं. ह्याच भांडवलाच्या जोरावर मी साहित्य-क्षेत्रांत इतकीं वर्षे व्यापार करीत आलो आहे. पुष्कळ वेळीं हा माझा व्यापार अगलट आला, इतकेंच काय पण तो एकदां जिवावरहि येऊन बेंतला. अनेकदां तर कुठून आपण ह्या फंदांत पडलों असेंहि मला वाटले. पण आज आपण ह्या माझ्या वाङ्मयीन उपद्व्यापाचें जाहीरपणें जें हें कोडकौतुक करीत आहांत, त्यावरून मी आजपर्यंत 'मराठीचीये नगरीं' जो व्यापार केला, तो अगदींच कांहीं 'अव्यापारेषु व्यापार' ठरला नाहीं एवढा तरी मनाला पडताळा पडला.

मराठी भाषेच्या उपासनेचा गुरुमंत्र ज्यांनी मला प्रथम दिला त्यांच्या कृपेचें आणि पुण्याईचें हें फळ आहे हें मी जाणतो. म्हणून ह्या प्रसंगीं त्यांची आठवण साहजिकच मनांत होत आहे. ज्यांच्या 'आनंदी आनंदा' नें अखिल महाराष्ट्राला एक वेळ हर्षकंपित केलें त्या वालकवि ठोमरे ह्यांच्या काव्यनिर्झरानें मला कवितेच्या क्षेत्रांत वाहून नेलें. आणि नाट्यलेखनाचा आणि विनोदाचा अवघड मार्ग मला राम गणेश गडकरी ह्यांनीं दाखवला. ठोमरे आणि गडकरी ह्यांच्या तेजस्वी वाङ्मयाचें मार्गदर्शन योग्य वेळीं जर मला लाभलें नसतें तर आपल्या सेवेला सादर होण्याची ही बहुमोल संधि मला आयुष्यांत कदापिहि लाभली नसती ह्याची मला जाणीव आहे. म्हणून ह्या माझ्या दोन वाङ्मयीन गुरुंबद्दल वाटणाऱ्या आत्यंतिक कृतज्ञताबुद्धीनें साहजिकच माझें अंतःकरण ह्या क्षणीं भारावून गेलें आहे.

आनंदाच्या ह्या सोहळ्यामध्ये मनाला हर्षविरोवरच दुःखानेंहि व्याकुळ करणारी अशी एक घटना सहजच लक्षांत येण्यासारखी आहे. नाशिक येथें भरणाऱ्या महाराष्ट्राच्या ह्या पहिल्या साहित्यिक मेळाव्यामध्ये तें एक शोकदायक वैगुण्यच आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं. तें वैगुण्य हें कीं तीर्थक्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या ह्या नगराला साहित्यक्षेत्र अशी कीर्ति ज्यांच्या अधिवासामुळे लाभली त्या 'साहित्य-लक्ष्मी' टिळक आणि 'साहित्य-लक्ष्मण' पांगारकर ह्यांच्या स्फूर्तिदायक नेतृत्वाला आज आपण मुकलेलों आहोंत. ह्या दोन विभूति देहस्वरूपानें ह्या मेळाव्यांत आज दिसत नसल्या तरी साहित्यलक्ष्मीची ती जराजर्जर आनंदी मूर्ति आणि साहित्य-लक्ष्मणाची ती दणकट उत्साहमूर्ति या संमेलनाला आशीर्वाद देण्यासाठीं

आपले बाहू उभारून अदृश्य रूपानें येथेंच कोठें तरी वावरत असली पाहिजे असा माझा विश्वास आहे.

मागल्या संमेलनानंतर जवळ जवळ दीड वर्षांनीं आपण पुन्हां एकत्र जमत आहोंत. ह्या गेल्या दीड वर्षांत जगाची आणि देशाची परिस्थिति किती भीषण झालेली आहे हें कोणास सांगावयाला पाहिजे काय ? तीन वर्षापूर्वीं सुरू झालेल्या राक्षसी महायुद्धाचा वणवा आतां सबंध जगभर पसरला आहे, एवढेंच नव्हे तर त्याच्या दाहक आणि विध्वंसक शक्तीला आतां सीमाच उरलेली नाही. ह्या वणव्याच्या ज्वाला हिंदुस्थानच्या सीमेवर येऊन थडकलेल्या असून त्या आगीचा डोंब कधीं आणि कोणत्या वेळीं तुमच्या आमच्या घरादारांत उठेल ह्याचा आतां कांहीं नेम राहिलेला नाही. अखिल मानव जातीवर आपलें पाशवी प्रभुत्व प्रस्थापित करणाऱ्या चंगीझखानाचा आधुनिक अवतार आज जगांत अवतीर्ण झालेला आहे. त्याच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेच्या खाईत लाखां निरपराधीं जीवांच्या आहुति प्रत्यहीं पडून भस्मसात् होत आहेत. अखिल जग आज संकटांत सांपडलेलें आहे. मानवजातीच्या स्वातंत्र्यावर, शांततेवर आणि भवितव्यावर आज भीषण गंडांतर आलेलें आहे. जीवित्ताचीं जीं अत्युच्च मूल्यें आम्ही आजपर्यंत पूजित आलों, तीं धुळीला मिळून हजारों वर्षांची मानवजातीची बौद्धिक प्रगति आणि संस्कृति रसातळाला पोहोंचते कीं काय, आणि अश्मयुगीन अवस्थेमधील पशुकोटीपर्यंत फिरून मानवजात मागें रेटली जाते कीं काय, अशी चिंता जगांतील प्रत्येक जाणत्याला आज पडलेली आहे. मरणापेक्षांहि भीषण अशा पारतंत्र्याच्या आणि दास्याच्या धूसर ढगांत भविष्यकाळाचीं क्षितिजे झांकळून गेल्यामुळें समोर कांहीं दिसेनासें झालें आहे. मानवी मतीवर मालिन्याची आणि औदासीन्याची काजळी आलेली आहे. या काळरात्रीच्या अंधारांतून जर भाग्यशाली भवितव्याचा अरुणोदय होणार असेल, तर तो डॉन आणि व्होल्गा नदीच्या प्रवाहाशीं स्पर्धा करणाऱ्या पराक्रमी रशियन वीरांच्या रक्तामधूनच होणार आहे. एवढ्याच धुगधुगत्या आशेवर जगांतील लोकशाही अजून जिवंत राहिलेली आहे.

शतकानुशतके स्वतंत्र असलेलीं राष्ट्रे निमिषांत जिथें परतंत्र झालीं, तिथें अनेक वर्षे आधींपासूनच पारतंत्र्यांत पिचत पडलेल्या आपल्या देशाची स्थिति ह्या प्रसंगीं किती असहाय आणि केविलवाणी झालेली आहे ह्याची इतरांना

कशी कल्पना येणार ? गेलीं दीडशें वर्षे आम्ही परकी सत्तेचे दास आहोंत. आज अखिल मानवजातीच्या स्वातंत्र्यासाठीं म्हणे जगांत भीषण संहार चाललेला आहे. ह्या 'स्वातंत्र्या'च्या संग्रामांत पारतंत्र्याच्या बेड्या हातांत अडकल्या असतांनाहि आमचे कांहीं वीर तसेंच लढत आहेत. या युद्धांत शेवटीं लोकशाही राष्ट्रांचा विजय झाला तरी देखील आपल्याला स्वातंत्र्य मिळेल किंवा काय याची खात्री नसतांनाहि दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यासाठीं गुलाम हिंदुस्थानला आज लढावे लागत आहे हें करुण दृश्य बघून कोणत्या सहृदय माणसाच्या भावनांची कालवाकालव झाल्यावांचून राहिल ? हिंदुस्थानसारखें प्रचंड राष्ट्र जोपर्यंत परतंत्र आहे तोपर्यंत जगाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही—असें संयुक्त राष्ट्रांना निक्षून सांगणारे जनतेचे पूज्य पुढारी आज कारागृहांत अडकून पडलेले आहेत. स्वातंत्र्यासाठीं तळमळणारी देशांतील बहुसंख्य जनता राज्यकर्त्यांच्या हद्दी आणि अडेल धोरणामुळें अधिक असंतुष्ट आणि अस्वस्थ झालेली आहे. देशांत चोहोंकडे विचारांची बेदिली माजलेली आहे. कोणाचा लगाम कोणाच्या हातांत राहिलेला नाही. कुणालाहि आपल्या भवितव्याबद्दल सुरक्षितता वाटेनाशी झालेली आहे; एका बाजूला महागाईचा दैत्य व दुसऱ्या बाजूला उपासमारीचा राक्षस आपलें जबडें वासून गरीब जनतेला भेडसावीत आहेत. पोट जाळायला अन्न मिळेनासें झालें आहे आणि दिवे जाळायला तेल मिळेनासें झालें आहे. देशाच्या जर अशा दारुण दैन्यावस्थेंत जर अचानकपणें परचक्र आलें तर आपली काय दाणादाण उडेल ह्या चिंतेंत सारी जनता आज चूर् असतांना, आपण आपलें हें साहित्यसंमेलन भरवीत आहोंत ही गोष्ट कदाचित् कोणाला हास्यास्पद वाटण्याचा संभव आहे. तीनशें वर्षांपूर्वी ह्या महाराष्ट्रांत स्वराज्याचा लढा चालू असतां चंद्रभागेच्या वाळवंटीं 'पुंडलीक वरदा हरि विठ्ठल' ह्या नामाचा गजर करण्यांत गुंग झालेल्या हरिभक्तपरायण वारकऱ्यांचे वंशज तर आज गोदावरीच्या कांठावर जमले नाहीत ना असाहि संशय एकाद्याला येण्यासारखा आहे.

साहित्य हा केवळ शिलोप्याचा व्यवसाय आहे—तो रिकामपणचा एक करमगुऱ्याचा उद्योग आहे अशी ज्यांची समजूत आहे त्यांच्या दृष्टीला आजचा हा मेळावा खचितच हास्यास्पद दिसल्यावांचून राहणार नाही. फावत्या वेळीं

काळ्यावर पांढरें करून वाचकांची करमणूक करणारे कुणी तरी चार अलबते गलबते लेखक आणि सुट्टीमुळें निरुद्योगी झालेली कांहीं रिकामटेकडी मंडळी एके ठिकाणीं येऊन वेळ घालविण्यासाठीं ज्या ऐसपैस गप्पागोष्टी करतात त्याचें नांव साहित्य-संमेलन अशी ज्यांची या संमेलनाच्या स्वरूपाविषयी कल्पना असेल, त्यांना देशाच्या आजच्याच काय पण कोणत्याहि परिस्थितींत संमेलन भरणें हें अनावश्यक वाटेल. तथापि, आजच्या युगांत तरी साहित्य-संमेलन हा सणासुशीचा सोहळा किंवा वाङ्मय वृषभांचा पोळा आहे असें कोणाला वाटण्याचें कारण नाहीं. ऐदी श्रीमंतांच्या आणि लहरी राजे लोकांच्या आश्रयाखालीं जगणाऱ्या विद्वानांनीं आपल्या अन्नदात्यांच्या उपकारांची फेड करण्यासाठीं, त्यांच्या गौरवासाठीं आणि मनोविनोदनासाठीं साहित्य निर्माण करण्याचें तें त्रेतायुग अस्तंगत होऊन किती तरी वर्षे लोटलीं आहेत. आजच्या सुधारलेल्या जगांत राजसत्तेप्रमाणेंच साहित्यहि आज बहुशः लोकाधीन झालेलें आहे. भाषा आणि वाङ्मय ह्यांना राष्ट्राच्या जीवनांत अत्यंत महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झालेलें आहे. देशाच्या घटनेचें आणि प्रगतीचें वाङ्मय एक प्रभावशाली शस्त्र आहे हें आतां सर्वांना कळून चुकलें आहे. जीवनाचीं जीं चिरंतन मूल्ये आज मानवजातीच्या प्रगतिपथावर धरवताऱ्याप्रमाणें अढळ तेजानें तळपत आहेत, तीं मूल्ये आणि सत्ये हीं मानवजातीला साहित्यांनीं दिलेलीं लेणीं आहेत. आजच्या युगांत मानवी जीवनाला अवश्य असणारें साहित्य हें सहावें महाभूत आहे. कोणत्याहि स्वतंत्र राष्ट्राला सैन्यापेक्षां आणि आरमारापेक्षां साहित्याची आज जास्त जरूरी आहे. कारण सैन्य आणि आरमार फार झालें तर जिवंत राष्ट्राचें रक्षण करूं शकेल, पण राष्ट्राला जिवंत ठेवण्याचें काम केवळ साहित्यच करूं शकतें. राष्ट्राच्या पौरुषाच्या आणि पराक्रमाच्या परंपरा जिवंत राखून त्याग, धैर्य आणि शौर्य हे गुण जनतेच्या अंगीं येण्यास बंदुका आणि तोफांपेक्षां साहित्याचाच उपयोग जास्त होतो. ब्रिटिश बेटांचें संरक्षण पंचवीस मैल रुंदीच्या ब्रिटिश खाडीमुळे आणि त्या खाडींत खड्या असलेल्या लढाऊ जहाजांमुळें होतें असें समजण्यांत येतें; पण तें खरें नव्हे. ब्रिटिश राष्ट्राचें आजपर्यंत जें संरक्षण झालेलें आहे तें नेल्सनच्या आणि वेलिंग्टनच्या लढाऊ परंपरेमुळें झालेलें नसून, तें बेकन, शेक्सपिअर, शेले, गिबन, बर्क, डिकन्स आणि शॉ ह्या साहित्य-

प्रभूंच्या अजस्त्र सामर्थ्यामुळे झालेले आहे ही गोष्ट निःसंशय आहे. ब्रिटिश साम्राज्याचा विस्तार जगभर पसरविण्याचे श्रेय जरी इंग्रज शिपायांना असले तरी हा साम्राज्याचा डोलारा इतकी वर्षे टिकविण्याचे श्रेय सर्वस्वी इंग्रजी भाषेला आणि साहित्याला आहे. समुद्रावरच्या प्रभुत्वापेक्षा साहित्यावरचे प्रभुत्व इंग्रजांना जास्त हितकारक झालेले आहे.

“ हिंदुस्थान आम्ही गमावला तरी हरकत नाही, पण आमचा शेक्सपिअर गमावण्याला आम्ही केव्हांही तयार होणार नाही ! ” हे कार्लईलसाहेबाचे सुगसिद्ध उद्गार आजच्या घटकेस एकाद्या अमेरीसाहेबाला पसंत पडणार नसले तरी त्या उद्गारातील सत्य साहित्याचे श्रेष्ठत्वच मान्य करते. संबंध जगाची सावकारी पत्करण्याइतके कुबेराचे वैभव अमेरिकेसारख्या तरुण राष्ट्राला तीन शतकांत जे प्राप्त झाले, त्याच्या मुळाशी इंग्रजी भाषेची आणि साहित्याच्या सामर्थ्याची उसनवारी आहे हे कोणाला नाकवूल करता येईल ? जर्मनांच्या राक्षसी टोळ्यांची चिंधड्या उडवण्याएवढी अभूतपूर्व वीरश्री रशियन जनतेच्या अंगी जर आज कोणी निर्माण केली असेल तर ती टॉलस्टाय, डॉस्टायव्हस्की, मार्क्स आणि लेनिन ह्यांच्याच स्फूर्तिदायक साहित्याच्या शिकवणुकीनेच होय हे कोणीही सांगू शकेल. शेंकडों वर्षांच्या गुलामगिरीच्या नरकयातना सहन करूनही आज हिंदी राष्ट्राचा संपूर्ण नाश होऊ शकला नाही; जनतेचा पीठ आणि स्वाभिमान अद्यापि शाश्वत राहिला आहे; स्वातंत्र्याची ज्योत अजूनही आमच्या हृदयांत तेवत राहिलेली आहे; भविष्यकालाकडे आशाच्या दृष्टीने पाहता अद्यापिही आम्ही आमचे यातनामय जीवन कंठीत आणेत—ते काय इंग्रज आमच्या देशांत राज्य करावयाला आले म्हणून ? इंग्रजांनी आम्हांला आपली भाषा, विद्या आणि संस्कृति पढविली म्हणून ? कां इंग्रजांनी आपल्या संगिनीचा पहारा आमच्या देशाभोंवतीं जागता ठेवला म्हणून ? नाही—नाहीं—नाहीं ! हिंदी राष्ट्राचा स्वाभिमान आणि स्वातंत्र्य-प्रेम जर आज कशामुळे जिवंत राहिले असेल तर ते व्यास, वाल्मिकी, कालिदास, भवभूति, ज्ञानेश्वर, तुकाराम, टागोर आणि गांधी ह्यांच्या अमर साहित्यामुळे आणि सामर्थ्यातून शिकवणुकीमुळे होय ही गोष्ट त्रिकालाबाधित सत्य आहे. ह्या थोर महात्म्यांचे तेजस्वी वाङ्मय पिढ्या पिढ्या आमच्या ओंठावर खेळत आले आहे—आमच्या रक्तामधून रांगत आलेले आहे. आमच्या

पराक्रमाची आणि कर्तृत्वाची ग्वाही देण्यासाठीं रामायण आणि महाभारत हे ग्रंथ जोंपर्यंत डोंगरासारखे आमच्या पाठीमागें उभे आहेत तोंपर्यंत भविष्य-काळाबद्दल निराश होण्याचें आम्हांला किमपिहि कारण नाही ! ज्या राष्ट्राची भाषा आणि वाङ्मय प्रभावशाली आहे तें राष्ट्र दैन्यांत आणि दास्यांत फार वेळ राहणें शक्य नाही. ज्या समाजाजवळ साहित्याचें सामर्थ्य नाही तो समाज पारतंत्र्यांतून बाहेर येणें अशक्य आहे. नीग्रो लोकांच्या गुलामगिरीचें हेंच एक कारण आहे. त्यांची वैयक्तिक गुलामगिरी जरी वाह्यात्कारी नाहीशी झाल्यासारखी दिसली, तरी त्यांची राजकीय आणि सामाजिक गुलामगिरी अजूनहि पूर्वीच्याच स्वरूपांत नांदत आहे.

कोणत्याहि देशाच्या विजयाच्या वा स्वातंत्र्याच्या झगड्यांत शस्त्रापेक्षां साहित्याचा उपयोग अधिक झालेला आढळून येईल. एलिझाबेथ राणीच्या काळीं स्पॅनिश आरमाराचा पराभव करून ब्रिटिशांनीं समुद्रावरील स्वामित्वाचा जो पाया घालून ठेवला त्या वेळीं इंग्रजी साहित्याचें वैभव पराकाष्ठेला पोहोचलें होतें, ही गोष्ट लक्षांत घेण्यासारखी आहे. शिवरायांनीं महाराष्ट्रांत स्वराज्य स्थापन करण्याची जी मोहीम काढली त्या वेळीं मराठी संतांची अभंगवाणी अलम् मराठी जनतेला एकाच समान विचारसरणीच्या भूमिकेवर आणण्याचा प्रयत्न करीतच होती. संतांच्या साहित्यानें साधलेल्या सहकार्याच्या सामर्थ्यावरच मराठी स्वराज्याची संस्थापना झाली.

१८५७ सालाच्या वंडानंतर देशांतील गुलामगिरी नष्ट करण्याच्या कल्पनांची जी प्रचंड लाट पसरली तिची आंदोलनें जनसमाजापर्यंत पोहोचविण्याचें कार्य पुढें साहित्यिकांनींच केलें. महाराष्ट्रापुरतेंच बोलावयाचें झाल्यास राजकीय, धार्मिक, आर्थिक आणि सामाजिक गुलामगिरी नष्ट करण्याची साहित्यिक मोहीम विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकहितवादी, न्यायमूर्ति रानडे, ज्योतिराव फुले आणि आगरकर यांनीच प्रथम काढली. आजच्या महाराष्ट्रामधील राष्ट्रीय विचाराची आघाडी ह्याच क्रांतिकारक साहित्यिकांच्या लिखाणांतून निर्माण झाली. तीन तपापूर्वी महाराष्ट्रांत राजकीय चळवळ प्रथम सुरू करण्याचें श्रेय लो. टिळक आणि कै. गिवरामपंत परांजपे ह्यांच्या उर्जस्वल गद्य लेखांना आणि वॅ. सावरकर नि. कै. गोविंद कवि ह्यांच्या स्वातंत्र्यप्रेमानें रसरसलेल्या पोवाड्यांनाच निःसंशय दिलें पाहिजे. जगाच्या

शाश्वत वाङ्मयांत अमर होऊन राहण्याची योग्यता ज्यांना आहे त्या महात्मा गांधींच्या 'नवजीवन' मध्ये प्रकाशित झालेल्या उपनिषद्तुल्य वाङ्मयानेच आजच्या हिंदी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीला स्फूर्ति दिलेली आहे. आज अलम् हिंदी जनतेचीं अंतःकरणे एकराष्ट्रीयत्वाच्या भावनेनें पुलकित करण्याचें सामर्थ्य बंकिमचंद्रांच्या 'वंदे मातरम्' ह्या एकाच राष्ट्रगीता-मध्ये सामावलेलें आहे. एवंच, आमच्या राष्ट्राचें अस्तंगत झालेलें वैभव आणि स्वातंत्र्य पुनः परत मिळवून देण्याचें सामर्थ्य आमच्या साहित्यामध्ये आहे, ह्यावर आपला सर्वांचा पूर्ण विश्वास आहे. राजकारणी मुत्सद्दी, शासनतज्ज्ञ, कायदेपंडित, समाजशास्त्रज्ञ, विज्ञानविशारद ह्यांच्याइतकीच —किंबहुना थोडीशी अधिकच समाजाला साहित्यिकांची आवश्यकता आहे असा निदान आमचा तरी भरंवसा आहे. दीडशें वर्षांत परकी भाषेच्या आणि विद्येच्या शिक्षणानें जनतेंत जी जागृति घडून आणली नाही किंवा जी मनोवृत्ति निर्माण केली नाही, ती स्वदेशांत आणि स्वभाषेंत तयार होणारें आमचें साहित्य एका पिढीच्या आंत निःसंशय घडवून आणील अशी आमची खात्री आहे.

आपल्या मराठी भाषेचें वय अदमासें सोळाशें वर्षांचें असून मराठी वाङ्मयाची उमर आजमितीस सुमारे सातशें वर्षांची आहे. ज्ञानेश्वर काल हा सामान्यतः मराठी वाङ्मयाचा प्रारंभकाल समजला जातो. मराठी वाङ्मयाच्या ह्या सातशें वर्षांच्या काळांत जवळ जवळ पांचशें सहाशें वर्षेपर्यंत केवळ छंदोबद्धच वाङ्मय निर्माण होत होते. ज्ञानेश्वरांनीं आपलें आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान ओंवीमध्येच सांगितलें. नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम ह्यांनीं भागवत धर्माचा प्रसार आपल्या अभंगवाणीमधूनच केला. रामायण आणि महाभारतामधील पराक्रमाचीं स्तोत्रे मोरोपंतांनीं आपल्या मधुर आर्येमध्ये आणि वामन पंडितांनीं आपल्या यमकप्रचुर सुश्लोकांमध्ये गायिलीं. राम-जोशी, परशुरामादि शाहिरांनीं कटाव, पोवाडे, फटके आणि लावण्या रचून बहुतेक समाजाचें मनोरंजन केलें. एवंच पांचसहा शतके महाराष्ट्रामध्ये काव्यनिर्मितीशिवाय दुसरें कांहीच होत नव्हतें हें आपल्या लक्ष्यांत येईल. यावरून आमच्या पूर्वजांना काव्यावद्दल भयंकर आदर वाटत होता अशी जर आपण कल्पना केली तर ती मात्र चुकीची ठरेल. मुद्रणकलेच्या अभावीं

बहुजनसमाजाला शिक्षण, उपदेश, ज्ञान, स्फूर्ति देण्याचें दुसरें कोणतेंहि परिणामकारक साधन उपलब्ध नव्हतें. पद्यांत केलेली शिकवण पाठांतरसुलभ असल्यानें लोकांच्या सहजच लक्षांत राहिली; आणि पिढ्यान् पिढ्या हें लोण पोहोंचलें जात असे. महानुभाव लेखकांनीं, एकनाथ महाराजांनीं किंवा मराठे रियासतीमधील कांहीं बखरकारांनीं गद्य मराठींत कांहीं लेखन केलें असलें तरी इंग्रजाची राजवट सुरू झाल्यानंतरच खरेंखुरें मराठी गद्य वाङ्मय जन्माला आलें. म्हणूनच आधुनिक गद्य साहित्याचें वय उणें पुरें शेंसवाशें वर्षांचें आहे. मराठी भाषेंत गद्य वाङ्मयाची निर्मिति शक्य करण्याचें श्रेय मुद्रणालयालाच देणें अवश्य असलें तरी महाराष्ट्रांत 'आधुनिक वाङ्मयाचें जिवंत युग' विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांच्या 'निबंधमालेनें'च सुरू केलें असें मी समजतां. ह्या गोष्टीला आज अडुसष्ट वर्षे झालीं आहेत. ह्या अडुसष्ट वर्षांच्या थोड्याशा काळांत मराठी भाषेला आणि साहित्याला जी संपन्नता आणि जें सामर्थ्य प्राप्त झालेलें आहे, त्याबद्दल आम्हां दोन कोटी मराठ्यांना निःसंशय अभिमानच वाटला पाहिजे. चिपळूणकर, आगरकर, लोकहितवादी ह्यांच्यासारखे प्रतिभाशाली निबंधकार; टिळक, परांजपे, कोल्हटकर, ह्यांच्यासारखे क्रांतिकारक पत्रपंडित; केरूनाना छत्रे, दीक्षित, मोडक ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान् विज्ञानशास्त्रज्ञ; दादोबा पांडुरंग, गुंजीकर ह्यांच्यासारखे गाढे वैयाकरणी; चिंतामणराव वैद्य, राजवाडे, केतकर, पांगारकर ह्यांच्यासारखे प्रचंड संशोधक आणि विद्वान्; हरिभाऊ आपट ह्यांच्यासारखे अद्वितीय कादंबरीकार; किल्लोस्कर आणि देवलांसारखे प्रासादिक नाटककार; कोल्हटकरांसारखे प्रतिभाशाली विनोदपंडित, केशवसुत, रे. टिळक, गोविंदाग्रज, ठोमरे, तांबे, माधव जूलियन् ह्यांच्यासारखे युगप्रवर्तक कवि ह्याच अडुसष्ट वर्षांत आपलें अमर कर्तृत्व करून गेलेले आहेत. त्यांच्यासाहेब केळकरांसारख्या साहित्य-भीष्मानीं याच काळांत आपली तीन तपांची वाङ्मय-तपश्चर्या पुरी केली आणि अद्यापहि ते आपल्या तेजानें महाराष्ट्रास थक्क करून टाकीत आहेत. खाडिलकरांच्या नाट्यप्रतिभेचे दैदीप्यमान उन्मेष याच काळांत आम्हांला पाहावयाला मिळाले. मामा वरेरकर, वामनराव जोशी, फडके, खांडेकर, पु. य. देशपांडे, माडखोलकर, ना. वि. कुलकर्णी, कृष्णाबाई, य. गो. जोशी यांनीं कादंबरीच्या आणि लघु-

कथांच्या सृष्टींत उधळलेल्या विविधरंगी प्रतिभाविलासांनीं या कालांतील ललित वाङ्मय अत्यंत शोभायमान झालेलें आहे. काव्याच्या वाटिकेंत गिरीश, यशवंत, अनिल, देशपांडे, आठवले, ह्या काव्यकोकिळांची प्रतिभाशाली कृजनें याच कालखंडांत जनमनाला मोहिनी घालीत होतीं. काकासाहेब लिमये, आचार्य जावडेकर, बाबूराव फाटक, रामभाऊ तटणीस, डॉ. चिटणीस, पांडुरंगराव गाडगीळ ह्यांच्यासारखे बुद्धिमान्, मार्मिक आणि व्यासंगी पत्र-पंडित या काळांतच महाराष्ट्राच्या राजकीय विचाराचें कौशल्यानें मार्गदर्शन करण्यास सरसावून पुढें आले. न्या. नानासाहेब चाफेकर, प्रा. पोतदार, प्रा. माटे, प्रा. अळतेकर, श्री. पु. म. लाड, प्रा. नाना कुलकर्णी, प्रा. शेजवलकर, प्रा. र. धों. कर्वे, प्रा. केळकर, प्रा. काणेकर, प्रा. दांडेकर, प्रभाकर पाध्ये, श्रीकृष्ण क्षीरसागर ह्यांच्यासारख्या रथी महारथी लेखकांनीं समाजांतल्या संशोधक आणि चिकित्सक बुद्धीला चालना देऊन महाराष्ट्रीय विद्वत्तेचा लौकिक याच काळांत प्रस्थापित केलेला आहे. मराठी भाषेची शब्दसंपदा एकत्रित करण्याचें प्रचंड कार्य दाते आणि कर्वे ह्या डॉ. केतकरांच्या कल्याण-द्वयानें उत्कृष्टपणें केलेलें आहे.

एवंच, निबंध, इतिहास, समाजशास्त्र, भाषाशास्त्र, नाट्य, कादंबरी, काव्य, विनोद, लघुकथा आणि वृत्तपत्रें ह्या साहित्याच्या प्रत्येक शाखेंत मराठी वाङ्मयाचीं गेलीं साठसत्तर वर्षे एकसारखी प्रगतीच होत गेलेली असून हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतिक भाषेंतील वाङ्मयापेक्षां तें अधिक समृद्ध झालेलें आहे असा आमचा अभिमान आहे. मराठी वाङ्मय हें आज केवळ सुशिक्षित पांढरपेशा वर्गाची मिरास राहिलेली नाही, हेंहि तिच्या प्रगतीचें एक अभिनंदनीय वैशिष्ट्य आहे. पूर्वीची संस्कृतप्रचुर भाषा आणि क्लिष्ट लेखनपद्धति जाऊन आज मराठी लेखन अधिक सोपें आणि बालबोध झालेलें आहे. या सर्व काळांत दर दहावीस वर्षांनीं मराठी भाषा कशी झपाट्यानें बदलत गेलेली आहे हा एक संशोधनाचा उत्कृष्ट विषय होईल. लेखनाचे विषय आणि मांडणीहि आतां जीवनांतील वस्तुस्थितीला अधिक धरून होऊं लागल्यानें ती बहुजनसमाजाच्या जास्त जिह्वाळ्याची वाटू लागलेली आहे. मराठी वाङ्मयाचा वाचकवर्ग आज हजारोंनीं वाढलेला आहे; एवढेंच नव्हे तर तो जास्त रसिक आणि चोखंदळ झालेला आहे. लेखनाची शैली

दिवसेंदिवस अधिक कलात्मक आणि अर्थसूचक झालेली असून भावगीते, नाट्यगीते, मुक्तछंद, नाट्यछटा, नाटिका, दीर्घ लघुकथा, लघूत्तम लघुकथा, लघुनिबंध, विडंबन असे किती तरी नवनवे वाङ्मय प्रकार आज मराठी साहित्यांत रूढ होऊन वसलेले आहेत. म्हणून गेल्या सत्तर वर्षांतील मराठी भाषेची आणि वाङ्मयाची झालेली प्रगति आणि प्रसार बघून त्याच्या भविष्यकालाबद्दल यत्किंचित्ही निराश होण्याचें कोणाला कांहीं कारण आहे असें मला वाटत नाहीं.

मराठी साहित्याबद्दल अत्यंत निराशेचा सूर गेलीं दोन वर्षे ह्याच व्यासपीठावरून पूर्वाध्यक्षांनीं काढलेला आहे; तो मला विलकूल अभिमत नाही. मराठी वृत्तपत्र वाङ्मय अधोगतीला गेलेलें आहे असें फडके यांनीं सांगितलें आणि मराठी ललित वाङ्मयाला ओहोटी लागलेली आहे असें खांडेकरांनीं सांगितलें. दोषदृष्टीनें जीवनाकडे पाहणाऱ्या माणसाला अमृतांत देखील दोन चमचे साखर कमी आहे असेंच वाटेल. सत्तर वर्षांत मराठी वाङ्मयाची सर्वांगीण प्रगति झाली असें मी जेव्हां म्हणतो, तेव्हां मराठी वाङ्मय पूर्णावस्थेला पोहोचलेलें आहे असें समजण्याइतका दुधखुळा मी खास नाही. मराठी वाङ्मय दोषरहित आहे असें त्या वाङ्मयाच्या आंधळ्या भक्तालाहि म्हणतां येणार नाहीं. तथापि, गुणांकडे दुर्लक्ष करून दोषांचा निष्कारण बडिवार करण्याची वृत्ति ही कांहीं हितकारक नाहीं. एकाद्या तहणीच्या सौंदर्याकडे दुर्लक्ष करून तिच्या तोंडावरील दोन देवीच्या वणांचा गवगवा करण्यांत हंशील काय ? ज्या वृत्तपत्र वाङ्मयानें महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि राजकीय विचारांत एवढी क्रांति घडवून आणली, ज्या ललित वाङ्मयानें बहुसंख्य जनसमाजाचें लक्ष मराठी साहित्याकडे ओढून आणलें, त्या वाङ्मयाच्या दणदणीत, दणकट प्रकृतीकडे आणि पराक्रमाकडे दुर्लक्ष करून त्याच्या कांहीं नैमित्तिक दोषांबद्दल हंबरडा फोडून रडत वसण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं.

विनोदी वाङ्मयाच्या सद्यकालीन स्वरूपाची तर पूर्वीच्या दोषांहि अध्यक्षांनीं खरमरीत शब्दांत निर्भर्त्सना केलेली आहे. अर्थात् ह्या बाबतींतलीं त्यांचीं मते आपल्यासारख्या सूत्रास मान्य नसावीत असा माझा तर्क आहे.

नाहीं तर आपण ह्या वर्षी एका विनोदी लेखकाची संमेलनाच्या अध्यक्षस्थानी खचित निवड केली नसती; असो.

मराठी साहित्याकडे अत्यंत उत्साहाच्या आशावादी दृष्टीने पाहणारा मी एक माणूस आहे. हा कदाचित् माझ्या प्रकृतीचा परिणाम असेल. मला साहित्याची केवळ प्रगतीच दिसते आणि ही प्रगति अधिक झपाट्याने कशी होईल इकडेच माझे विचार धांवतात. मराठी साहित्याचें सामर्थ्य गेल्या सत्तर वर्षांत एकसारखें वाढलें ह्यामुळे मला हर्ष तर वाटतोच पण त्यापेक्षांहि स्वभाषेची आणि वाङ्मयाची ही सेवा ज्या निःस्वार्थी साहित्यिकांनी केली, त्यांच्या कष्टांचा, हालअपेष्टांचा आणि त्यागाचा तेजस्वी इतिहास डोळ्यांसमोर उभा राहिला म्हणजे अन्तःकरण कृतज्ञतेनें आणि अभिमानानें भरून येतें. नोकरीवाचून किंवा कांहीं तरी धंदा केल्यावाचून स्वतंत्र उपजीविका करण्याचें ज्यांना दुसरें कोणतेंहि साधन नाही, पोटपाण्याच्या व्यवसायामध्ये वाचावयाला, विचार करावयाला, विश्रांति घ्यावयाला किंवा लिहावयाला ज्यांना वर्षानुवर्षे कधी क्षणाची देखील फुरसद मिळाली नाही, पोटाला चिमटा घेऊन, उपासमार करून, रक्ताची शाई करून लिहिलेलें लिखाण छापवयाला देखील ज्यांच्या जवळ पैसा नाही किंवा ज्यांना हा पैसा द्यावयाला कोणी तयार नाही, स्वतःच्या प्रामाणिक मतासाठी आणि अढळ तन्वासाठी ज्यांना आपल्या नोकरीवरहि पाणी सोडावें लागलें, कदाचित् जनतेची हेटाळणी आणि सरकारचा रोष देखील पत्करावा लागला, अशा दरिद्री शिक्षकांनी, भुकेकंगाल वृत्तपत्रकारांनी, कंगाल कारकुनांनी, बेकार वकिलांनी आणि विक्षिप्त विद्वानांनी या महाराष्ट्र-शाखेच्या कीर्तिमंदिरावर आपल्या अमर कर्तृत्वाचे कळस चढविलेले आहेत. मराठी साहित्याचा हा सारा विस्तार निःस्वार्थी लेखकांच्या दारिद्र्यावर, निष्ठेवर आणि त्यागावर उभारलेला आहे. अद्यापिहि साहित्य हा महाराष्ट्रांत साहित्यिकांचा उपजीविकेचा धंदा झालेला नसून तो त्यांच्या हौसेचाच व्यवसाय आहे. लेखन हा मराठी लेखकांचा जोडधंदा आहे. आजपर्यंत निर्माण झालेलें सारें मराठी वाङ्मय हें केवळ ह्या जोडधंदेवाल्यांच्या उद्योगाचें फळ आहे हें लक्ष्यांत आणलें, म्हणजे आश्चर्यानें मन थक्क होतें. अर्थातच ही परिस्थिति कांहीं चांगली नाही. साहित्य लेखन हा महाराष्ट्रांतल्या बुद्धिमान्

माणसांचा एकमेव व्ययसाय झाला तरच मराठी भाषेचें आणि साहित्याचें त्यांत कल्याण आहे. ह्याचा अर्थ असा कीं लेखनावर साहित्यिकांची योग्य तऱ्हेनें उपजीविका व्हावयाला पाहिजे. वाचनासाठीं वाचकांनीं पैसे खर्च करावयाला उत्सुक असलें पाहिजे. 'फुकट लिहावें आणि फुकट चाचावें' ही परिस्थिति वाङ्मयाच्या सरधोपट प्रसाराला उपकारक असली तरी जोमदार वाढीला मुळींच पोषक नाही. दोन कोटी लोकांच्या ह्या राष्ट्रांत लोकप्रिय पुस्तकाच्या दोन हजार प्रति देखील एका वर्षांत खपू शकत नाहीत ही दुःखाची गोष्ट आहे. लोक शिक्षणासाठीं जसा पैसा खर्च करतात, तसा त्यांनीं साहित्यासाठीं पैसा खर्च केला पाहिजे. गृहाच्या शोभेसाठीं गृहिणीइतकीच ग्रंथाचीहि आवश्यकता आहे हें तत्त्व जनतेच्या मनावर बिंबलें पाहिजे. महाराष्ट्रांत आज दहा तरी असे प्रतिभाशाली विद्वान् दाखवितां येतील कीं शें-दीडशें रुपयांच्या मासिक उत्पन्नासाठीं ज्यांनीं आपली प्रतिभा आणि विद्वत्ता दुसऱ्याकडे गहाण टाकलेली आहे. हे गहाण पडलेले विद्वान् सोडवून आणून शारदेच्या मंदिरांत त्यांना स्वतंत्र विन्हाड थाटवून देणें हें साहित्यप्रेमी महाराष्ट्राला अवघड आहे काय ?

मराठी वाङ्मयाबद्दल बहुजन समाजाला आज जास्त जिऱ्हाळा चाटूं लागलेला आहे, यांतच मराठी भाषेच्या परंपरेचा विजय आहे. कारण संस्कृताच्या आणि पांडित्याच्या दंभाविरुद्ध बंड पुकारण्यासाठींच मराठी भाषेची स्वतंत्र प्राण-प्रतिष्ठा झाली. 'मराठीचा पक्ष हा सामान्यांचा, बायाबापड्यांचा, स्त्रीशूद्रादिकांचा, अतएव सकल जनतेचा पक्ष' म्हणूनच स्थापन झालेला आहे हें प्रा. पोतदारांनीं आपल्याला मागें सांगितलेलेंच आहे. तेव्हां समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत भाषेचें आणि साहित्याचें लोण पोहोंचवून बहुजन समाजाची वैचारिक क्रांति घडवून आणणें हेंच आजच्या साहित्यिकांचें कर्तव्य आहे. मराठी भाषेच्या जन्मकालीं प्राकृत जनांची भाषा म्हणून तिचा उपहास करणारा जसा अहंमन्य पंडितांचा एक पक्ष होता तशा मनोवृत्तीचे आजहि दोन पक्ष आहेत, नाहीं असें नाहीं.

पहिला पक्ष इंग्रजी विद्या आणि पदवी घेतलेल्या पढीक विद्वानांचा. ह्या लोकांच्या डोक्यांत इंग्रजी भाषेची एवढी धुंदी चढलेली आहे कीं, त्यांना मराठी भाषेंत ग्रंथलेखनच काय पण पत्रलेखनहि करणें गांवढळपणाचें वाटतें.

इंग्रजी भाषेवर आणि वाङ्मयावर एकाद्या इंग्रज प्राध्यापकापेक्षांहि अधिक प्रभुत्व असणारे किती तरी मराठी प्राध्यापक विश्वविद्यालयांत आणि महाविद्यालयांत आहेत; पण साहित्य-शास्त्रावर किंवा टीकाशास्त्रावर मराठींत ग्रंथलेखन करण्याचें ह्यांच्या डोक्यांतहि कधीं येत नाहीं ! विज्ञान, इतिहास, नीतिशास्त्र, समाजशास्त्र, शिक्षण इत्यादि विषयांवर परभाषेंत पांडित्य-प्रचुर ग्रंथ रचून आणि त्यावर 'डॉक्टरेट' पदव्या मिळवून किती तरी मराठी विद्वान् येथें परत येतात ! पण आपल्या ज्ञानाचें आणि संशोधनाचें भांडार देशी भाषेंत खुलें करण्याचा विचारहि कधीं त्यांच्या मनाला शिवत नाहीं. केंब्रिज विश्वविद्यालयामध्यें आपल्या बुद्धीचे विक्रम गाजवून परत आलेले कित्येक गणित पारंगत ह्या महाराष्ट्रांत आहेत, पण गणितशास्त्रावर देशी भाषेंत ग्रंथरचना करण्याऐवजीं दुसऱ्याच कोठल्या तरी उपद्व्यापांत गुंग झालेले ते आढळून येतात. मराठी भाषेंत आपली विद्वत्ता व्यक्त करणें हें ह्या मंडळींना मानहानीचें वाटतें. उत्तम इंग्रजी भाषा बोलणाराला आणि लिहिणाराला परप्रांतीं, परदेशीं आणि राजदरबारीं मान आणि कीर्ति मिळते. त्याच्या यशाचे दुंदुभि कदाचित् जगांतहि वाजतात, तथापि, ज्या ज्ञानाचा स्वजनाला आणि स्वभाषेला कांहीं उपयोग नाहीं त्याच्या दुंदुभि दिगंत वाजल्या तरी त्याची काय किंमत ! आईवर प्रेम न करणाऱ्याची माणुसकी जितकी कवडीमोलाची असते, तितकीच मायभाषेंत लेखन न करणारी विद्वत्ताहि कुचकामी असते हें अगदीं खरें. निरनिराळ्या विश्वविद्यालयीन परीक्षा उत्तम तऱ्हेनें उत्तीर्ण झालेले शेंकडों महाराष्ट्रीय पदवीधर दरवर्षीं तयार झालेले दिसतात. परभाषेंत मिळविलेलें ज्ञान ह्या लोकांनीं स्वतःच्या भाषेंत आणि साहित्यांत आणून ओतलें पाहिजे. महाराष्ट्रांत विद्वत्ता भरपूर आहे—पण त्या विद्वत्तेला स्वाभिमानाची बैठक नाहीं एवढेंच कमी आहे. म्हणून—

आपणास जें जें ठावें । तें तें मराठींत लिहावें
शहाणें करून सोडावें । महाराष्ट्र !

असें माझे ह्या आंगलाळलेल्या मराठी विद्वानांना सांगणें आहे.

मराठी भाषा आणि साहित्य हें जनतेसाठीं आहे ह्या त्याच्या मूळ स्वरू-

पाचा उपहास करणारा किंवा त्याजवद्दल अविश्वास वाळगणारा असा दुसरा एक पक्ष आहे. या पक्षातील मंडळींना ज्ञानावद्दल विलक्षण आदर वाटतो. 'जे आपल्याला किंवा कोणालाहि कळत नाहीं ते ज्ञान' अशी ह्यांची ज्ञानाची व्याख्या आहे. कळावयाला गोष्ट जितकी कठिण किंवा विकट तितकें तें ज्ञान उच्च दर्जाचें अशी ह्या मंडळींची समजूत असते. अशा तऱ्हेनें उच्च दर्जाचें ज्ञान त्यांना दिसलें कीं, त्या ज्ञानाला डोळे झांकून पण लांबून ते नमस्कार करतात. त्या ज्ञानाच्या जवळ जाण्याची त्यांची इच्छा नसते आणि पात्रताहि नसते. लोकमान्यांचा 'गीतारहस्य' ग्रंथ प्रसिद्ध झाला तेव्हां तो ग्रंथ न वाचतां देवघरांत ठेवून त्याची पूजा करणारी मंडळी ह्याच पक्षांतली होत.

ह्या मंडळींना 'ज्ञानाचे गुरव' किंवा 'पुजारी' म्हणावयाला हरकत नाहीं. ह्यांचें म्हणणें असें कीं, अशा तऱ्हेनें उच्च ज्ञान ज्यांत आहे तेंच खरें साहित्य किंवा उच्च दर्जाचें साहित्य. ह्या उच्च साहित्याला सामान्य जनतेचे हात पोहोचले नाहीत तरी हरकत नाहीं, पण अशा तऱ्हेनें उच्च साहित्य अधिकाधिक निर्माण होण्यांतच साहित्याची खरी प्रगति आहे असें ह्यांना वाटतें. ज्योतिषशास्त्र, गणितशास्त्र, विज्ञान, नीतिशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, कामशास्त्र इत्यादि गहन शास्त्रांवर दरवर्षीं मराठीत ग्रंथनिर्मिति होत नाहीं म्हणून ह्यांना वाईट वाटतें; उलट काव्यें, नाटकें, कादंबऱ्या, गोष्टी ह्यांचें पीक दिवसेंदिवस वाढत चाललेलें आहे हें पाहून ह्यांना अगदीं भडभडून येतें. जें उच्च दर्जाचें शास्त्रीय साहित्य ग्रंथालयाच्या कपाटांत वर्षानुवर्षें धूळ खात पडतें तें त्यांना वंदनीय वाटतें आणि ज्या वाङ्मयावर सामान्य वाचकांच्या उड्यांवर उड्या पडतात तें ललित वाङ्मय ह्यांना उपेक्षणीय वाटतें. किंबहुना ललित वाङ्मय हें साहित्याचें अधमांग आहे असेंच ह्यांचें मत आहे.

केवळ 'ज्ञानासाठीं ज्ञान' हा दृष्टिकोण आतां 'पुराणवस्तु संग्रहालयां'त जमा झालेला आहे. 'जीवनासाठीं ज्ञान' हाच खरा आधुनिक दृष्टिकोण आहे. जुन्या जगांतल्या पुष्कळ विद्या आणि शास्त्रें आजच्या युगामध्ये कुचकामी ठरलीं आहेत. हल्लींच्या जगांतली जीवनाच्या झगड्यामध्ये जें ज्ञान उपयुक्त ठरतें त्याच ज्ञानाची मनुष्याला जरूरी आहे. हें ज्ञान चार दोन विद्वानांना मिळण्यापेक्षां सबंध जनतेला मिळालें पाहिजे. पैशाकडे जसा

पैसा जातो तसें ज्ञानी माणसांकडेच अधिक ज्ञान जातें. भिकारी लोक अधिक भिकारी होतात. अडाणी लोक जास्त अडाणी होत जातात. विद्वानांना अधिक विद्वान् करीत वसण्याची सध्यां आवश्यकता नाही. तें कार्य थोडेंसें तहकूब केले तरी हरकत नाही. बहुसंख्य अज्ञानी समाजांतच सर्व ज्ञानाचा, विद्येचा आणि शास्त्राचा सर्रास प्रसार व्हावयाला पाहिजे. ज्ञान कितीहि श्रेष्ठ असलें तरी त्याचा उपयोग जर जनतेला झाला नाही तर त्याची काय किंमत ? ज्ञान हें गंगेसारखें असावें. त्याचा उगम बुद्धीच्या उंच हिमालया-मधून झाला तरी आयुष्याच्या सामान्य सपाटीवर गहणाच्या लक्षावधि जनतेला त्यानें जीवन द्यावें.

ज्ञान देणाऱ्या शास्त्रीय साहित्याविरुद्ध मी नाही. तथापि बहुजनांना कळेल अशा सुगम भाषेंत आणि सुलभ पद्धतीनें हें साहित्य निर्माण व्हावयाला पाहिजे, लोकांना तें वाचतां आलें पाहिजे आणि समजलें पाहिजे एवढेंच माझें म्हणणें आहे. इंग्रजी भाषेंत सामान्य सुशिक्षितासाठीं 'पेनग्वीन सेरीज्' सारख्या मालांतून जशा सर्व आधुनिक विविध विषयांवर पुस्तिका प्रसिद्ध होतात, तशा तऱ्हेचीं पुस्तके मराठी भाषेंत प्रसिद्ध व्हावयाला पाहिजेत. तथापि, अशा तऱ्हेचे लोकांसाठीं तयार झालेले साहित्य वाचण्याची आवड जनतेमध्ये निर्माण होण्यासाठी जर कोणत्या वाङ्मयाची आधीं जरूरी असेल तर ती ललित वाङ्मयाची. ललित वाङ्मय हें असं वाङ्मय आहे कीं, जनतेपर्यंत तें विनासायासानें पोहोचूं शकतें. लोक तें आवडीनें आणि आनंदानें वाचूं शकतात, गाऊं शकतात, रंगभूमीवर आणि रुपेरी पडद्यावर पाहूं आणि ऐकूं शकतात. समाजांत साक्षरतेचा आणि वाचनाचा झपाट्यानें प्रसार करून समाजाची वाचनाभिरुचि वाढविण्याचें आणि समाजाला शिक्षण देण्याचें कार्य ललित वाङ्मयच करूं शकतें. समाजाच्या भावना प्रक्षुब्ध करून त्याच्या विचाराला आणि आचाराला वेगानें कलाटणी देण्याचें कार्य हें केवळ ललित वाङ्मयाचेंच सामर्थ्य आहे. म्हणून ललित वाङ्मय हें लोकवाङ्मय आहे. तेंच खरें राष्ट्रीय वाङ्मय आहे असें मी म्हणतो. गेल्या सत्तर वर्षांत ललित वाङ्मयाची वाढ अधिकाधिक होत गेली ह्यांत दुःख वाटण्याचें कांहींच कारण नाही. उलट ही वाढ ह्याहिपेक्षा अधिक झपाट्यानें होत गेली पाहिजे. अधिक गोष्टी, अधिक कादंबऱ्या, अधिक काव्ये, अधिक नाटके

आणि चित्रकथा मराठी भाषेंत निर्माण होऊन संबंध मराठी जनसमाजाची वाचनाची वाढती भूक भागविण्याची व्यवस्था झाली पाहिजे. इतर वाङ्मयापेक्षां ललित वाङ्मय हें कनिष्ठ दर्जाचें आहे हें म्हणणें खोटें आहे. ललित वाङ्मय हें सोपें आणि मनोरंजक असतें हा कांहीं त्याच्या निकृष्टपणाचा पुरावा नाही. उलट दुर्बोध गोष्टी सोप्या शब्दांत सांगतां येणें हीच उत्कृष्ट साहित्याची कसोटी आहे, याची जिवंत साक्ष वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या आणि हरघडी समाजाच्या तोंडीं खेळणाऱ्या हजारों म्हणी आणि सुभाषितेंच देतील ! महाभारताचें तत्त्वज्ञान व्यासांनीं गोष्टीरूपानेंच श्रोत्यांना सांगितलें आहे. येशू ख्रिस्तानें आपल्या धर्माचीं तत्त्वे 'रूपकात्मक कथे' मधूनच विशद केलेली आहेत. पंचतंत्र, हितोपदेश किंवा इसापनीति ह्यांची किंमत कोणत्याहि नीतिशास्त्राच्या ग्रंथापेक्षां कमी नाही. ललित वाङ्मय निर्माण करणें हें कांहीं सामान्य बुद्धिमत्तेच्या लेखकाचें काम नाही. युक्लीडच्या बुद्धिमत्तेपेक्षां इसापाची बुद्धिमत्ता काय कमी होती ? पाणिनीच्या विद्वत्तेशी काय कालिदासाच्या विद्वत्तेची तुलना करतां येणार नाही ! इतिहासाचार्य राजवाडे ह्यांच्या प्रखर प्रतिभेपुढें हरिभाऊ आपटे ह्यांची प्रतिभा काय निस्तेज दिसेल ? किंबहुना उत्कृष्ट ललित वाङ्मय निर्माण करणें हें केवळ प्रतिभाशाली बुद्धिमत्ताचेंच कार्य आहे. नाझी तत्त्वज्ञानाचा प्रचारक डॉ. गोबेल्स ह्यांनीं युरोपियन ग्रंथकारांपुढें भाषण करतांना परवां हेंच सांगितलें कीं, 'सामान्य श्रमजीवि जनतेला आज गोष्टीवाङ्मयाची फार जरूरी आहे. मात्र हें वाङ्मय नवख्या लेखकांनीं न लिहितां बुद्धिमान् तज्ज्ञांनींच लिहिलें पाहिजे.' तथापि ललित वाङ्मयाला आणि त्या वाङ्मयाच्या लेखकांना हीन दृष्टीनें लेखण्याची परंपरा फार जुनी आहे. तथाकथित विद्वानांचा आणि पंडितांचा हा दंभ आहे. आज विश्वविद्यालयांत ललित लेखकांना मान नाही त्याचेंहि हेंच कारण आहे. 'प्राचीन भारतांतील ऋषींच्या दुभत्या गाई' पासून 'मुंबई इलाख्यांतील यंदाच्या भाकड म्हशी' पर्यंत कोणत्याहि विषयावर संशोधनात्मक ग्रंथ लिहिला तर त्याला विश्वविद्यालयाकडून 'डॉक्टरेट' पदवी मिळूं शकते. पण उत्कृष्ट काव्य, नाटक, किंवा कादंबरी लिहिणारे लेखक हे अशा तऱ्हेच्या मदतिदानाला लायक आहेत असें विश्वविद्यालयाला वाटत नाही. शंकडों ओजस्वी काव्यें लिहूनहि

‘डॉक्टरेट’ पदवी मिळविण्यासाठी माधवराव पटवर्धन ह्यांच्यासारख्या प्रतिभाशाली कवीला ‘छन्दोशास्त्र’ हा निराळा ग्रंथ लिहावा लागला. हा ललित लेखकांवर मोठा जुलूम आहे.

विश्वविद्यालयांनी पंडिती विद्येचा जो हा निष्कारण वडिवार माजविला आहे त्यामुळे बहुजनसमाजाला शिक्षण देण्याचें कार्य ललित लेखकांनाच करावें लागतें. किंबहुना ललित वाङ्मय हेंच जनतेचें विश्वविद्यालय आहे असें म्हटलें पाहिजे. समाजातील कामकरी, श्रमजीवि, शेतकरी, अर्धशिक्षित लोक, मुलें, बायाबापड्या ह्यांना आज भरपूर वाचन साहित्य मिळूं शकत नाहीं. हें साहित्य मिळविण्यासाठी त्यांची एकसारखी धडपड चालू असते. गुलबकावली, जादूचा सोटा, ठकसेन राजपुत्राच्या गोष्टी, कळसूत्री बाहुली, छेलबटाऊ, मोहनेच्या किंवा निळावंतीच्या लावण्या, छकडी, कहाण्या, भारुडें, पोथ्या, येथपासून तों ‘भयंकर खून’ ‘इस्पिकचा एक्का’ वगैरे एक आणा दोन आणे मालाच्या रोमांचकारी गोष्टीपर्यंत हातीं जें पुस्तक पडेल, तें वाचण्याची ह्या लोकांची तयारी असते. या वर्गापर्यंत पोहोंचेल अशा तऱ्हेचें उत्तम, चटकदार आणि स्वस्त वाङ्मय निर्माण करण्याचें काम व्यापक प्रमाणावर ललित लेखकांनी आपल्या अंगावर घेतलें तर समाजाचें आणि साहित्याचें फारच मोठें कार्य होण्यासारखें आहे.

बहुजनसमाजासाठी निर्माण होणाऱ्या ललित वाङ्मयावर फडके ह्यांनीं गेल्या वर्षीं आक्षेप घेतले आहेत त्याचाहि ह्या ठिकाणीं विचार करण्यासारखा आहे. ते म्हणतात, ‘ज्या वेळीं एकादी कला राजाश्रयापासून लोकाश्रयाकडे येते त्याच वेळीं मोठा धोका उत्पन्न होतो.’ लोकांच्या आश्रयाखालीं कला आली म्हणजे त्यावर लोकांची हुकमत चालू लागते, ती कला लोकांच्या पायथ्याशीं जाऊं लागते आणि त्यामुळे त्या कलेची आणि वाङ्मयाची अधोगति होते असें त्यांचें म्हणणें आहे. राजे लोकांची परंपरा जगामध्यें जवळजवळ ‘कटाप’ होऊन आतां राजसत्ता लोकसत्तेमध्यें सर्वस्वीं विलीन होण्याची पाळी आली, तरी मध्ययुगांतल्या भाटाप्रमाणें राजाश्रयाचे पोवाडे गात बसणें हें खरोखरच धाष्ट्याचें आहे. राजाश्रयाखालील खानदानी संगीत फडके ह्यांना आवडतें, पण तेंच संगीत एकाद्या फडतूस हॉटेलवाल्याला आतां आपल्याला दुकानांत ऐकतां येतें ह्याबद्दल त्यांना चीड वाटते. सयाजी

महाराजांच्या प्रासादांतील भिंतीवर रविवर्म्यांनी काढलेलीं चित्रे त्यांना आवडतात, पण त्याच राजा रविवर्म्यांच्या चित्रांचा आज महाराष्ट्रांत घरो-घर प्रसार झाल्यामुळे चित्रकलेची हानि झालेली आहे असें त्यांचें मत आहे. डाक्याची तलम मलमल एकाद्या श्रीमंताच्या नाजूक बायकोच्या अंगावर त्यांना शोभून दिसते, उलट तीच मलमल एकाद्या टांगेवाल्याच्या गांवराज बायकोच्या अंगावर घातली तर ती त्यांना साजून दिसत नाहीं, उलट त्यापासून 'मळमळ'च उत्पन्न होते असें त्यांचें मत आहे.

वाङ्मयाला किंवा कलेला लोकांचा आश्रय मिळाल्यानें तें वाङ्मय किंवा ती कला बिघडत तर नाहींच पण त्यामुळे लोकांचा आनंद संवर्धित होऊन समाजाचें हित साधतें असा आजपर्यंतचा इतिहास आहे. सातशें वर्षांपूर्वी संस्कृताच्या विरुद्ध जनतेचा कैवार घेऊन मराठी भाषा खडी राहिली त्यामुळे मराठीचें वाढीचें न होतां जनतेचेंच कल्याण झालें. उलट राजाश्रयाखालीं कलेची किती अधोगति होते ह्याची शेंकडों उदाहरणें सांपडतील. 'रेस्टोरेशन कारकीर्दी'त इंग्लंडमध्ये राजसत्ता जेव्हां प्रस्थापित झाली तेव्हां राजाश्रयाखालीं रंगभूमीला जें छिनाल, वाष्कळपणाचें स्वरूप आलें तें जगजाहीर आहे. दुसऱ्या बाजीरावाच्या उत्तेजनामुळे मराठी कवितेमध्ये इष्कबाजी लावण्यांचा जो महापूर आलेला होता तो कोणाला माहित नाहीं ? ज्ञानेश्वरापासून तों पुढें चारशें वर्षे मराठी साहित्याची जी एकसारखी प्रगति होत गेली तिला कोणत्या राजाचा आश्रय होता ? केवळ जनतेच्याच आश्रयाखालीं मराठी भाषेचा संसार थाटला ना ? गेल्या सत्तर वर्षांत आधुनिक मराठी साहित्याचा जो विकास झाला त्यासाठीं कोणाच्या पदराला खार लागला ? राजांच्या कीं लोकांच्या ?

राजाश्रय हा किती झाला तरी व्यक्तीचा आश्रय ! व्यक्तीच्या आश्रयाची लोकाश्रयापुढें काय मातब्बरी ! प्रत्येक धर्म, विद्या, शास्त्र, वाङ्मय, कला ह्या लोकांसाठीच असतात आणि लोकाश्रयावरच त्यांचें अस्तित्व अवलंबून असतें. आजचें मराठी ललित वाङ्मय बहुजनसमाजांत प्रचंड प्रमाणांत प्रसृत होत चाललेलें आहे म्हणून त्याला 'तेली-तांबोळ्याचें घासलेटी वाङ्मय' म्हणून हिणविण्याचें फडके ह्यांना विलकूल कारण नाही. लोकमान्य टिळकांची असामान्य लोकप्रियता सहन न झाल्यामुळे पूर्वीचे मवाळ लोक देखील

त्यांना 'तेल्या-तांबोळ्यांचे' पृढारी म्हणून संबोधित असत. बहुजनसमाज हा मजुरांचा, शेतकऱ्यांचा, कामकऱ्यांचा, तेली-तांबोळ्यांचा, हॉटेलवाल्यांचा, तांगेवाल्यांचा, शिंप्यांचाच असावयाचा. वाङ्मयाचा आणि कलेचा आनंद उपभोगण्याचा इतर पांढरपेशा समाजाप्रमाणे ह्या तेल्या-तांबोळ्यांना देखील हक्क आहे. हीच आजच्या काळाची चिन्हे आहेत. तीं फडके ह्यांनी ओळखावयाला हवीत. हॉटेलवाले आपल्या धुरकट भितीवर राजा रवि-वर्म्यांची चित्रे खुशाल डकवतील किंवा रेडिओ लावून भज्यांवर ताव मारणाऱ्या मोटारड्रायव्हरांना आणि मजुरांना काननवालेचें गाणें सुनवतील. तेली-तांबोळी आपल्या तेलानें आणि चुन्यानें बरबटलेल्या हातांनीं वरेरकरांच्या किंवा खांडेकरांच्या कादंबऱ्या वाचीत आरामशीर बसतील, किंवा एकादा टांगेवाला आपल्या बायकोला तलम मलमलीचें पातळ नेसवून आणि तिला टांग्यांत शेजारो बसवून 'चतुरशिगी'ला जिवाची मुंबई करावयाला नेईल ! मग त्यामुळे पाहणाराच्या पोटांत तळमळ उठो नाही तर छातींत मळमळ वाटो !

ललित वाङ्मय हें खरें लोकवाङ्मय आहे ही भूमिका एकदां कायम केल्यानंतर हें ललित वाङ्मय अधिक तेजस्वी आणि सामर्थ्यवान् कसें होईल, लोकरंजनाचें, लोकशिक्षणाचें आणि लोकजागृतीचें त्याचें कार्य अधिक प्रभावशाली कसें होईल याचा विचार करणें अवश्य आहे. कलात्मक मनोरंजन हें तर ललितवाङ्मयाचें स्वरूपच आहे. तथापि, केवळ मनोरंजन करणें एवढेंच ललित वाङ्मयाचें उद्दिष्ट नव्हे. समाजाच्या विविध जीवनावर भ्रकाश पाडून, त्या जीवनांतील प्रागतिक प्रवृत्तीचा पुरस्कार करावयाचा हा ललित वाङ्मयाचा प्रधान हेतु आहे. हरिभाऊ आपटे, देवल, कोल्हटकर, गडकरी, वरेरकर, खांडेकर इत्यादि प्रमुख ललित लेखकांनीं असा सामाजिक हेतु मनांत धरून वाङ्मय निर्माण केलेलें आहे. इतर ललित लेखकांनींही हीच परंपरा पुढें चालविलेली आहे. तथापि, सुशिक्षित आणि सुखासीन मध्यम वर्गाच्या त्याच त्या ठराविक जीवनाव्यतिरिक्त समाजाच्या इतर विविध आयुष्याकडे आमच्या ललित लेखकांचें अद्यापि लक्ष गेलेलें दिसत नाही. तोच तो पहिल्या वर्गात एम्. ए. पास झालेला, उरफाट्या केसाचा, काचा मारलेला, उंच, सडपातळ नायक, तीच ती हातांत टेनिसची रॅकेट

घेतलेली, दोन शेपट्यांची, पिंगट टपोच्या डोळ्याची, गोल पातळवाली नायिका, तेच ते लठ्ठ पोटाचे, टक्कल पडलेले आणि जाकीट घातलेले भाऊसाहेब किंवा दाजीसाहेब, तोच तो दिवाणखाना आणि तेंच तें प्रियाराधन, ह्या ठराविक गोष्टींचा आतां वाचकांना वीट आलेला आहे. या दिवाणखान्यांतून आमचें ललित वाङ्मय आतां बाहेर पडलें पाहिजे. कांहीं कांहीं धूर्त लेखक कालमानाप्रमाणें दिवाणखाना सोडून एकाद्या कारखान्यापर्यंत जाण्याचें धैर्य दाखवितात. पण तें फार थोडा वेळ. अखेर शेवटीं दिवाणखान्यांत येऊन कोचावर लोंढल्याशिवाय त्यांना हायसें वाटत नाहीं हेंच खरे. आज समाजांत इतके उद्योग, इतके व्यवसाय, इतके धंदे आहेत; त्यांचे पडसाद आमच्या ललित वाङ्मयांत कां पडूं नयेत? पण ठराविक चाकोरी सोडून नवीन वाटेनें जाण्याचें आमच्या लेखकांना धैर्यच होत नाही. एक शिक्षण हाच विषय घ्या. ह्या विषयाच्या किती तरी बाजू चितारण्यासारख्या आहेत. जीवनापासून शिक्षणाची फारकत झाल्यामुळें सुशिक्षितांची बेकारी कशी वाढत चाललेली आहे, नोकरी हें शिक्षणाचें एकच ध्येय झाल्यामुळें लोक परावलंबी आणि स्वाभिमानशून्य कसे झाले आहेत ह्या गोष्टीकडे लेखकांचें कां लक्ष जाऊं नये? देशांत निरनिराळ्या तऱ्हेच्या शिक्षणसंस्था आहेत; 'शांतिनिकेतना' सारखे निरनिराळे शिक्षणप्रयोग चाललेले आहेत, देशी भाषेंतून शिकविणारें स्त्रियांचें विश्वविद्यालय आहे, अनाथ स्त्रियांना स्वावलंबी करणाऱ्या सेवासदन, मुक्तिसदनसारख्या संस्था आहेत, समाजाच्या दृष्टीनें पतित ठरलेल्या स्त्रियांच्या साहाय्यासाठीं 'श्रद्धानंद आश्रम' आहेत, सर्व जातींच्या आणि धर्मांच्या विद्यार्थ्यांना स्वावलंबनाचे आणि ऐक्याचे धडे देणारी भाऊराव पाटलांची वसतिगृहे आहेत; आंधळ्यांच्या किंवा गुन्हेगार तरुणांच्या शाळा आहेत ह्या सर्व वातावरणाचा उपयोग ललित लेखकांनीं करून घेतला पाहिजे.

शेतकऱ्यांच्या आयुष्यांतले, खंडेगांवांतील लोकांच्या जीवनाचे, किती तरी प्रश्न अजून ललित वाङ्मयांत यावयाचे राहिले आहेत. हिंदुस्थानांतील किंवा महाराष्ट्रांतील निरनिराळ्या प्रांतामध्ये राहणाऱ्या निरनिराळ्या लोकांचें, किंवा जमातीचें जीवन किती तरी चटकदारपणानें रंगवितां येण्यासारखें आहे! मुंबईच्या कापसाच्या गिरण्यांचीं धुराडीं अधून मधून वाङ्मयांत

डोकावलेलीं दिसतात. तथापि, कागदाच्या गिरण्या, साखरेचे कारखाने, चहाचे मळे, लोखंडाचे कारखाने, कोळशाच्या किंवा तेलाच्या खाणी, संरक्षित जंगले ह्यांच्या पार्श्वभूमीवर लिहिलेल्या कथा फारशा वाचनांत येत नाहीत. आगगाड्या, जहाजे, मोटर, बसेस, विमाने इत्यादि वाहतुकीच्या व्यवसायांत आतां आमचे किती तरी लोक आहेत. त्यांची दखलगिरी वाङ्मयानें घ्यावयाला पाहिजे. हिंदुस्थानबाहेर पूर्व आणि दक्षिण आफ्रिका, मॉरिशस, ब्रह्मदेश, सीलोन, मलाया, वेस्ट इंडोज् येथें किती तरी हिंदी लोक वसाहती करून राहिले आहेत. त्यांचा बिचाऱ्यांचा तर वाङ्मयांत पत्ता नाही. दक्षिण आफ्रिकेंत महात्माजींनीं जो पहिला शांततेचा लढा केला त्याच्या पार्श्वभूमीवर किती तरी स्फूर्तिदायक कथा लिहितां येतील ?

विराट् समाजपुरुषाच्या या विविध स्वरूपावर वाङ्मय रचण्यास विविध प्रतिभेचे कुशल लेखक हवे आहेत. ह्या लेखकांना त्या त्या गोष्टींचें ज्ञान पाहिजे, अवलोकन पाहिजे, अनुभव पाहिजे—आणि कल्पनाहि पाहिजे. ललित वाङ्मयाचा समाजजीवनाच्या प्रत्येक विभागाशीं संबंध येत असल्यामुळें वैद्यक, कायदा, राजकारण, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र अशा किती तरी विषयांची लेखकांना माहिती असावी लागते. ही माहिती नसल्यानें त्यांच्या हातून पुष्कळ वेळी हास्यास्पद चुका घडतात. पांच वर्षांच्या मुलाला कॅन्सर होणें, जन्मतः अधू असलेला हात बर्फाच्या वादळांत सांपडून बरा होणें, स्वप्नांत संभोग झाल्यानें स्त्रीला गर्भधारणा होणें, वेड लागलेली स्त्री मारानें रडवून बरी करणें अशी लेखकाच्या 'वैद्यकीय अकले'चीं पुष्कळशीं उदाहरणें वाङ्मयांत विखुरलीं आहेत. कायद्याच्या अज्ञानाबद्दल तर मोठमोठे लेखक गुन्हेगार ठरतील ! 'प्रेमसंन्यास'मध्ये जयंताला फांशीची शिक्षा देणारा न्यायाधीश त्या शिक्षेची अंमलबजावणी करण्यास तुरुंगांत जातो आणि जयंताचा मित्र ऐन वेळीं त्या ठिकाणीं धांवत येऊन त्या न्यायाधिगाला एक पत्र दाखवितो व जयंताला वांचवितो. 'नया संसार'मध्ये आरोपी असलेल्या नायकाच्या निर्दोषत्वाचा पुरावा अखेरच्या क्षणीं नायिका कोर्टांत शिरून न्यायाधिश्याच्या पुढें मांडते आणि मग नायक-नायिकेला आपल्या 'चेंबर'मध्ये नेऊन न्यायाधीश त्यांचें लग्न लावतो. साम्यवादाची विशेष माहिती नसतां खांडेकरांनीं 'अमृत'मध्ये एका 'भाई'चें जें चित्र रंगविलें आहे तें फारच

मौजेचें आहे. सदर भाई मोटारींत वसून एका श्रीमंताच्या घरांत त्याची मुलगी पळवून नेण्यासाठीं जातो. मुलीचा बाप जेव्हां त्याला अडवतो तेव्हां “तुम्ही भांडवलवाले लोक, गरीबांच्या भावनांची तुम्हांला कल्पना तरी आहे काय ? ” असें जेव्हां घसा खरडून तो सांगतो, तेव्हां प्रेक्षकांच्या हंसतां हंसतां मुरकुंड्या वळतात. जगुं कांहीं प्रत्येक भाईला श्रीमंताच्या घरांत शिरून त्याचा पैसा आणि पोरी पळवून नेण्याचा परवानाच मिळालेला आहे. ‘सोन्याच्या कळसा’ मध्ये गिरणी मालकाचा मुलगा आणि कामकरी वर्गांतली मुलगी ह्यांचा विवाह घडवून आणून मालक-मजुरांचें ऐक्य साधण्याची मामा वरेरकरांनीं जो युक्ति शोधून काढली आहे ती केवळ कवीच्याच सृष्टीत संभवनीय आहे. तिला साम्यवादाचा शास्त्रीय आधार नाही. फडके यांच्या ‘निरंजन’ ह्या कादंबरींतला नायक खादीचे कपडे घालणारा आणि सत्याग्रही असा दाखविलेला आहे. तथापि, संबंध कादंबरींत खादीचे कपडे घालून प्रणयाराधनापलीकडे त्यानें दुसरें कांहींच केलें नाही; हें राजकारणाचें अज्ञान समजावयाचें कीं ही राजकारणाची बदनामी समजावयाची !

सामाजिक जीवनांतील पुरःसर प्रवृत्तींचें निदान करण्यासाठीं लेखकाला त्या त्या विषयाचें अचूक ज्ञान असावें लागतें. तरच तो वस्तुस्थितीचें यथायोग्य चित्रण करूं शकेल. वस्तुस्थितीचें चित्रण करणें ह्याचा अर्थ समाजांत जशा गोष्टी असतात, दिसतात, घडतात तशा त्या रंगविणें असा नाही. अशा वाङ्मयाला वास्तववादी वाङ्मय म्हणतां येणार नाहीं. जसें घडतें तसें वर्णन करावयाला चातुर्याची किंवा बुद्धिमत्तेची फारशी जरूरी नाहीं. आणि वाङ्मय ही कांहीं वस्तूच्या वर्णनाची जंत्री नव्हे. समाजपरिस्थितीचें निदान करणारे वाङ्मय हेंच खरें वास्तववादी वाङ्मय म्हणतां येईल. वस्तुस्थितीचें निदान करावयाला इत्थंभूत वर्णनाची आवश्यकता नसते. रोग्याची नाडी, जीभ आणि छाती वघूनच वैद्याला त्याच्या रोगाची पूर्ण कल्पना होऊं शकते. त्याच्या गरीराचा भाग न् भाग तपासण्याची तज्ज्ञाला आवश्यकता वाटत नाही. झाडावरून पडणाऱ्या एकाच फळामध्ये गुह्त्वाकर्पणाच्या विश्वव्यापी कायद्याचें प्रतिबिंब न्यूनतला दिसून आलें. वागेतील साऱ्या फळांचीं झाडे गदगदा हलवून वधण्याचा उपद्व्याप त्याला करावा लागला नाही. वर्णनाचा निष्कारण

फापटपसारा न माजवितां, समाजाच्या प्रातिनिधिक प्रवृत्तीवर एकदम बोट ठेवतां येणें यांतच खरी वास्तववादी कला आहे.

हल्लींच्या ललित लेखकांना प्रत्येक गोष्टीचें साग्रसंगीत वर्णन करीत बसण्याचें विलक्षण व्यसन लागलें आहे. काव्यांत, गोष्टींत आणि कादंबरींत हें वेड पराकाष्ठेला पोहोंचलेलें आहे. 'विंग' कडे पाहून आंत घडणाऱ्या गोष्टींचीं चटकदार वर्णनें करणारीं पात्रें आतां रंगभूमीवर येत नसल्यानें ह्या वर्णनाच्या सांथीपामून नाट्यवाङ्मय तेवढें अलिप्त राहिलें आहे. नायिका दिसली कीं तिचे डोळे, धनुष्याकृति भुंवया, स्फुरणारीं नासिकाग्रें, छोटीशी जिवणी, कुंदकळ्यासारखे दांत, उडणारे केसांचे कुरळ, खांद्यावरून सहज ओघळलेला पदर—येथपासून तों तिच्या 'टचटचीत कुचाग्रा' पर्यंत लेखकाची वर्णनाची मजल गेल्याशिवाय कधींहि राहावयाची नाहीं. जणुं काय एकाद्या कारोतरच्या कोटांत नायिकेचा जिवंतपणीं पंचनामाच चाललेला आहे. तसेंच, लेखक एकाद्या घरांत शिरला कीं तेथील प्रत्येक वस्तूचें आणि जिनसांचें टिपण, जणुं काय त्या घरावर जप्तीच आली आहे, अशा दृष्टीनें करण्याचा आविर्भाव आणतो. अशा तऱ्हेनें प्रतिभेचें सारें सामर्थ्य वर्णनावारीच खर्च झालें म्हणजे शेवटीं कशासाठीं हा एवढा सारा खटाटोप चाललेला आहे हें सांगण्याची स्मृति आणि शक्ति लेखकाजवळ शिल्लकच उरत नाहीं. वर्णनाचे मोठमोठे टप्पे आले कीं, वाचकांना तर 'दे माय धरणी ठाय' असें होऊन जातें. आणि त्या भागावरून उडी मारून पुढें पळत जाण्याशिवाय त्यांना दुसरा मार्ग राहात नाहीं. दोन चार रेघांत चित्र उभें करतां येणें किंवा एक दोन आलापांतच श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध करतां येणें हें जसें आधुनिक चित्रकलेचे आणि गायनकलेचें वैशिष्ट्य आहे, तसें दोन चार वाक्यांतच वर्ण्यविषय डोळ्यांपुढें उभा करणें ह्यांतच वास्तववादी कलेचा विजय आहे. रंगाची, सुरांची, आणि शब्दांची फाजील उधळपट्टी करीत बसणें हें कलात्मकतेचें लक्षण हल्लीं समजलें जात नाहीं.

परिस्थितीचें निदान आणि शक्य तर उपाययोजनेचें दिग्दर्शन एवढाच वास्तववादी ललित वाङ्मयाचा हेतु असल्यानें, आवश्यक तेवढाच समाज-जीवनाचा भाग वाचकांना दाखवावा लागतो आणि पुष्कळसा भाग वगळून टाकावा लागतो. म्हणून वाङ्मयांतील समाजजीवन हें सत्यसृष्टींतील समाज-

जीवनांमधून निवडून निराळें केलेलें जीवन आहे, ही गोष्ट वाचकांनीं आणि टीकाकारांनीं विसरूं नये. जीवनांतला वास्तववाद आणि वाङ्मयांतला वास्तववाद ह्या दोन्ही गोष्टी भिन्न आहेत. पुष्कळांना हें कळत नाही. नकाशा वाचावयाला जसें शिकावें लागतें तसें वाङ्मयांतलें वास्तवजीवन ओळखण्याचाहि वाचकांना सराव करावा लागतो. नकाशा जसें जमिनीचें चित्र नव्हे, तशाच अर्थी वाङ्मयांतलील जीवन हें समाजाच्या दैनंदिन जीवनाचें चित्र नव्हे. नकाशांत जसा प्रमाणाचा आणि सांकेतिक खुणांचा उपयोग केला जातो, तसें वाङ्मयीन चित्रणांतहि प्रमाण आणि संकेत गृहीत धरावे लागतात. नाहीं तर दहा वर्षांत घडणारी गोष्ट दीडशें पानांत किंवा दोन तासांत घडते असें कसें दाखवितां येणें शक्य आहे वरें? नाटकांत अमुक एक पात्राचें बोलणें संपलें म्हणजे नेमकें दुसरें पात्र त्या वेळीं कसें येतें? खऱ्याखऱ्या व्यवहारांत दुसरें पात्र यावयाला कदाचित् दोन दिवसहि लागले असते. तोंपर्यंत प्रेक्षकांनीं नाटकगृहांत काय करीत बसावयाचें? नाटकांतलील किंवा कादंबऱ्यांतलील पात्रे गोष्टीचा ओघ चालू असतां अधूनमधून 'जरा आंत जाऊन येतो' असें सांगून कधी अदृश्य होत नाहीत याचा असा अर्थ नव्हे की सामान्य माणसाचे शरीरधर्म त्यांना बंधनकारक नाहीत! एवंच, वाङ्मयांतलील वास्तवतेला प्रमाणाचें आणि संकेताचें बंधन आहे हें विसरतां कामा नये.

वाङ्मयांतलील पुष्कळशा घटना ह्या वाच्यार्थनिं घ्यावयाच्या नसून लक्षणा-र्थनिं घ्यावयाच्या असतात हें कांहीं वाचकांना माहीत नसतें. त्यामुळें अमुक अमुक गोष्ट अशक्य आहे, असें घडणें कधीं शक्य नाही अशा तऱ्हेचे टीकोद्गार त्यांच्या तोंडून निघतात. सुधाकराच्या संसारांत इतक्या हालअपेष्टा सहन करून मुकाट राहणारी सिंधूसारखी स्त्री जगांत असणें शक्य नाही. गळ्यांतलें मंगळसूत्र तोडून 'घरावाहेर' पडणारी विवाहित स्त्री हिंदु समाजांत कोठें असते काय, नवऱ्याला वांचविण्यासाठीं बायकोनें खोटी सही करून पैसे काढले तर तेवढ्या गोष्टीवरून संसार उधळून टाकण्यापर्यंत आलेले 'डॉल्स हॉऊस' मधील नवरा बायको जगाच्या पाठीवर कोठें सांपडतील कीं काय, अशा तऱ्हेचे प्रश्न विचारणारे प्रेक्षक कांहीं कमी नसतात. सिंधू, निर्मला किंवा नीरा ह्यांच्याकडे केवळ वैयक्तिक दृष्टीनें न बघतां त्या त्या विशिष्ट

समाजांत निर्माण झालेल्या स्त्रीस्वभावाचा तो प्रातिनिधिक नमुना आहे. अशाच भावनेनें बघितलें पाहिजे.

अर्थात् अद्भुतरम्य, चमत्कृतिजन्य आणि असंभाव्य गोष्टीचा वाङ्मयीन वास्तववादांत अंतर्भाव होत नाही इकडे मात्र कांहीं लेखकांचें लक्ष अवश्य ओढलें पाहिजे. पुष्कळ लेखक एकामागून एक घडणाऱ्या अद्भुत घटनांची लांबलचक जंत्री करून वाचकांच्या मनोवृत्ति स्तिमित करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामध्ये व्यावहारिक आणि वाङ्मयीन अशा दोन्हीहि वास्तवतेचा पत्ता नसतो. बोलपटामध्ये ही साथ सध्यां फार आलेली आहे. 'संगम' ह्या खांडेकरांच्या बोलपटांत नायक आगगाडीच्या डब्यांत बसला असतांना विनातिकीट प्रवास करणाऱ्या एका अनोळखी स्त्रीला वांचविण्यासाठी ती आपली बायको आहे असें तो तिकीट कलेक्टराला बेधडक सांगून टाकतो. त्यानुळे दोघांची ओळख होते. दोघे वर्तमानपत्राच्या फाटक्या कागदावर चिवडा खात असतांना त्या वर्तमानपत्रांत 'सहकुटुंब संपादक पाहिजे अशी जाहिरात वाचतात. त्या जाहिरातीप्रमाणें दोघेहि अर्ज करावयासाठीं मुख्य संपादकाकडे जातात. मुख्य संपादक त्यांना म्हणतो कीं 'ज्या अर्थी पुष्कळ वर्षे लग्न होऊनहि तुम्हांला मूल झालेलें नाही त्याअर्थी एक मुलगी दत्तक घेण्याचें तुम्ही कबूल करीत असाल तर मी तुम्हांला नोकरीवर नेमतीं.' दोघे कबूल होतात. मुख्य संपादक एक मुलगी त्यांच्या मांडीवर आणून बसवितो. आणि त्यांना सहसंपादक नेमतो. हा प्रसंग पाहात असतांना कोणत्या जगांत आपण आहोंत हें न कळल्यामुळे प्रेक्षकांचे प्राण अगदीं कासावीस होऊन त्यांना दरवाजाकडे धांव ठोकावीशी वाटल्यास नवल नाही. 'शादी' बोलपटांतील पंगू आणि भिकारी नायकाला लॉटरींत अतोनात पैसा मिळतो. हा पैसा घेऊन तो हिमालयांत हॉटेल काढावयाला जातो. तेथे बर्फाच्या वादळांत सापडून त्याचा जन्मजात पंगूपणा नाहीसा होतो. नंतर तो व्यसनाधीन होऊन आपल्या मेहुणीशी लग्न ठरवतो. पण लग्नाच्या ऐन प्रसंगीं जमलेले पाहुणे त्याला आपल्या जोड्यांनीं मारतात आणि मग त्याचा हृदयपालट घडून येतो. 'कंचन' बोलपटांतली नायिका लग्नाचे वेळीं विष खाऊन मरते; पण तितक्यांत एक डॉक्टर येतो आणि तिला इंजेक्शन देऊन पुन्हां

जिवंत करतो. अशा तऱ्हेच्या अद्भुतरम्य घटना ही ललित वाङ्मयाची निव्वळ बदनामी आहे.

वास्तववादी वाङ्मय समाजाच्या गतिमान् जीवनाचें निदान करतें म्हणूनच त्याला पुरोगामी वाङ्मय असेंहि म्हटलें जातें. मानवतेच्या अंतिम ध्येयाच्या दिशेनें मानवसमाजाची प्रगति घडवून आणणें हेंच वास्तववादी किंवा पुरोगामी वाङ्मयाचें प्रमुख लक्षण आहे. पुरोगामी म्हणजे स्वैर, स्वेच्छाचारी किंवा अनीतिप्रसारक वाङ्मय असा त्याचा प्रतिगामी टीकाकार विपर्यास करतात. समाजाच्या प्रगतीचे शत्रू प्रत्येक युगांत सुधारणेची यथेच्छ निंदा करून तिला विरोध करतात. तथापि सुधारणेच्या पुरःसर ओघांत त्यामुळे कधींहि अडथळा उत्पन्न झालेला नाही असा आतांपर्यंतचा इतिहास आहे. पुरोगामी वाङ्मयाचें अकल्याण केवळ निदेनें होणें शक्य नाहीं. मानवजातीच्या आणि समाजाच्या प्रगतीच्या मार्गांत प्राचीन काळापासून फार मोठे अडथळे उत्पन्न झालेले आहेत. 'युद्ध, दारिद्र्य आणि रोग ही पृथ्वीवर परमेश्वराच्या विरुद्ध माणसानें केलेली अघोर पापें आहेत' असें गाँ म्हणतो. मानवी प्रगतीचे हेच ते अडथळे होत. हे अडथळे प्रगतीच्या वाटेतून काढून नेस्तनाबूद करणें हें पुरोगामी लेखकांचें कर्तव्य आहे. एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रावर स्वारी करून त्याला जिंकावे, त्याचें स्वातंत्र्य हिरावून घ्यावे आणि त्याला शेंकडों वर्षे गुलामगिरींत ठेवावे हें मानवतेच्या विरुद्ध भयंकर पाप आहे. स्वातंत्र्य हा प्रत्येक मानवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. आणि कोणत्याहि राष्ट्राला दुसऱ्याचें स्वातंत्र्य हिसकावून घेण्याचा अधिकार नाही, ही विचारसरणी पुरोगामी लेखकांनीं निर्भीडपणें प्रसृत केली पाहिजे. युद्ध हा मानवी संस्कृतीवरचा एक भीषण कलंक आहे. युद्धाच्या नांवाखालीं, क्षात्रबळाचें आणि पराक्रमाचें खोटे स्तोम माजवून राक्षसी अत्याचार केले जातात. हजारां जीवांची आणि कुटुंबांची धुळधाण होते आणि समाज पशुकोटीला जाऊन पोहोचतो. अशा युद्धांच्या विरुद्ध लिहिणें हें पुरोगामी लेखकांचे कर्तव्य आहे. संपत्तीच्या विषम वांटणीमुळे जगांत प्रचंड वर्गकलह निर्माण झालेला आहे. धर्म, न्याय, कायदा, शिक्षण ह्या संस्था पैसेवाल्या आणि सत्तावाल्या वर्गाच्या आधीन झाल्यामुळे त्याचा फायदा पददलित वर्गाला मिळत नाहीं. त्यामुळे त्यांच्या गुलामगिरीच्या यातना अधिकाधिकच वाढत

जातात. धर्माचा ढोंगाचें स्वरूप मिळतें; न्याय पैशानें खरेदी करतो; कायद्याचा जुलूम असह्य होतो; शिक्षण हा केवळ विलास होऊन बसतो. समाजांतलील दंभाचा आणि ढोंगाचा नायनाट करणें हें कार्य पुरोगामी वाङ्मयाच्या कक्षेंत येऊं शकतें. अर्न्स्ट टोलर ह्या लेखकानें लिहिलेलीं नाटके पुरोगामी वाङ्मयाचे अत्यंत तेजस्वी नमुने म्हणून दाखवितां येतील. पुरोगामी होऊं इच्छिणाऱ्या लेखकांनीं ह्या नाटकांचा अवश्य अभ्यास करावा.

अखिल मानव जातीवरील अन्यायाविरुद्ध आरोळी ठोकणारें वाङ्मय हें श्रेष्ठ दर्जाचें पुरोगामी वाङ्मय समजावयाला हरकत नाही. तथापि, विशिष्ट समाजांतच आढळून येणाऱ्या अन्यायमूलक रूढीवर प्रहार करणाऱ्या वाङ्मयालाहि पुरोगामी वाङ्मय म्हणावयाला हरकत नाही. अर्थात् ह्या रूढी कालांतरानें नाहीशा होण्यासारख्या असल्यानें त्या वाङ्मयाचें महत्त्व तत्कालीनच असतें. बालावृद्ध विवाहाचा अन्याय समाजाच्या वेशीवर टांगणाऱ्या 'शारदा' नाटकाचें महत्त्व आज नसलें तरी त्याचें पुरोगामित्व कांहीं कमी झालेलें नाही. प्रीतिविवाह, विधवाविवाह, हुंडाबंदी, आंतर-जातिविवाह, घटस्फोट, अस्पृश्योद्धार, वेश्याविवाह इत्यादि सुधारणांचा महाराष्ट्रीय हिंदुसमाजांत पुरस्कार करणारें वाङ्मय सामान्यतः पुरोगामी ह्या सदराखालीच येणारें आहे. पुरोगामी लेखकांना पुष्कळ वेळां मूर्तिभंजकाचें काम महंमूद गझनवीच्या निर्दयतेनें करावें लागतें. देवपणा निघून गेलेल्या फत्तरांचीहि अंधश्रद्धेनें समाज पूजा करीत असतो. समाजाच्या या अंधश्रद्धेवर जगणारे पुजारी त्या दगडाच्या देवपणाचे नगारे बडवीत असतात. ह्या खोट्या देवांचे आणि दांभिक पुजाऱ्यांचें उच्चाटन करून समाजाला सत्याचा मार्ग दाखविणें हें पुरोगामी लेखकांचें काम आहे. इब्सेन आणि शॉ ह्यांनीं आपापल्या वाङ्मयांत हें काम मोठ्या अभिनिवेशानें केलेलें आहे. समाजाच्या श्रद्धेवर प्रहार करणाऱ्यांनीं समाजाच्या रोपाची आणि निंदेची आग स्वतःच्या शिरावर झेलण्याची तयारी केली पाहिजे. पावित्र्याच्या आणि नीतीच्या खोट्या कल्पना अंधश्रद्धाळू समाजानें आपल्या उराशीं जपून ठेवलेल्या असतात. किंबहुना रोगी समाजाच्या शरीरांतलीं तीं निर-निराळीं बेंडेच आहेत असें म्हटलें तरी चालेल. समाजाच्या हितासाठीं ह्या

पिकलेल्या बेंडांवर शस्त्रकर्म करून पुरोगामी लेखकांनीं तीं समाजाच्या शरीरांतून नाहींशी करावयाला पाहिजेत.

हें शस्त्रकर्म चालू असतां भावना दुखल्या, पावित्र्यविडंबन झालें, नीतीचा निकाल लागला, अशा तऱ्हेच्या किंकाळ्या रोगी मारण्याचा संभव असतो, पण त्यामुळें भिऊन जाण्याचें कारण नाहीं. हिंदुसमाजांत 'पवित्र' गोष्टींचा इतका बाजार माजलेला आहे कीं, त्यांना धक्का न लावतां त्या गर्दीतून सही-सलामत वाट काढणें ही अत्यंत कठिण गोष्ट आहे. तेत्तीस कोटी देवांपैकीं तर कोणत्याहि देवाच्या वाटेला जातां येत नाहीं. कारण बोलून चालून ते देवच पडले ! गणपतीला 'लंबोदर,' 'मूषकवाहन', 'वक्रतुंड,' 'एकदंत,' असें भक्तानें म्हटल्यानें पावित्र्यविडंबन होत नाहीं; पण 'गणपतीच्या तोंडांतला एकदंत ओंठांत घरलेल्या चिरुटासारखा दिसतो' असें कोल्हटकरांनीं म्हटल्या-बरोबर पावित्र्यभंगाचा अक्षम्य गुन्हा त्यांच्या हातून घडला ! तुकारामांनीं हा गुन्हा मागेच करून ठेवलेला आहे म्हणून बरें. त्यांनीं म्हटलें आहे—

जाखाई जोखाई । मायराणीं मैसाबाई
गणोबा विक्राळ । लाडू मोदकांचा काळ
मुंजा म्हैषासुरें । हीं तो कोण लेखी पोरें
हया देवांचा जो देव । तोच माझा पंढरिराव ॥

ह्याबद्दल तुकारामबुवांचा देखील त्यांच्या काळीं छळ झालेलाच आहे !

विठोबासारख्या पुरुष देवाला 'विठाबाई माऊली' म्हटलें तर हृदयांत भक्तीच्या गुदगुल्या फुटतात आणि श्रीकृष्णाला पेंद्यासारख्या दोस्तांच्या प्रेमानें कोणी 'कृष्णराव' म्हटलें तर 'संस्कृति संरक्षकां'च्या भावना ठणकू लागतात. पूर्वीच्या काळीं भक्ताचें संरक्षण करावयाला देव धांवून येत असे; पण आज ह्या कलियुगांत देवाचें पावित्र्य रक्षण करण्यासाठीं भक्तांना धांवपळ करावी लागत आहे हे आश्चर्य नव्हे काय ? देवांच्या आणि धर्माच्या नांवावर अखिल हिंदुस्थानांत पुजाऱ्यांनी, भटजींनी आणि बुवांनी जे भयंकर पावित्र्य विडंबन चालविलें आहे, तिकडे सतातनी समाज खुशाल पाठ फिरवून बसलेला आहे आणि एकाद्या आधुनिक दृष्टीच्या लेखकानें 'गाय हा उपयुक्त पशु आहे' किंवा 'द्रौपदीवर पातिव्रत्याची पांचपट जबाबदारी

होती ' असें म्हटलें तर मात्र तो त्याच्यावर डोळे वटारतो. हा पक्षपात आहे. समाजाच्या पावित्र्याच्या आणि नीतीच्या कल्पना सनातन आहेत असें मानणें अशास्त्रीय आहे. समाजाच्या प्रगतीवर ज्यांचा विश्वास नाही तेच असें म्हणूं शकतील. आजच्या आणि उद्यांच्या समाजाच्या दृष्टीनें जुन्या समाजाच्या पावित्र्याच्या आणि नीतीच्या जरीपुराण्या कल्पना आपण झटकून आणि पारखून घ्यावयाला पाहिजेत. ज्या गोष्टींत आज कोणतीहि नीति किंवा पावित्र्य उरलेलें नाही त्या गोष्टी खुशाल दूर भिरकावून देण्याची निर्भयता आणि मनोधैर्य आपण दाखविलें पाहिजे तरच प्रगतीच्या वाटेतील अडगळ नाहीशी होईल ! महात्मा ज्योतिराव फुले ह्यांनीं सनातनी ब्राह्मण समाजाच्या पावित्र्याच्या आणि श्रेष्ठत्वाच्या दंभावर एवढे जबरदस्त प्रहार केले म्हणूनच त्यांच्या अडाणी ब्राह्मणेतर जनतेला आपल्या उद्धाराची वाट दिसू शकली. आजच्या पुरोगामी लेखकांनीं ज्योतिरावांची निर्भय वृत्ति आणि बेडरपणा आपल्या अंगीं आणावयाला पाहिजे.

पुरोगामी ललित लेखकांना विनोद हें आतां एक अत्यंत सामर्थ्यवान् शस्त्र उपलब्ध झालेलें आहे. फ्रेंच, इंग्रजी आणि अमेरिकन वाङ्मयांत हास्यविनोदाला फारच श्रेष्ठ स्थान मिळालेलें आहे; किंबहुना एकादें साहित्य विकसित झाल्यावाचून त्यावर विनोदाचा फुलोरा फुलून येत नाही. इंग्रजी आणि फ्रेंच ह्या दोन संपन्न भाषेंतच उत्कृष्ट विनोदी वाङ्मय आढळून येतें. समाजाच्या बुद्धीचा आणि जीवनाचा दर्जा वाढल्याशिवाय त्या समाजांत उत्तम विनोद निर्माण होऊं शकत नाही. त्यामुळेच कीं काय उत्कृष्ट विनोद हें समाजाच्या सुसंस्कृत जीवनाचें गमक म्हणून समजलें जातें. वाङ्मयाच्या इतर प्रकारांनीं विनोदाची तुलना केली तर काव्य, कादंबरी, नाट्य हे प्रकार विनोदापुढें कृत्रिमच भासतात. कारण काव्य, कादंबरी, नाट्य ह्या गोष्टी कुणी तरी घडवून दाखविल्याशिवाय त्या समाजाच्या ध्यानीं येत नाहीत. विनोद हा जीवनांत पावलोपावलीं सहजपणें घडत असतो आणि तो कोणालाहि आपोआप दिसून येण्यासारखा असतो. म्हणून इतर रसांपेक्षां हास्यरस लोकांना अधिक ओळखीचा आणि आवडीचा वाटतो. विनोद हा जीवनाच्या रोजच्या व्यवहारांत घडून येत असला, तरी समाजाच्या स्वभावांत आशावादित्व, आनंदीपणा, सहनशीलता, उमदेपणा आणि खेळाडूपणा

इत्यादि गुण वाढत गेल्याशिवाय त्याला समाजाच्या तोंडीं किंवा लेखी साहित्यांत मानाचें स्थान मिळूं शकत नाही. इंग्रज, अमेरिकन, स्कॉचमन, आयरिशमन ही मंडळी एकमेकांना खर्ची टाकून खूप विनोद पिकवितात आणि पोटभर हंसत बसतात ही गोष्ट त्यांच्या उमद्या आणि खेळाडू स्वभावाचीच द्योतक आहे.

हिंदी लोकांच्या स्वभावांत हे गुण अद्यापि आले नाहीत म्हणून या देशांत विनोदाचा प्रसार अद्यापि झालेला नाही. विनोद कळणें आणि तो सहन होणें ह्या गोष्टीला बुद्धीचा विस्तार पुष्कळच असावयाला लागतो. गांवढळ माणसाची थट्टा केल्यास प्रकरण मारामारीवर आल्याविना राहात नाहीं. मद्रासी माणसाला त्याच्या इंग्रजी उच्चाराची आणि भात खाण्याची नक्कल केलेली आवडत नाहीं. कानडी माणसाला 'रुंडु-गुंडु' म्हटलें तर तो अंगावर काठी घेऊन धांवल्याशिवाय राहणार नाहीं. कोल्हटकर आणि गडकरी ह्यांच्यावर कानडी लोक भयंकर संतापलेले आहेत हें आपल्याला ठाऊकच आहे. मुसलमानांशीं तर थट्टाविनोद करणें हें फारसें सुरक्षित आहे असा निर्वाळा देतां येत नाहीं. हिंदुस्थानांतील इतर प्रांतांशीं तुलना केली तर महाराष्ट्राची विनोदबुद्धि अधिक तल्लख आहे असें मोठ्या अभिमानानें म्हणतां येईल. गुजराथी, ऊर्दू, बंगाली, कानडी इत्यादि भाषापेक्षा मराठी भाषेतील विनोद किती तरी पटीनें प्रगल्भ आहे हें जाणतेच सांगूं शकतील.

विनोदाची ही नवीन दृष्टि, हें नवें सामर्थ्य पन्नास वर्षांपूर्वी कोल्हटकरांनी महाराष्ट्राला मिळवून दिलें. ह्या दृष्टीचा प्रसार जनतेमध्ये गेल्या पंचवीस वर्षांत विलक्षण वेगानें झालेला आहे. विनोदाच्या ह्या देणगीनें मराठी जीवनाचें आणि साहित्याचें तेज अतिशयच वाढलेलें आहे. विनोदाचें हे लोण बहुतेक सर्व ललित लेखकांपर्यंत, वक्त्यांपर्यंत आणि वृत्तपत्रांपर्यंत आतां पोहोचलेलें आहे. विनोदबुद्धि असल्यावाचून एकाद्या वक्त्याला थोत्यापुढें तग धरणें आज कठिण होऊन बसलें आहे. कादंबरी-नाटकांमध्ये वाचकाचें किंवा प्रेक्षकाचें अवधान सांभाळावयाला विनोदाचें साहाय्य घ्यावेंच लागतें. पूर्वीची गंभीर वृत्तपत्रें वाचतांना मृत्युपत्र वाचल्यासारखा चेहेरा करावा लागत असे, तसें आजची चुरचुरीत वृत्तपत्रें वाचतांना करावें लागत नाहीं.

महाराष्ट्रांतील तरुण तर ह्या शक्तीचे भाविक उपासक बनलेले आहेत. त्यामुळे समाजांत पूर्वीपेक्षा अधिक उत्साह, तारुण्य आणि खेळकरपणा उत्पन्न झालेला आहे.

विनोदाचे महत्त्व आणि सांनर्थ्य ओळखणारा माणूस मराठी वाङ्मयांतील ह्या हितकारक प्रकाराचे सहर्ष स्वागतच करील. असे असता त्या समाजोपकारक विनोदी साहित्याविरुद्ध कांहीं विघ्नसंतुष्ट मंडळींनी 'दुसरी आघाडी' उघडण्याचा प्रयत्न चालविलेला आहे. अर्थात् विनोदाच्या पुरस्कर्त्यांचे सैन्य महाराष्ट्रांत एवढे खडे आहे की, ही 'दुसरी आघाडी' उघडली गेली तरी ती यशस्वी होण्याचा फारसा संभव नाही. विनोद म्हणजे अश्लीलता, फाजीलपणा, पांचटपणा, बीभत्सपणा, ग्राम्यता असे या आघाडीवाल्यांचे म्हणणे आहे. विनोदाचा हा भेसूर भस्भासूर महाराष्ट्र देशांत फारच मातला आहे, तेव्हा त्याचा विध्वंस करण्यास परमेश्वराने पुन्हा एकदां अवतार घ्यावा अशी ह्यांची परमेश्वराजवळ प्रार्थना आहे. समाजाच्या प्रगतीचे शत्रू ह्या आघाडीत सामील आहेत ह्याचे कारण प्रतिगामी, अगतिक आणि जीर्ण समाजाचीं बिगे ह्यांसत ह्यांसत बाहेर काढण्यास विनोदासारखे दुसरे प्रभावी साधन नाही ही गोष्ट कोल्हटकरांनीच दाखवून दिली.

विनोदाचे मूळ स्वरूप मुळीं अमेच आहे. मानवी जीवनांत रोग, जरा, मरण, अपघात, हानि, पराभव, निराशा, अपमान, अज्ञान, मूर्खपणा इत्यादि अनंत दुःखे भरलेली आहेत. ह्या दुःखांकडे गांभीर्याने पाहिल्यास तीं दुणावल्या-खेरीज राहणार नाहीत, म्हणून त्यांच्याकडे खेळकर दृष्टीने वघून जीवन मुखावह करण्यासाठी मनुष्याला विनोदाची देणगी मिळालेली आहे. विविध प्रकारचे दुःख हा विनोदाचा एकमेव विषय आहे. समाजांतील अनिष्ट रूढी आणि संवयी नाहीशा करावयाच्या असतील तर त्यांच्यामधील अनिष्टपणा आणि निरर्थकपणा हा विनोदाच्या साहाय्यानेच समाजापुढे उघडा करून दाखविला पाहिजे. श्रावणी, शिमगा, सोंवळे-ओवळे, निर्जळी एकादशी, धर्मांतर, मृताचे अंत्यसंस्कार इत्यादि विषयांवर विनोदी निबंध लिहून कोल्हटकरांनी हिंदुसमाजांतील अनिष्ट आचार, विचार, समजुती ह्यांच्यावर फारच मार्मिक टीका केली आहे. कोल्हटकरांचे हे लिखाण पुरोगामी वाङ्मयाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्यावेळचा सनातनी समाज हा कोल्हट-

करांवर ज्या कारणासाठी चिडला त्याच कारणासाठी प्रगतीचे शत्रू आज विनोदावर उखडले आहेत. गंभीर तऱ्हेचा हल्ला एक वेळ सहन करता येतो पण विनोदाच्या मान्याला तोंड देता येत नाही. प्राण अगदी गुदमरल्यासारखे होतात आणि कांहीं उपाय चालत नाही. माणसाचा मूर्खपणा विनोदाने जितका उघडा होतो तितका दुसरा कशाने होत नाही म्हणून मूर्ख लोक विनोदाचे नेहमींच वैरी असतात. विनोद हा ग्राम्य, अश्लील किंवा बीभत्स कधींच असू शकत नाही. तो करणारा माणूस किंवा ऐकणारा माणूस हा ग्राम्य, अश्लील किंवा बीभत्स असतो. ज्यांना निषेध करावयाचा असेल त्यांनी पाहिजे तर ग्राम्यतेचा, अश्लीलतेचा किंवा बीभत्सपणाचा निषेध करावा, पण 'वड्याचें तेल वांग्यावर' या न्यायाने विनोदाची तरी बदनामी करू नये. विनोदी लेखन हे महाराष्ट्रांत नवीनच असल्याने अद्यापि लेखकवर्ग त्या कलेत कुशल झालेला नाही आणि विनोदाची गंमत अशी आहे की, लेखक पट्टीचा कुशल नसेल तर त्याच्या हातून नेमका विनोद निर्माण व्हावयाच्या ऐवजीं पाणचटपणा किंवा अश्लीलताच निर्माण होते. अलीकडच्या बाजूला पाणचटपणा आणि पलीकडच्या बाजूला अश्लीलता अशा अडचणीच्या जागेत विनोदाने आपले बिऱ्हाड थाटलेले आहे. 'टांगेवाल्याच्या वायकोच्या अंगावरची मलमल पाहून मळमळ वाटते हा विनोद नव्हे, हा पाणचटपणा आहे. म्युनिसिपालिटीत पाय वर करून मतप्रदर्शन करणाऱ्या माणसाला, 'पाय खाली करा, मत दिसेल !' असे म्हणणे ही अश्लीलता झाली. पण 'मूकनायकां'तील सुंदर पण मुक्याचें सोंग घेतलेल्या विक्रांताबद्दल 'सुंदर चेहऱ्याचा मुका कोणाला आवडत नाही !' असे म्हणणे हे विनोदाचें उदाहरण झाले.

करण, वीर, वत्सल रसाच्या सिद्धतेमध्ये कमी अधिक परिपाक झाला तर लेखकाच्या पदरीं एवढा दोष येत नाही. पण विनोदसाधनाच्या बाबतीत अकुशलतेचें समर्थन करणे शक्य नाही. विनोदाची सिद्धता करता येत नाही हा विनोदाचा दोष नव्हे—लेखकांचा आहे. वैयक्तिक टीकेमध्ये विनोदाचा उपयोग करण्यांत आला तर तो विनोदाचा गुन्हा नसून टीकेचा गुन्हा होय. दाढी करावयाला वस्त्याच्या ऐवजीं कुणी तरवार घेतली तर त्या तरवारीला शिव्या देण्यांत काय अर्थ आहे ? विनोदसिद्धीचें शास्त्रीय-

स्वरूप माहित नसल्यामुळे अडाणी टीकाकार विनोदावर निष्कारण आग पाखडतात. त्यांना आमचें एवढेंच सांगणें आहे कीं, ग्राम्यतेचा आणि अश्लोऋतेचा वभ्रा करून विनोदाला विनाकारण धोपटूं नका. कारण विनोदामुळे मराठी साहित्याचें तेज निःसंशय वाढलें आहे आणि समाजाच्या प्रगतीला उपयोगी पडणारें एक परिणामकारक शस्त्र पुरोगामी ललित लेखकांच्या हातीं आज पडलेलें आहे. विनोदाला विरोध करणें हें प्रगतीला विरोध करण्यासारखें आहे.

समाजाच्या प्रगतीला चालना देणारें वाङ्मय निर्माण करणाऱ्या लेखकाला समाजाच्या विविध स्वरूपांचें आणि लेखनकलेचें ज्ञान असून केवळ भागत नाहीं. तर त्याच्या लेखनामागें तत्त्वज्ञानाची स्पष्ट भूमिका असावी लागते. त्याच्या जीवनाला आणि लेखनाला सुसंगत विचारसरणी असणें जरूर असतें. अशी विचारसरणी असेल तरच त्याला आपल्या लेखनाबद्दल आत्मविश्वास वाटूं लागेल आणि त्याच्या हातून प्रभावी लेखन होत जाईल. साहित्याचा पक्ष हा जनतेचा पक्ष असल्यानें सर्व जनतेला सुखी करण्याचे तत्त्वज्ञान हेंच त्याच्या जीविताचें तत्त्वज्ञान असावें. जनतेच्या आकांक्षा ह्या त्याच्या आकांक्षा असाव्यात. जनतेच्या चळवळी आणि धडपडी ह्या त्याच्या चळवळी आणि धडपडी असाव्यात. जनतेच्या झगड्यांत त्यानें आत्मीयत्वानें शिरावें. जीवनाचें रहस्य कळवून घ्यावयाचें असेल तर त्याने त्या जीवनाच्या प्रवाहांत उडी घ्यावयाला पाहिजे. कांठावर बसून दुरून गंमत बघूं नये. जनतेच्या जीवनाशीं आजपर्यंत लेखकवर्ग समरस होऊं शकला नाहीं. कारण मध्यमवर्गाचें प्रतिनिधित्व त्यांनीं पत्करिलें. त्यामुळे त्यांच्या लेखनाबद्दल जनतेचा जिव्हाळा वाढूं शकला नाहीं, आणि जनतेच्या भावनांच्या ताराहि त्यांच्या लिखाणानें कधीं कंपित होऊं शकल्या नाहीत. लेखकांनीं ही वर्गीय दृष्टि सोडून जीवनकलहांत प्रत्यक्ष झगडणाऱ्या जनतेच्या निशाणाखालीं सामील व्हावें, आणि क्रांतिकारक नेतृत्वाचीं सूत्रे हातीं घ्यावीं.

आज महाराष्ट्रांतील जनतेची स्थिति बाबरल्यासारखी झाली आहे. ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर, स्पृश्य-अस्पृश्य, हिंदु-मुसलमान असलीं खोटीं भांडणे मध्यमवर्गानें निर्माण करून जीवनाच्या मुख्य झगड्याबाबत जनतेची

दिशाभूल केलेली आहे. जनतेची राष्ट्रीय एकजूट विसकटून टाकलेली आहे आणि स्वातंत्र्याच्या लढ्यापासून जनतेचें लक्ष चळविलें आहे. अशा तऱ्हेचें जनतेचें विस्कळित झालेलें सामर्थ्य संघटित करून त्याला राष्ट्रीय झगड्याशीं समरस करावयाचें हें कार्य लेखकांनीं आपल्या अंगावर घेतलें पाहिजे, तरच मध्यम वर्गाच्या प्रतिगामी, जातीय आणि धार्मिक राजकारणाचें सामर्थ्य या देशांतून कमी होईल.

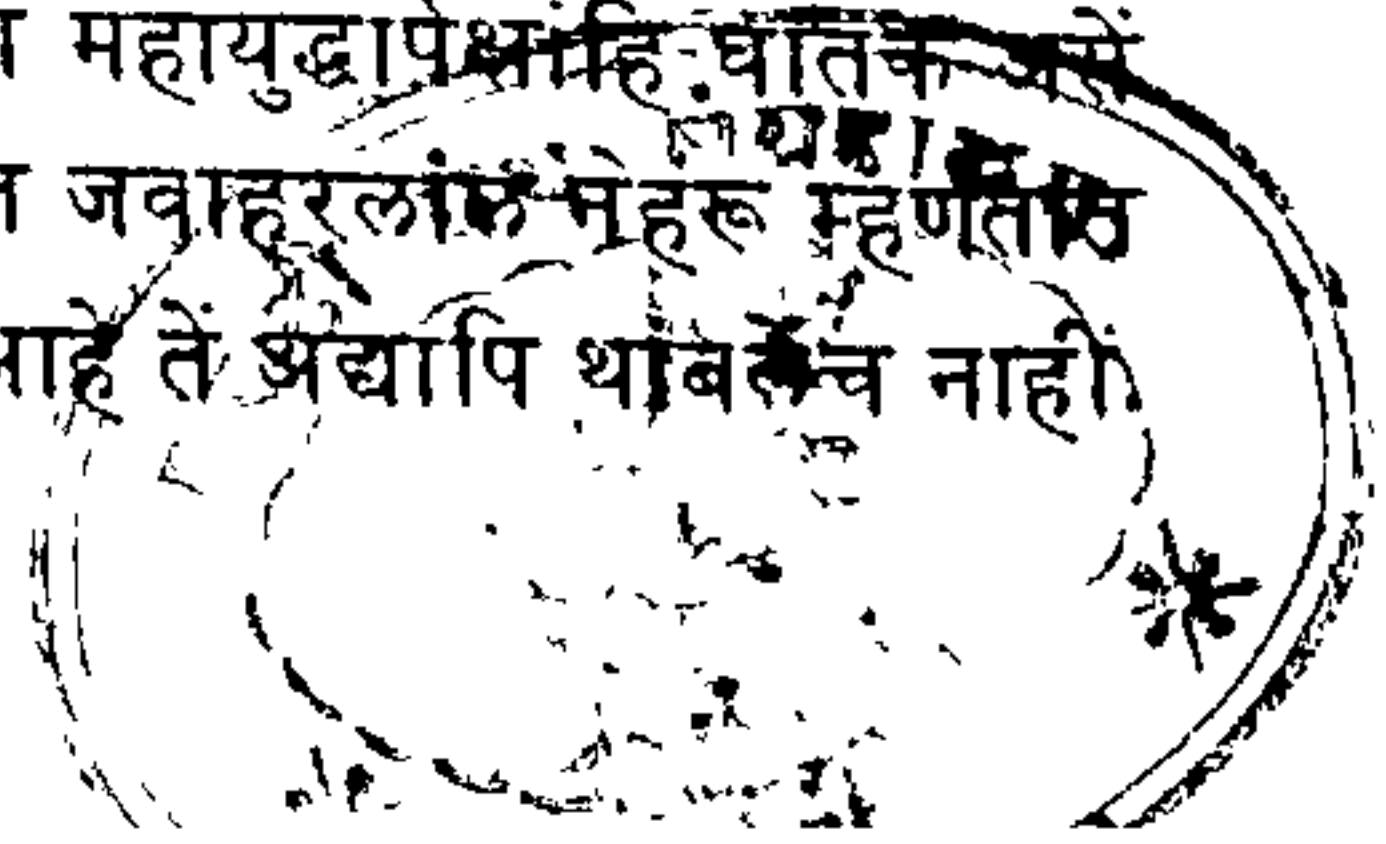
अद्यापि देशांत जनतेची संघटना प्रभावी झालेली नाही. तशी ती प्रभावी झाली असती तर धर्माच्या आणि संस्कृतीच्या भिन्नतेच्या सबबीखालीं देशाची फाळणी करून जनतेला परकीयांच्या दास्यांत चिरकाल ठेवण्याचा कट करण्याची कोणाची छातीच झाली नसती. जनतेचें ऐक्य साधण्याचें कामीं धर्म आणि संस्कृतिपेक्षां भाषेचें सामर्थ्य जास्त प्रभावी आहे. भिन्न भाषा असलेल्या एक धर्माच्या लोकांपेक्षां एक भाषा असलेल्या भिन्न धर्माच्या लोकांना एकमेकांवद्दल जास्त आपलेपणा वाटतो. तामीळ भाषा बोलणाऱ्या मद्रासी ब्राह्मणापेक्षां मराठी भाषा बोलणारा मुसलमान, ज्यू किंवा ख्रिस्ती आम्हांला जवळचा वाटतो. एकाच देशांत हजारों वर्षे शेजारी शेजारी राहणाऱ्या आणि तीच भाषा बोलणाऱ्या लोकांचा पूजेचा धर्म आणि पोशाखाची संस्कृति एकमेकांपासून थोडीशी निराळी असली, तरी स्वातंत्र्य वृक्षाच्या एकाच शीतल छायेत त्यांना निवांतपणे विसावा घेतां येणें शक्य नाही असें म्हणणें हें निव्वळ लुच्चेगिरीचें आहे. भाषा हाच जनतेचा धर्म आहे आणि साहित्य हीच जनतेची संस्कृति आहे. आजच्या राष्ट्रीय लढ्यांत याच धर्माच्या आणि संस्कृतीच्या संघटित सामर्थ्याचा उपयोग करून घेतां येईल. एक भाषा बोलणारे निरनिराळे प्रांत हेच हिंदी स्वातंत्र्याचे घटक म्हणून समजावयाला हवेत. म्हणून भाषेच्या निशाणाखाली जनतेचें ऐक्य संघटित करणें हें त्या त्या भाषेंतील आणि प्रांतांतील साहित्यिकांचें कर्तव्य आहे.

महाराष्ट्रापुरतेंच बोलावयाचें झाल्यास महाराष्ट्राच्या आजच्या भौगोलिक सीमा भाषेच्या दृष्टीनें आंखलेल्या नाहीत. या सीमेपलीकडे राहणारी यच्चयावत् महाराष्ट्रीय जनता मराठी भाषेच्या छात्राखाली एकत्रित झाली तरच मराठीचें सामर्थ्य आणि वैभव वाढणार आहे. महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन करण्याच्या योजनेचा आज विचार चाललेला आहे. मुंबई

विद्यापीठाप्रमाणें हें विद्यापीठ केवळ परीक्षा घेऊन पदव्या देणारें, इंग्रजी भाषेचें आणि पंडिती विद्येचें स्तोम माजविणारें असें होतां कामा नये. महाराष्ट्र विद्यापीठ हें प्रामुख्याने मराठी भाषेचें आणि मराठी जनतेचें विद्यापीठ झालें तरच त्याला 'महाराष्ट्र' विद्यापीठ म्हणणें योग्य होईल. आजच्या जगांतील सर्व आधुनिक ज्ञान, विज्ञान, विद्यासंशोधन ह्याचा लाभ आणि प्रसार शुद्ध मराठी भाषेमधून यच्चयावत् समाजाला मिळेल अशी व्यवस्था ह्या विद्यापीठानें करावयाला पाहिजे. देशी भाषेचें आदर्श विद्यापीठ म्हणून हैद्राबाद येथील उस्मानिया विद्यापीठाच्या कामगिरीचें ह्या दृष्टीनें अभिनंदन करावयाला पाहिजे. मुंबई विद्यापीठांत सरकारनें इंग्रजीचें आणि पंडितांनीं संस्कृताचें घोंडें दामटून मराठी भाषेची आजपर्यंत गळचेपी केलेली आहे. आज मराठी भाषेच्या अभ्यासाचा विश्वविद्यालयीन अभ्यासक्रमांत जो कष्टानें प्रवेश झालेला आहे तो सावत्र आईच्या घरांत माहेरपणाला आलेल्या मुलीच्या मुक्कामासारखा आहे. आजपर्यंत मराठी भाषेला न मिळालेले हें सर्व सुख आणि ऐश्वर्य, संपूर्ण मानपानासह महाराष्ट्र विद्यापीठांत मिळावयाला हवें. अखिल महाराष्ट्रांतील प्राथमिक आणि दुय्यम शिक्षणाचें धोरण सरकारच्या ताब्यांत न राहतां, त्यावर महाराष्ट्र विद्यापीठाची हुकमत राहवयाला पाहिजे, तरच आरंभापासून अखेरपर्यंतच्या शिक्षणामध्ये मराठी भाषेला योग्य तें महत्त्व राहिल. गेल्या अडुसष्ट वर्षांत मराठी भाषेची आणि साहित्याची जी वाढ झाली तिच्या शतपट वाढ महाराष्ट्र विद्यापीठ स्थापन झालें तर दोन तपांच्या आंत होईल यांत बिलकूल संशय नाही. म्हणून महाराष्ट्रांतील सर्व पुरोगामी साहित्यिकांनीं महाराष्ट्र विद्यापीठाची योजना लवकर फलद्रूप करण्यासाठीं आपल्या प्रयत्नांची शिकस्त करावयाला हवी.

जनतेच्या प्रगतीचीं आणि मराठी भाषेच्या भविष्यकालीन वैभवाची हीं सुखस्वप्नें खरीं होण्याआधीं प्रस्तुत युद्धाच्या महासंकटांतून मानवजात सुरक्षितपणें पार पडली पाहिजे.

गेलें महायुद्ध हें आधुनिक जगांतील शेवटचें युद्ध समजलें जात होतें, तथापि युद्धानें युद्ध थांबत नाही हेंच सिद्ध झालें. गेल्या महायुद्धापेक्षांहि धातिकां जसें हें रुद्रयुद्ध पुन्हां सुरू झालें आहे. किंबहुना पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात त्याप्रमाणें १९१४ सालीं जगांत युद्ध सुरू झालें आहे तें अद्यापि थांबतच नाही.

ह्या युद्धांमधून अखिल मानवजातीच्या शाश्वत सुखाची कांहीं योजना प्रकट होईल अशीं चिन्हें अद्यापि तरी कांहीं दिसून येत नाहीत. सध्याचें युद्ध हें मानवजातीच्या स्वातंत्र्यासाठीं आणि जगांतील लोकशाहीच्या संरक्षणासाठीं आहे असें म्हणतात. तसें ह्या युद्धाचें पर्यवसान अखेर तरी व्हावें असेंच आम्हां स्वातंत्र्यप्रेमी मंडळीचें म्हणणें आहे. युद्धाचा आरंभ ज्या स्वरूपांत झाला तो कांहीं भिन्न विचारसरणीमधील झगडा नव्हता. जित जगावर कोणीं राज्य करावें ह्या महत्त्वाकांक्षेच्या पोटीं दोन प्रबळ जेत्यांमध्ये सुरू झालेलें हें भांडण आहे. हुकूमशाही आणि साम्राज्यशाही ह्यांमधील हा प्राणघातक तंटा आहे. दोघांचीं नांवें भिन्न असलीं तरी आमच्या दृष्टीनें विचारसरणी एकच आहे. चालू युद्ध हें भिन्न सैन्यांमधलें युद्ध आहे. भिन्न विचारसरणीमधील याहीपेक्षां भीषण युद्ध अद्यापि जगामध्ये व्हावयाचें आहे. मानवतेच्या स्वातंत्र्यासाठीं जर हें युद्ध खरोखरच असेल, तर अटलांटिक महासागराच्या मध्यभागीं मानवजातीच्या स्वातंत्र्याची जी सनद लिहिली गेली, तिच्यामध्ये दीडशें वर्षे गुलामगिरींत पिचत पडलेल्या ह्या अभागी देशाचा उल्लेख कां करण्यांत आला नाही ? तथापि जर्मन लोकांनीं ज्या ज्या राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य हरण केलें त्या राष्ट्रांच्या मुक्ततेसाठींच ती सनद लिहिली गेली असल्यानें इंग्रजांनीं ज्या राष्ट्रांचें स्वातंत्र्य घेतलें त्या राष्ट्रांच्या मुक्ततेचा प्रश्न त्या वेळीं उद्भवणें शक्य नव्हतें असें म्हणतात. ज्याचे हात कोंपरापर्यंत बरबटले आहेत त्यानें न्यायाच्या गोष्टी करूं नयेत असें वचन आहे. दुसऱ्याचें पारतंत्र्य कायम ठेवणाऱ्या राष्ट्रांला मानवजातीच्या स्वातंत्र्याविषयीं बलाना करतां यावयाच्या नाहीत. जोंपर्यंत एक राष्ट्र ह्या पृथ्वीतलावर गुलाम म्हणून राहिल तोंपर्यंत जगांत खरी लोकशाही प्रस्थापित होणें शक्य नाही. चाळीस कोटी लोकांचें हें बलाढ्य राष्ट्र निःशस्त्र करून शेळ्यांमंड्यांप्रमाणें ठेवणाऱ्या साम्राज्यशाहीला एक दिवस भयंकर पश्चात्तापाची पाळी आल्यावाचून राहणार नाही असें फिरोजशाहा मेथा ह्यांनीं मार्गें तळतळून सांगितलेलें आहे ! साम्राज्यशाहीची आज जी धुळधाण उडालेली दिसत आहे, ती हा चाळीस कोटी जिवांचा तळतळाट तिला भोंवतो आहे हें तिनें लक्षांत ठेवावें. चाळीस कोटी जीव आज स्वतंत्र झाले तर शूर वीर रशियन लोकांप्रमाणें ते देशाच्याच काय

पण जगाच्या स्वातंत्र्यासाठी आपल्या छातीचे 'स्टॅलिनग्राड' केल्यावाचून राहणार नाहीत. जगांत खरी लोकशाही प्रस्थापित झाल्याशिवाय देश स्वतंत्र होणार नाही आणि देश स्वतंत्र झाल्याशिवाय शास्त्रे, कला, भाषा, साहित्यिक इत्यादि मानवी जीवनाच्या सुखसाधनांचा उत्कर्ष होणार नाही.

साहित्यिक हे स्वातंत्र्याचे भाट आहेत. जगाच्या आरंभापासून स्वातंत्र्याची जयगीते गाऊन मानवी स्वातंत्र्याच्या ध्येयाची ज्योत आजपर्यंत त्यांनीच जिवंत ठेवलेली आहे. तथापि, भांडवलशाही राष्ट्रांत आज साहित्यिक स्वतंत्र नाहीत. जुलुमी कायद्याखाली त्यांची प्रतिभा चिरडली गेली आहे. रावणाच्या राज्यांत तेतीस कोटी देव गुलाम झाले आणि ब्रह्मदेवाला गाढवे हांकण्याची पाळी आली. तशी भांडवलशाहीच्या जुलुमाखाली जातिवंत साहित्यिकांना गाढवे हांकण्याखेरीज दुसरें कांहींहि करण्याची परवानगी मिळत नाही. नुसतें खरें बोलावयाची देखील आज साहित्यिकांना बंदी झालेली आहे. जे जुलुमी राक्षस मानवतेला शतकानुशतके दास्यांत ठेवू पाहतात, त्या राक्षसांच्या विरुद्ध एक अक्षरहि उच्चारण्याची त्या देशांतल्या साहित्यिकांना मुभा नाही. भाषणस्वातंत्र्य आणि लेखनस्वातंत्र्य हा नागरिकस्वातंत्र्याचा पाया आहे. ह्या पायावरच राजकीय स्वातंत्र्याचे जीवन उभारलेले असते. हे भाषण आणि लेखनस्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी लेखकांनी आपले सर्वस्व पणाला लावले पाहिजे.

*For this did God contrive the human brain,
For this our sailors face the awful sea,
For this boys perish on the Libyan plain,
That thought be sacred and that speech be free !*

भाषणस्वातंत्र्याच्या एका आंग्ल पुरस्कर्त्याचे हे ताजे उद्गार सर्वांना मार्गदर्शक होण्यासारखे आहेत.

स्वार्थ, सत्तालोभ, वर्णवर्चस्व, जुलूम, दास्य ह्या मानवजातीच्या शत्रूंचा ह्या युद्धांत निःपात झाला तर समतेच्या, शांततेच्या आणि स्वातंत्र्याच्या भूमिकेवर उद्याच्या जगाची पुनर्घटना करतांना जी 'मानवतेची सनद' लिहावी लागेल ती लिहिण्यासाठी मुत्सद्दी, सेनापति किंवा व्यापारी यांना

न बोलावतां जगांतील साहित्यिक महात्म्यांनाच पाचारण करावे लागेल. बंदुकीने युद्धे होत असलीं तरी तीं लेखणीनेच निस्तारावीं लागतात. ही मानवतेची सनद अटलांटिक महासागरांतल्या सनदेपेक्षां अधिक उदात्त पातळीवर लिहिली जाईल. ह्या सनदेत गोरा आणि काळा, आर्य आणि अनार्य, जेता आणि जित, मालक आणि गुलाम, श्रीमंत आणि गरीब अशा अन्यायमूलक भेदांवर जगाची आणि समाजाची झालेली घटना रद्द करण्यांत येईल आणि मानवजातीच्या शाश्वत स्वातंत्र्याची द्वाही पुकारण्यांत येईल.

आज महाराष्ट्राचे प्रमुख साहित्यिक येथें जमलेले आहेत. उद्यां लिहिल्या जाणाऱ्या या मानवतेच्या सनदेचा पुरस्कार करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. हिंदी जनतेच्या वतीनें गर्जना करून त्यांनीं जगाला सांगितलें पाहिजे कीं, “चाळीस कोटी लोकांचा हा प्रचंड देश ह्यापुढें एक क्षणभरहि पारतंत्र्यांत राहण्यास तयार नाही. आमचें स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं आणि राखण्यासाठीं आम्हीं आमचें सर्वस्व धुळीला मिळवूं ! आणि आम्ही स्वतंत्र झालों तरच बाकीचें जग स्वतंत्र होईल हें पक्कें लक्षांत ठेवा ! ”

महाराष्ट्र नाट्य संमेलन,

अधिवेशन ३२ वें

मुंबई

बंधुभगिनी,

महाराष्ट्र नाट्यसंमेलनाच्या ह्या बतिसाव्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थानीं माझी योजना करून, आजपर्यंत मराठी रंगभूमीची मी जी थोडीबहुत सेवा केली तिजविषयीं आपण जो आदर व्यक्त केलात, त्याबद्दल मी आपला ऋणी आहे. नाट्यसंमेलनाच्या अध्यक्षस्थानीं सामान्यतः नट किंवा नाटककार ह्या वर्गांमधील माणसाची निवड करण्यांत येते. मी नट नाहीं हें आपल्याला सांगण्याची आवश्यकता आहे असें वाटत नाहीं. अर्थात् तोंडाला रंग लावून मी रंगभूमीवर कधीं आलों नाहीं असा ह्याचा अर्थ नव्हे. शाळेंत असतांना संमेलनाच्या प्रसंगी होणाऱ्या अनेक नाटकांतून पुष्कळ तऱ्हेच्या भूमिका म्हणजे, 'झुंझारराव' मधील सारजेपासून तों 'तोतयाचें बंडा'तील बगंभटापर्यंत सगळीं सोंगें मी केलेलीं आहेत. स्वतःच्या खेडेगांवांत जाहीर नाट्यप्रयोग करून दाखविले आहेत. एवढेंच नव्हे तर हौशी नटांचीं तोंडें रंगविण्यापासून तो गांठी नाटकामधील पडदे रंगविण्यापर्यंतची सगळी रंगभूमिविषयक कामगिरी मीं लहानपणीं करून दाखविलेली

आहेत. इतकेच काय पण 'चित्ताकर्षक नाटक मंडळी'चे मॅनेजर कै. वामनराव जोशी हे माझ्या अभिनय कौशल्यावर खूष होऊन मला आपल्या नाटक मंडळीत 'स्त्रीपार्टी' म्हणून पळवून न्यावयाला तयार झाले होते. तथापि ऐन मोक्याच्या वेळीं वडिलांनीं माझे तोंड रंगविलें नसतें तर, रंगभूमीवर स्वतःचें तोंड रंगवून अवतीर्ण होण्याचें काम कदाचित् मी पुष्कळ वर्षे केले असतें. आणि कुणी सांगावें, आज कदाचित् नट म्हणूनच ह्या संमेलनाचा अध्यक्ष होण्याचें भाग्यहि मला लाभूं शकलें असतें. बालपणांत नाटकांची आवड माझ्या मनामध्ये खोल रुजविण्यास माझे सासवड येथील एक शिक्षक कारणीभूत झाले. पुण्याच्या 'सोशल क्लब'चे एक प्रमुख सभासद आणि 'सार्वजनिक काका'चे पुतणे कै. रावसाहेब जोशी हे ते होत.

रावसाहेब जोशी ह्यांना नाटकावद्दल विलक्षण वेड होतें असें म्हटलें तरी चालेल. ह्यांनीं आम्हांला अभिनयाचें शिक्षण देऊन नाटकांत प्रत्यक्ष काम करण्याला-प्रथम उत्तेजन दिलें. आणि त्यांच्यामुळेच 'सोशल क्लब'च्या उत्कृष्ट नटमंडळीची व त्यांनीं केलेल्या उत्तमोत्तम नाटकांची ओळख करून घेण्याची मला संधि मिळाली. त्यानंतर नाट्यविषयक स्फूर्ति मला ज्यांच्याकडून मिळाली तेहि माझे शाळेमधील शिक्षकच होते. ते म्हणजे 'पानपतचा मुकाबला', 'राणा भीमदेव', 'पन्ना' इत्यादि सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक नाटकांचे कर्ते कै. वासुदेव रंगनाथ शिरवळकर हे होत. शिरवळकर आम्हांला कोणता विषय शिकवीत होते हें आतां मला आठवत नाहीं. कारण अभ्यासाच्या विषयाऐवजीं आम्ही त्यांना त्यांच्या नाटकावद्दलच अधिक बोलावयाला भाग पाडीत असू. 'पानपतचा मुकाबला' किंवा 'राणा भीमदेव' ह्या दोन नाटकांतील तीं भयंकर वीरश्रीचीं आत्मगत भाषणे, भसाड्या आवाजांत डुरकाळ्या मारीत ओरडत सुटणें, हा त्या वेळचा फावल्या वेळेचा माझा उद्योग होता. "हें स्वर्गस्थ पितरांनो" हें राणा भीमदेवाचे भाषण एक आचारी म्हणतो आहे, असें त्याचें विडंबन करून आणि तें त्या वेळीं एका संमेलनांत म्हणून दाखवून मी खूपच हंशा पिकवला होता, असें मला अजूनहि आठवतें. शाळेंतील अभ्यासक्रम संपतांमपतां माझा कै. राम गणेश

गडकरी ह्यांच्याशी परिचय झाला. त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे पाश्चात्य नाटके वाचावयाम मी शिकलो; कोल्हटकरांनी मराठी रंगभूमीवर सुरू केलेल्या सांप्रदायाशी समरस होऊन मी त्यांच्या नाटकांचा अभ्यास करू लागलो. गडकऱ्यांनी दिलेल्या स्फूर्तीमुळे रंगभूमीकडे आणि नाटकाकडे पाहण्याचा माझा दृष्टिकोण आमूलाग्र बदलला आणि नाट्यलेखन करण्याची इच्छा माझ्या मनामध्ये जागृत झाली. नाटक कंपनीच्या फिरत्या आणि बकाली वातावरणांत गडकरी ह्यांचा आयुष्यक्रम प्रत्यक्ष गेला असल्याने रंगभूमीच्या अंतःपुरांतील सर्व रहस्ये त्यांना अवगत झालेली होती. त्यांच्या नाट्यविषयक व्यासंगाला नि अभ्यासाला ह्या 'उडाणटप्पू अनुभवाची' विलक्षण जोड मिळाल्यामुळे रंगभूमीवरील प्रयोगाच्या यशस्वितेच्या दृष्टीने नाट्यलेखन कसे करावे ही अंतर्भेदी दृष्टि गडकऱ्यांना प्राप्त झालेली होती. गडकऱ्यांचा प्रत्यक्ष सहवास मला लाभला नसता तर त्यांच्या प्रभावी लेखन-तंत्राची ओळख होण्याची मला संधि मिळाली नसती. मराठी रंगभूमीवद्दल मनांत बलवत्तर आवड उत्पन्न करण्यास जसे गुरुवर्य कै. जोशी व कै. शिरवळकर हे कारणीभूत झाले, तसे नाट्यलेखन करण्याची स्फूर्ति मला गुरुवर्य कै. गडकरी ह्यांच्यापासून मिळाली. म्हणून ह्या गुरुत्रयीने मजवर केलेल्या उपकारांची आठवण आज ह्या प्रसंगी होऊन त्यांच्याबद्दल वाटणाऱ्या 'कृतज्ञतेचे अश्रू' साहजिकच माझ्या डोळ्यांत प्रकट होत आहेत.

आज ह्या घटकेला जगाच्या रंगभूमीवर महायुद्धाचा भीषण नाट्य-प्रयोग चाललेला आहे. इतके भयंकर वास्तववादी नाटक आजपर्यंत क्वचित्च कोणी करून दाखविलेले असेल. ह्या नाट्यप्रयोगांतील सर्व पात्रे रक्ताच्या रंगाने आपाद रंगलेली आहेत. तीन चतुर्थांश जग ह्या नाटकांत प्रत्यक्ष भूमिका करण्यांत गुंतलेले आहे. आपण हिंदुस्थानांतील लोक सुदैवाने ह्या क्षणापर्यंत तरी प्रेक्षकांची भूमिका करित आहोत. अर्थात् घरांतल्या घरांत खुर्चीवर आरामशीरपणे बसून युद्धाचे हे रम्य नाटक एक आणा खर्च करून (म्हणजे एक आप्याचे वर्तमानपत्र वाचून) पाहात बसलेल्या आपणा प्रेक्षकांची युद्धाच्या रंगभूमीवर केव्हां हकालपट्टी होईल हे सांगतां येत नाही.

तथापि आज ना उद्यां तुम्हांआम्हां सर्वांकडे ही कामगिरी येणार आहे हें सांगावयाला कोणत्याहि ज्योतिषाची जरूरी नाही. एका महत्वाकांक्षी राक्षसाच्या अमानुष क्रूरतेमुळे 'राक्षसी महत्त्वाकांक्षे'त झालेल्या खुनाच्या लक्षावधिपट प्राणहानि जगांत ह्या क्षणाला होत असतांना, स्थितप्रज्ञ वृत्ति धारण करून, नाताळाच्या सुटींत आपण नाट्यसंमेलनाचा उत्सव शांतपणे साजरा करीत बसावे ही गोष्ट सकृद्दर्शनीं कोणाला अमानुष वाटण्याचा संभव आहे. किंबहुना रोमला आग लागली असतांना सारंगी वाजवीत बसणाऱ्या नेरो राजाप्रमाणे 'काळीज' नांवाचा एक शरीरांतील महत्त्वाचा भाग तुम्हां आम्हांला नसल्याचा आरोपहि कोणीं केल्यास मला आश्चर्य वाटणार नाही. महायुद्धाचा वणवा जगभर पेटला असतांना, आम्ही कमणुकीच्या शास्त्राची चर्चा करावयाला उजळ माथ्यांनीं येथें जमलों आहोंत, हें आमच्या अमानुषतेचें किंवा अदूरदृष्टि मूर्खपणाचें गमक नाही. पण जर्मन विमानें आभाळांत घिरट्या घालीत असतांना आणि प्रत्येक क्षणीं बाँबचा वर्षाव वरून होण्याची भीति असतांनाहि इंग्लंडमधील शूर लोक क्रिकेटचा खेळ खेळत किंवा पाहात असल्याचें वृत्त आमच्या कानांवर आलें आहे. त्याच शूर लोकांचे तेजस्वी अनुकरण आम्ही महाराष्ट्रांतले मर्द लोक ह्या ठिकाणीं करीत आहोंत, एवढें सांगितलें म्हणजे ह्या बाबतीत अधिक खुलासा करण्याची आवश्यकता आहे असें मला वाटत नाही.

✽

✽

✽

महाराष्ट्र नाट्यसंमेलन येथें भरविण्याच्या तुम्हां आम्हां लोकांकडे उपहासानें पाहण्याची दुसरी एक दृष्टि आहे. ह्या दृष्टीनें लोक आपणांला असें विचारतील की, ज्या महाराष्ट्र नाट्याचा 'उरूस' तुम्ही आज येथें उत्साहानें भरवीत आहांत, तें 'महाराष्ट्र नाट्य' आज जिवंत आहे काय? महाराष्ट्रांत आज किती नाटक मंडळांचा उरलेल्या आहेत? जेथें नाट्यप्रयोग करतां येतील अशीं कितीशी नाटकगृहे महाराष्ट्रांत आज शिल्लक आहेत? कोणकोणते प्रथितयश नट किंवा नाटककार आज पूर्वीच्या उत्साहानें वा प्रभावानें मराठी रंगभूमीची सेवा करीत आहेत, किंवा कोणते नव-नवीन नट, नाटककार आज मराठी रंगभूमीवर आपल्या सामर्थ्यानें उदयाला येत आहेत? ह्यापैकीं एकाहि प्रश्नाला समाधानकारक उत्तर देतां यावयाचें

नाही; अशी परिस्थिति असतांना महाराष्ट्र नाट्यसंमेलन भरविण्याची आज आवश्यकता काय? मराठी रंगभूमीचा एकहि घटक सध्यां शाबूत किंवा थड अवस्थेंत शिल्लक राहिला नसतांना, संमेलन कशाचें भरवावयाचें? जें नाहीच त्याचें संमेलन कसें भरवतां येईल? 'पोलंडच्या पार्लमेंटची बैठक' भरविण्याइतकाच आपला प्रस्तुतचा हा उद्योग हास्यास्पद आहे असें वाटण्याचा संभव आहे. तथापि एकट्या महाराष्ट्रांतील लोकांना मराठी रंगभूमीच्या विपन्नावस्थेवद्दल रडत बसण्याचें कारण नाहीं. मराठी रंगभूमीवर आजकाल जें संकट आलेलें आहे तेंच संकट, ज्या पाश्चात्य देशांतलें नाटक श्रेष्ठ दर्जाला जाऊन पोहोचलेलें होतें, त्या त्या देशांतील नाटकांवर नि रंगभूमीवर आलेलें आहे. उत्तम नाटके, नाटककार, नट आणि नाट्यप्रयोग ह्यांचा तुटवडा संबंध जगांतच आज पडलेला आहे, हें कोणालाही मान्य करावें लागेल.

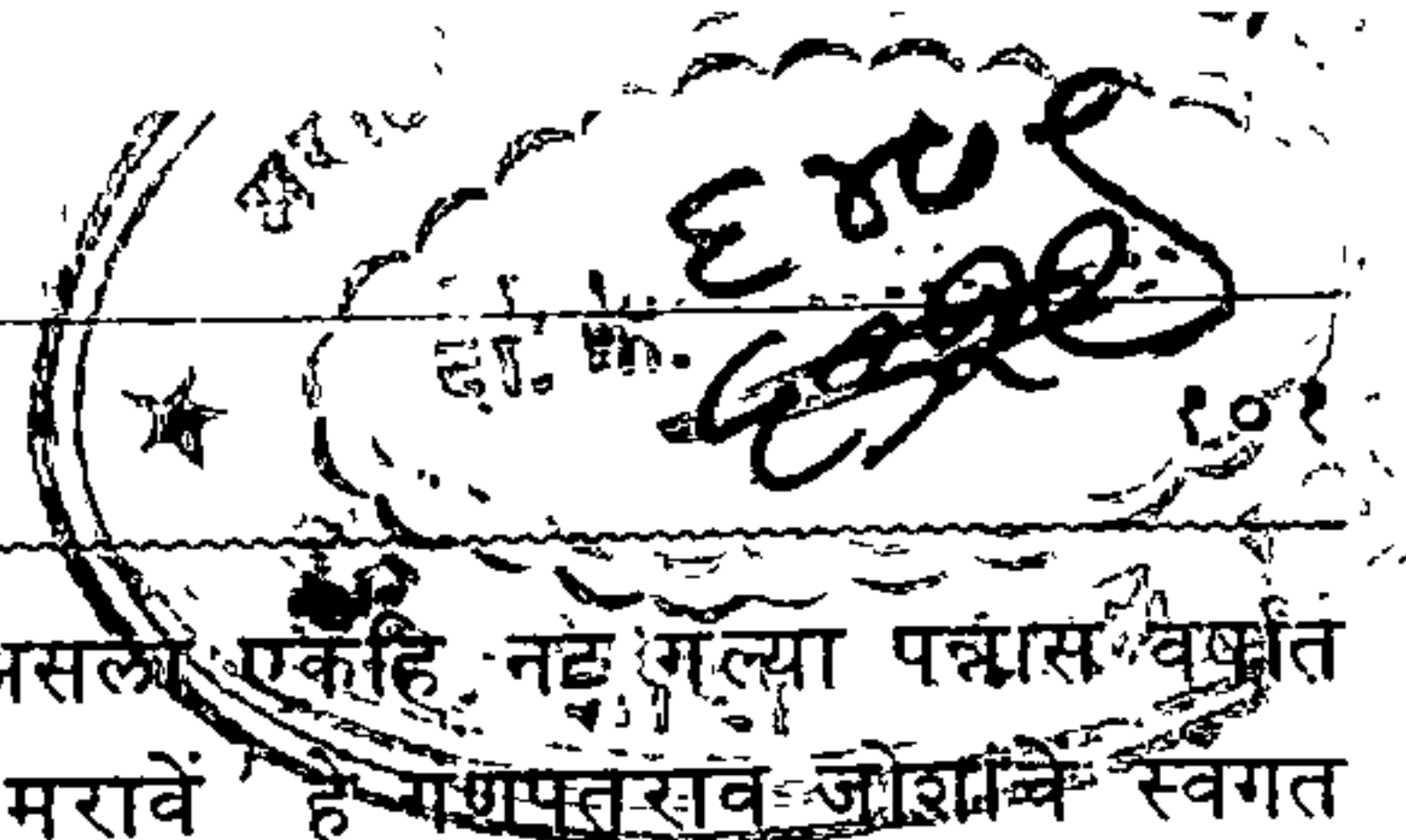

रंगभूमीचें सामर्थ्य आणि यश हें सर्वस्वीं उत्तम नाटककार आणि नट ह्यांच्यावर अवलंबून असतें. नाट्यकलेचा आजपर्यंतचा सर्व इतिहास लक्षांत घेतला तर आपणांला असें आढळून येईल कीं, उत्कृष्ट नाटककार किंवा जातिवंत नट हे 'जन्मावे' लागतात. आणि ह्या प्राण्यांची पैदास जगामध्यें आजपर्यंत सढळ हातांनी कधींच झालेली नाही. शतकामध्यें एकादा दुसराच प्रतिभाशाली नाटककार वा नट जन्माला येतो व त्यांच्या लेखनाचा वा अभिनयाचा प्रकाश अनेक वर्षेपर्यंत मार्गें रेंगाळत राहतो. खुद्द इंग्रजी वाङ्मयांत शेक्सपिअरपासून तों बर्नार्ड शॉपर्यंतच्या चारपांचशें वर्षांपर्यंतच्या काळांत उत्तम नाटककार आणि नट कितीसे निर्माण झाले आहेत? शेक्सपिअरच्या नाटकांची आपल्या डोळ्यावरची निशा अद्यापिहि उतरलेली नाहीं! गॅरिक हा जणुं काय कालपरवा होऊन गेलेला नट आहे, अशा आविर्भावानें आपण त्याच्या अभिनयाचें पवाडे अद्यापिहि गात असतो. आणि गॅरिकनंतर इतकीं वर्षे लोटलीं तरी हेन्री आर्यव्हिग, हर्वट ट्री, एलेन टेरी ह्या हाताच्या बोटांवर मोजतां येणाऱ्या नटनटीपेक्षां अधिक श्रेष्ठतेचे कोणते नट इंग्लंडमध्ये उत्पन्न होऊं शकले? नाटककारांच्या बाबतींतहि तीच अवस्था! शेक्सपिअरनंतर बेन जॉन्सन, गोल्डस्मिथ,

शेरिड्ट, जोन्स, ऑस्कर, वाइल्ड, पिन्हेरो, शाँ, गॉल्सवर्दी, मोहॅम आणि कॉवर्ड, एवढ्या देहा नाटककारांचीं नांवे घेतलीं कीं, तीनशें वर्षांचीं संबंध इंग्रजी नाट्य वाङ्मयाची क्रांति आणि इतिहास त्यामध्ये समाविष्ट झाला असें म्हणावयास हरकत नाही. एवढें असूनहि इंग्लंड त्या मानानें अधिक भाग्यशाली आहे असें म्हणावयास हरकत नाही. इतर देशाच्या वांट्याला त्या मानानें कितीसे नट आणि नाटककार आले आहेत ? फ्रान्स म्हटला कीं, मोलीयर आणि ब्रियो ह्याच 'युगप्रवर्तक मूर्ति' डोळ्यांपुढें उभ्या राहतात ! यूरोप म्हटला कीं, इप्ससेन, व्यर्नसन, पिरॅन्डोलो, चेकोव्ह आणि अमेरिका म्हटली कीं, यूजेन, ऑनेल एवढेंच थोडकेसे नाटककार प्रामुख्याने आठवतात ! आणि खुद्द हिंदुस्थानाकडे नजर वळविली तर ? विद्याच्या भरतमुनींनीं नाट्यशास्त्र लिहून इतकीं शतके होऊन गेलीं तरी, अखिल भारतवर्षाला मोहिनी घालण्याचें सामर्थ्य ज्यांच्या प्रतिभेंत आढळून येईल, असे कितीसे नाटककार ह्या देशांत होऊन गेले बरे ? कालिदास, भवभूति, भास आणि शूद्रक ह्यांच्यासाठीं चार बोटें खर्च केली तरी 'आंगठा' मोकळाच राहतो आहे ! संस्कृत साहित्याची ही दशा मग देशी भाषेबद्दल तर बोलावयालाच नको ! हिंदुस्थानांतील लोक प्राकृत भाषा बोलूं लागल्यापासून तों इंग्रजी अंमल सुरू होईपर्यंतच्या प्रदीर्घ काळांत, एकहि नाटककार, नाटक वा नट निर्माण झाल्याचा ऐतिहासिक पुरावा नाही. महाराष्ट्रापुरतें बोलावयाचे झाल्यास गेल्या एक शतकाच्या रंगभूमीच्या इतिहासांत स्वतंत्र बुद्धीचे नाटककार किंवा नट किती होऊन गेले ? किलोस्करांचें 'सौभद्र' हें एकच स्वतंत्र आणि पूर्ण नाटक तर देवलांचें 'शारदा' हें एकुलतें एकच स्वतंत्र असें नाटक ! खाडीलकर, कोल्हटकर, गडकरी, वरेरकर ह्यांनींच काय ती पुष्कळशा स्वतंत्र प्रतिभेनें विपुल अशी नाट्यरचना केली ! आणि त्यांच्याच कृतीमुळे मराठी भाषेंत ज्याला नाट्य-वाङ्मय म्हणतां येईल, असें संभावित स्वरूपाचे नाट्य-वाङ्मय निर्माण झालें.

आतां नटांवद्दल म्हणावयाचें झाल्यास गणपतराव जोशी आणि गणपतराव भागवत हे दोन गद्य नट आणि भाऊराव कोल्हटकर अन् बालगंधर्व हे दोन

मंगीत नट ह्यांच्यावर मात करील असला एकही नट गेल्या पन्नास वर्षांत निर्माण झालेला नाही. 'जगावें कां मरावें' हे गणपतराव जोशीचे स्वगत भाषण आणि भाऊराव कोल्हटकरांची खडी सुरेल तान, अद्यापहि आमच्या कानामध्ये घोळत आहे. एवंच, प्रतिभाशाली नट वा नाटककार जगामध्ये कोणत्याहि समाजांत किंवा वाङ्मयांत वैपुल्याने निर्माण होत नाहीत, हा आजपर्यंतच्या इतिहासाने स्पष्टपणे दाखला दिलेला आहे. साधु, कवि, वीर, मुत्सद्दी, शास्त्रज्ञ ह्यांचा जन्म दर शतकामध्ये जितक्या मर्यादित प्रमाणात होत असतो, तितक्याच नियमित संख्येने जगांत नट आणि नाटककारहि निर्माण होत असतात. अर्थात् सामान्य नट आणि नाटककार ह्यांना हा नियम—किंवा तसे म्हटलें तर कोणताहि 'नियम' लागू नाही हें उघडच आहे. एक मोठा नट किंवा नाटककार होऊन गेला म्हणजे त्याच्या सावलीत पुष्कळसे बूद्रुक नट आणि नाट्यलेखक पुष्कळ काळपर्यंत निर्माण होत राहतात. पण अशा परप्रकाशी नि परावलंबी उत्पत्तीपासून नाट्यवाङ्मयाचे सामर्थ्य वाढण्याचा किंवा रंगभूमीच्या स्वरूपांत क्रांति होण्याचा सुतराम् संभव नसतो हें उघड आहे.

✽

✽

✽

उत्तम नाटककार किंवा नट अमुकच एका शतकांत किंवा काळांत निर्माण होण्याला किंवा करण्याला कांहीं नियम नाहीत. हें सर्वसामान्य तत्त्व जर खरें तर, गेल्या महायुद्धानंतरच्या काळांत रंगभूमीची हळुहळू पोछेहाट होत गेली ह्याला विशेष कारणें कोणतीं घडलीं असावीत, ह्याचा विचार करणें जरूर आहे. नाटक हा करमणुकीचा प्रकार सुसंस्कृत, बुद्धिमान आणि सुशिक्षित वर्गामध्ये आजपर्यंत प्रचलित होता. नाटकानें बुद्धिजीवी लोकांचेंच मनोविनोदन होतें ही गोष्ट खरी आहे. कोणत्याहि समाजांत बुद्धिजीवी आणि विद्यावान वर्ग हा मर्यादितच असतो. त्यामुळे नाटकांचें वर्चस्व हें केवळ ह्याच मर्यादित क्षेत्रापुरतें होतें. रंगभूमीबद्दल बहुजनसमाजाला तिच्या वैचित्र्यामुळे कुतूहल वाटत असले तरी रंगभूमीची हाक अडाणी आणि असंस्कृत जनतेच्या हृदयापर्यंत कधीच पोहोचू शकली नाही. बहुजनसमाजामध्ये वावरणाऱ्या निरनिराळ्या सामान्य व्यक्तींची चित्रें, त्यांच्या धडपडी

नि चळवळी, त्यांचे स्वभाव, त्यांच्या आकांक्षा यांचीं चित्रें म्हणूनच नाटका-मध्ये किंवा रंगभूमीवर होणाऱ्या नाट्यप्रयोगांत कधीच उमटूं शकलीं नाहींत. राजे लोकांचे पराक्रम, त्यांच्या लढाया, त्यांचे सद्गुण, राजपुत्र आणि राज-कन्या ह्यांचे प्रणयप्रसंग आणि विलास, श्रीमंत आणि धनिक अशा वर्गामधील व्यक्तींचे कनक आणि कांता ह्यांच्या लाभासाठीं चाललेले प्रयत्न, तीं न मिळाल्यामुळे प्रक्षुब्ध झालेल्या त्यांच्या भावनांचे उद्रेक, त्यांच्या हातून घडलेले अत्याचार आणि प्राणघात हे सामान्यतः पूर्वीच्या नाटकांचे ठरलेले विषय असत. भरतमुनींच्या नाट्यशास्त्राप्रमाणें तर नायक आणि नायिका ह्या ब्राह्मण वा क्षत्रिय कुलोत्पन्न असण्यालागत. केवळ मदन आणि रति ह्यांच्याशी सांदर्यांत चढाओढ करण्याजोगें त्यांना स्वरूप असावें लागे. वर्णनिं ही मंडळी तर एकदम 'गोरीपान' दिसावयाला हवीत. नाटकांतला गडी देखील जेथें गौरवर्ण असे, तेथें नायक-नायिकेवद्दल विचारावयाला नको. काळ्या लोकांच्या नाटकांत ही स्थिति, मग गोऱ्या लोकांच्या नाटकाविषयीं काय बोलविं? अथेंल्लो हा एकच काळा कुळकुळीत अपवाद केवळ अपघातानें निर्माण झाला असेंच समजावयाला पाहिजे. नायक-नायिका हीं चौदा विद्या आणि चौसष्ट कला ह्यांमध्ये पारंगत असावयाला लागत. रंगभूमि म्हणजे सर्वगुणालंकार, श्रीमंत आणि सुस्वरूप माणसांची मिरासदारी म्हणून मानण्यांत येत होती. त्यामुळें सामान्य, गरीब, अनेक शारीरिक नि मानसिक दुर्गुण असलेल्या, पदोपदीं चुकणाऱ्या, सत्ताध्याऱ्यांकडून नाडल्या गेलेल्या, अशा अडाणी बहुजनसमाजाला नाटकाविषयीं आणि रंगभूमिविषयीं आपले-पणा वाटणें शक्य नव्हतें.

✽

✽

✽

बहुजनसमाजाचे करमणुकीचे मार्ग नि प्रकार अगदी स्वतंत्र होते. अर्थात् नाटकाइतके ते सुसंस्कृत नि कलात्मक असणें शक्यच नव्हतें. सांघिक नृत्यें, संगीत जलसे, तमाशे, लळितें इत्यादि बहुजनसमाजाचे करमणुकीचे मार्ग सुप्रसिद्धच आहेत. तथापि नाटकाइतका प्रभावी, आकर्षक पण नाटकापेक्षां कमी खर्चाच्या अशा एकाद्या करमणुकीच्या प्रकाराची बहुजनसमाज मार्ग-प्रतिक्षा करीत बसलेला होता. वैज्ञानिक शोधामुळें आणि यंत्राच्या निर्मितीमुळें

समाजाचें जीवन कालांतरानें बदललें. मोठमोठे उद्योगधंदे सुरू झाले. उत्पादन करण्याचीं साधनें बदललीं. यंत्रप्रधान समाजव्यवस्था अस्तित्वांत आली. शिक्षणाचा प्रसार वाढला व ज्ञानाचें लोण बहुजनसमाजापर्यंत पोहोचल्यानें ह्या समाजांत वैचारिक जागृति निर्माण झाली. न्यायाची, समतेची आणि स्वातंत्र्याची भाषा सुरू झाली. ज्या वर्गाच्या बाबतींत समाजानें आजपर्यंत अन्याय केलेला होता, त्या वर्गाला योग्य ते हक्क देऊन त्यांचा उद्धार करण्याचें प्रयत्न सुरू झाले. गुलाम, स्त्रिया, मजूर, अस्पृश्य, अडाणी ह्यांच्या उद्दाराच्या चळवळी निघाल्या. त्यामुळें संस्कृतीच्या आणि संपत्तीच्या मिरासदारीवर जगणाऱ्या वतनदार वर्गाच्या जीवनाला धक्का बसला. त्यांचीं ध्येयें, त्यांचीं मूल्यें, त्यांचे संकेत, त्यांचें वाङ्मय आणि त्यांची कला आणि करमणूक त्यांना आमूलाग्र बदलणें भाग पडलें. केवळ यांत्रिक युगामुळें हें एवढें स्थित्यंतर घडून आलें आणि त्याचा परिणाम रंगभूमीवर आणि नाटकावर झाल्याशिवाय राहिला नाही. जुन्या जगांतील सर्वच कलांना नव्या युगांतील यंत्राची ही उपाधि बाधल्याशिवाय राहिलेली नाही. मुद्रणकलेचा शोध लागल्यामुळें हस्तलेखनकला जवळजवळ नामशेष झाली. कापड तयार करण्याच्या गिरण्या सुरू झाल्यामुळें हातमाग-जमीन-दोस्त झाले व हातांनीं विणलेलीं सुंदर वस्त्रें दुर्मिळ झाली. ग्रामोफोन, रेडिओ आणि सिनेमा ह्या करमणुकीच्या यांत्रिक कला निर्माण झाल्याबरोबर साहजिकच रंगभूमि मार्गें पडली. 'अधिकांचें अधिक सुख' हें यंत्रयुगाचें ध्येय असल्यानें, मानवी कौशल्यावर अवलंबून असलेल्या कांहीं कला ह्या युगांत मार्गें पडल्या, तरी बहुजनसमाजाला सुखी करणाऱ्या अनेक नवनवीन कला उदयाला आल्या, हा कांहीं कमी फायदा झाला नाही.

५

५

५

पूर्वीं करमणुकीची सर्व मिरासदारी एकट्या नाटकाकडेच होती. त्यामध्ये रेडिओ, ग्रामोफोन आणि बोलपट हे आतां नवीन हक्कदार निर्माण झाले. अर्थात् बोलपटांनीं इतर सर्वच करमणुकीच्या प्रकारावर मात केली. सर्व समाजाच्या जीवितावर जबरदस्त परिणाम करणारा बोलपटाएवढा 'प्रचंड शोध' गेल्या शतकांत दुसरा निघालेला नसेल. ह्याचें कारण

बोलपटाची कला ही नाट्य, चित्र, लेखन, संगीत, शिल्प, छाया-चित्रण, ध्वनिमुद्रण इत्यादि सर्व नव्याजुन्या कलांच्या संमिश्रणावर उभारलेली असल्याने, त्या सर्व कलांमधील आनंद एकाच वेळीं आणि एकाच ठिकाणी अनुभवायला प्रेक्षकांना मिळत असल्याने, ही कला इतर सर्व कलांपेक्षा जास्त प्रभावी आणि आकर्षक झालेली आहे. आणि एवढे असून कलेच्या आनंदाचा आस्वाद गरीबांपासून श्रीमंतांपर्यंत, अडण्यापासून पंडितापर्यंत, आणि मुलापासून मोठ्यापर्यंत, सर्वांना अत्यंत थोड्या अशा खर्चात मिळू शकतो म्हणून बोलपटाचा पगडा बहुजनसमाजाच्या मनावर ताबडतोब बसला. जोपर्यंत चित्रपट 'मुके' होते तोपर्यंत नाटकाशी ते स्पर्धा करू शकले नाहीत. पण त्यांना 'वाचा' फुटून पुरतीं बारा वर्षे झालीं नाहीत, तोच दोन हजार वर्षांचे आयुष्य असलेल्या रंगभूमीचे व्यासपीठ ह्या 'बोलक्या बाळाने' डळमळावयाला लाविले. रंगभूमि आणि नाट्यकला आतां सर्वस्वीं नाहीशी होतात किंवा काय, अशा तऱ्हेचे संशयग्रस्त आणि भीतिग्रस्त वातावरण बोलपटांनीं खचित निर्माण केलेले आहे. रंगभूमीला स्वाहा करण्याचे सामर्थ्य किंवा आकांक्षा रुपेरी पडद्याची नाही. पण रुपेरी पडद्याच्या प्रचंड लोकप्रियतेमुळे आणि त्याच्या झगझगाटामुळे डोळे दिपून जाऊन, रंगभूमीला क्षणैक मूर्च्छा मात्र मध्यां खास आलेली आहे ह्यांत शंका नाही.

मराठी रंगभूमीला पुढील वर्षी शंभर वर्षे पूर्ण होण्याआधीच दहा पांच वर्षे तिची 'शंभर वर्षे' भरल्यासारखी व्हावीत ही खरोखर दुःखाची गोष्ट आहे. मराठी रंगभूमीची तेजस्वी सेवा करणाऱ्या शाहू नगरवासी, महाराष्ट्र चित्ताकर्षक, भारत ह्या नाटकमंडळाच्या आतां कोठे आहेत बरे? संगीताचे 'नवयुग' निर्माण करणाऱ्या किलोस्कर, ललितकला आणि गंधर्व नाटक मंडळांचे आतां काय झाले असेल बरे? गंधर्व मंडळी अद्यापि कोठे तरी आहे म्हणतात! तिचा मुद्दाम शोध केल्याशिवाय पत्ता लागणे मुष्कील आहे, अशी दारुण परिस्थिति येऊन ठेपलेली आहे. तुम्ही आम्ही गणपतराव जोशांचीं तीं हॅम्लेट, तुकाराम नाटके पाहिलेलीं आहेत! 'हे चित्र पहा आणि ते चित्र पहा असे आपल्या आईला रुद्ध कंठाने म्हणणाऱ्या

हॅम्लेटचा तो आवाज अद्यापिहि तुमच्या आमच्या शरीरावरील रोमन् रोम जागा करीत आहे. गणपतराव भागवतांची ती कीचकाची पिळदार भूमिका अद्यापिहि तुमच्या आमच्या डोळ्यासमोरून नाहींशी झालेली नाहीं ! ' देहांत प्रायश्चित्ताशिवाय दुसरें प्रायश्चित्तच नाहीं ! ' ही त्र्यंबकराव प्रधानांची ' भाऊबंदकी ' मधील गंभीर गर्जना अद्यापि आमच्या अंतःकरणा-मध्ये निनादत आहे ! " वार्डसाहेब हा नाना इतका कृतघ्न आहे असें तुम्हांला वाटतें तरी कसें ? " हें ' तोतयाच्या बंडांतील ' नानबा गोखले ह्यांचें भाषण आठवतांच अजूनहि डोळ्यांमध्ये अश्रू उभे राहतात ! ' मीं त्यांना पाहिलं, मीं त्यांना पाहिलं ! ' अशा नाजूक नि लाजच्या शृंगारानें रंगभूमीवर नाचणारी बालगंधर्वांची ती लाडकी लावण्यमूर्ति अजूनहि आम्ही मनाच्या महिरापीमध्ये टांगून ठेविलेली आहे ! " ही श्रावणशेटाची चिठी माझ्या बायकोकडे कां ? " हें फातुनरावाचें स्वगत भाषण म्हणतांना गणपतराव बोडसांचा तो विशिष्ट आवाज आणि अभिनय आम्ही अजूनहि विसरूं शकत नाहीं ! महाराष्ट्र नाटक मंडळीमधील टिपणीस बंधू, केशवराव दाते, ' बळवंत मंडळी 'चे चिंतामणराव कोल्हटकर आणि कामण्णा ह्यांनीं मराठी रंगभूमीवर अमर करून ठेवलेल्या भूमिका अद्यापिहि आमच्या स्मृतिपटलामधून नाहींशा झालेल्या नाहींत. मराठी रंगभूमीचें हें ' बादशाही वैभव ' तुम्ही आम्ही डोळ्यांनीं प्रत्यक्ष पाहिलेलें आहे असें वाटतें. किलोस्कर नाटक मंडळीचा तो संस्थानी रुबाब, शंकरराव मुजुमदारांचा तो दरारा, गंधर्व मंडळीचा मखमालीचा भव्य पडदा, त्या सारंग्या, बालगंधर्वांच्या अंगाला फासलेल्या अन्तराचा पहिल्या दोन रांगांमधून दरवळणारा तो घम-घमाट, खाडिलकरांच्या नाटकाचे ते वैभवशाली पहिले प्रयोग, विद्युत्लतेच्या लोळाप्रमाणें प्रेक्षकांना क्षणांत दिपवून टाकणारा केशवराव भोसल्यांच्या संगीताचा तो विलक्षण झपाटा, महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या नटांच्या त्या त्रिचित्र स्वरांच्या वीरश्रीयुक्त गर्जना, किबहुना तीनचार तपेंपर्यंत अखिल महाराष्ट्राला रंगभूमीवरील ज्या ज्या व्यक्तींनी आणि ज्या ज्या गोष्टींनी वेड लावलेलें होतें, त्या त्या सर्व व्यक्ति आणि सर्व गोष्टी तुमच्या आमच्या स्मरणांत अगदीं ताज्या आहेत. असें असतां मराठी रंगभूमीचें हें वैभव नाहीसें होऊन तिला अचानक दारिद्र्याची अवकळा प्राप्त व्हावी ही अत्यंत

दुःखाची गोष्ट आहे. काल स्वतंत्र असलेले राष्ट्र आज गुलाम व्हावे हा देखावा जसा चालू युद्धांत पाहावयास मिळत आहे, तद्वत काल वैभवाच्या शिखरावर चढू पाहणारी मराठी रंगभूमि आज विपन्नावस्थेमध्ये कसावसा काळ कंठीत असल्याचे दृश्य पाहण्याची तुमच्या आमच्यावर पाठी आलेली आहे.

❧

❧

❧

मराठी रंगभूमीच्या जन्मापासून तिची एकसारखी झालेली वाढ आणि प्रगति लक्षांत घेतली असता ह्या तात्कालिक संकटाने वास्तविक निराश होण्याचे किंवा भिऊन जाण्याचे कांहींच कारण नाही. ह्या देशांतील इतर प्रांतांतील देशी भाषांच्या साहित्यामधील नाट्यवाङ्मयाची तुलना करता मराठी नाट्यवाङ्मय हे त्यांच्यापेक्षा किती तरी पटीने सुसंपन्न आहे हे लक्षांत येईल. गुजराथी, तामीळ आणि कानडी भाषेतील नाट्यवाङ्मय आणि रंगभूमि अद्यापिहि मागासलेल्या अवस्थेमध्येच रेंगाळत आहे. उर्दू रंगभूमीने कावसजी खटाव, बेंजामिनसारखे उत्कृष्ट नट निर्माण करून, आपल्या झग-झगाटाने, सीनसीनरीने आणि संगीताने कांहीं काळ मराठी रंगभूमीला दिपविले असले आणि मराठी नाट्यवाङ्मयावर एका वेळेस परिणाम केलेला असला तरी, त्या अवस्थेमधून मराठी रंगभूमि आतां केव्हांच बाहेर पडलेली आहे. बंगाली भाषेत उत्तम नाटके आणि नट ह्यांची अधूनमधून निपज होत असली तरी, बंगाली लोकांच्या काव्यमय आणि स्वप्नाळू स्वभावा-मुळे सामाजिक जीवनाशी बंगाली नाटककार मराठी नाटककाराइतके समरस न होऊ शकल्याने, त्यांची नाटके कांहीशा अद्भुतरम्यतेच्या अवस्थेमध्येच अद्यापिही घोटाळत आहेत. पाश्चात्य रंगभूमीचा, नाट्यवाङ्मयाचा आणि नाट्यतंत्राचा मराठी रंगभूमीवर आणि नाटकावर जितका परिणाम झाला, तितका तो इतर प्रांतांमध्ये झाला नाही; म्हणून त्या त्या प्रांतांतील नाटकां-मध्ये मराठी नाटकाइतके आधुनिकत्व नि वास्तवता अद्यापिहि आलेली दिसत नाही.

संस्कृत भाषा ही मराठी भाषेची जननी असली आणि ह्या देशांत इंग्रजांची सद्दी सुरू होण्यापूर्वी येथील विद्वान् पंडितांना नाट्यशास्त्राची नि शाकुंतल, मृच्छकटिक नाटकांची माहिती असली तरी, देशी भाषेत नाटके लिहिण्याची

वा तीं करून दाखविण्याची बुद्धि, आमच्यामधील लेखकांना वर्षानुवर्षे कधींहि झाली नाहीं हें आश्चर्यच नव्हे काय ? शाहीर, गोंधळी लोक पोवाडे म्हणून दाखवीत. लावण्या, छकडी गाऊन आणि नाच्या पोराना आणि सोंगाड्यांना नाचवून तमासगीर लोक तमाशे करीत. बहुरूपी लोक स्त्रियांचीं आणि इतर सोंगे घेऊन दारोदार हिंडून लोकांची करमणूक करीत. अशी तोंपर्यंत महाराष्ट्रांत परिस्थिति होती. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी मुंबई येथें लळितें करण्याची सुरुवात झाली. ह्या लळितांचें थोड्या फार अंशानें नाटकांशीं साम्य असे. ह्या लळितांत भालदार, चोपदार, ह्यांची सोंगे, एकाद्या भटजीबुवांची विनोदी नक्कल आणि दशावताराची वीरश्री-पूर्ण वर्णनें करून दाखविण्यांत येत असत. पुष्कळदां ह्या लळितांत मराठी-पेक्षां हिंदीच भाषा वापरण्यांत येत असे. त्या वेळच्या स्त्रीपुरुषांना हीं लळितें अतिशय आवडत. लळितांच्या लोकप्रियतेची ही लाट एकोणिसाव्या शतका-मध्ये पुणे, बडोदा आणि महाराष्ट्रांतील इतर शहरें ह्यामध्ये एकसारखी पसरतच गेली. माझ्या लहानपणीं देवादिकांच्या वार्षिक उत्सवप्रसंगीं अशा तऱ्हेचीं लळितें करून दाखविलेलीं मी स्वतः पाहिलेलीं आहेत. तथापि मराठी नाटकाला प्रत्यक्ष अशी सुरुवात सन १८४३ सालीं सांगली येथें श्री. विष्णुदास भावे ह्यांनीं केली. सांगलीकरांच्या आज्ञेवरून एका कानडी नाटकाच्या धर्तीवर 'सीता स्वयंवर' हें आख्यान भावे ह्यांनीं नाटकाच्या स्वरूपांत लिहून तें प्रयोगरूपानेंहि करून दाखविलें. म्हणून विष्णुदास भावे हे मराठी नाटकांचे आणि रंगभूमीचे आद्यजनक, सांगली ही महाराष्ट्रीय नाट्यकलेची गंगोत्री, आणि १८४३ हें वर्ष मराठी रंगभूमीच्या प्राणप्रतिष्ठेचें वर्ष, म्हणून समजावयाला आपणास हरकत नाही. १८४३ सालापासून तों १८८० सालापर्यंतच्या सदतीस वर्षांच्या काळामध्ये विशेष असें कांहीं घडलें नाही. तरी मराठी रंगभूमीची एकसारखी सिद्धता होत होती. भावे ह्यांच्या मागोमाग पौराणिक नाटके आणि आख्यानें करून दाखविणाऱ्या किती तरी नाटक मंडळांचा स्थापन झाल्या. १८५६ सालीं मुंबई विश्व-विद्यालय स्थापन झाल्यानंतर संस्कृत आणि इंग्रजी नाटकांचा कॉलेजांमधून अभ्यास सुरू झाला; त्याचा प्रत्यक्ष परिणाम म्हणूनच कीं काय, सन १८६० ते १८७५ पर्यंत मराठी भाषेंत वेणीसंहार, उत्तर रामचरित्रादि सुप्रसिद्ध

संस्कृत नाटकांचीं आणि शेक्सपिअरच्या कांहीं उत्तमोत्तम नाटकांचीं, त्या वेळच्या विद्वान् पंडितांनीं मराठींत भाषांतरे केलीं. एवढेंच नव्हे तर, कॉलेज-मधील प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं ह्या नाटकाचे प्रयोगहि करून दाखविण्यास सुरुवात केली. विश्वविद्यालयांतील विद्यार्थ्यांनीं आणि प्राध्यापकांनीं मराठी रंग-भूमीची प्रतिष्ठापना करण्याच्या कामीं त्यावेळीं प्रामुख्यानें भाग घेतला होता, ही गोष्ट आजच्या विश्वविद्यालयीन मंडळींनीं विशेष लक्षांत घेण्यासारखी आहे. आगरकर, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, प्रो. केरूनाना छत्रे, प्रो. वासुदेवराव केळकर या मंडळींनीं ह्या कामी विशेष पुढाकार घेतला होता. म्हणूनच सुशिक्षित व सभ्य महाराष्ट्रीय समाजांत नाटकें पाहण्याची आवड निर्माण झाली.

तथापि मराठी रंगभूमीला स्वतंत्र, पण स्पष्ट आणि लोकप्रिय स्वरूप प्राप्त करून देणारी विभूति १८८० मध्ये अवतीर्ण झाली. ती विभूति म्हणजे सुप्रसिद्ध नट आणि नाटककार कै. अण्णासाहेब किर्लोस्कर ही होय. शाकुंतल आणि सौभद्र हीं संगीत नाटकें लिहून, सदतीस वर्षे असहायपणें रांगणाच्या मराठी रंगभूमीला अण्णासाहेबांनीं तिच्या पायावर उभें केलें व तिला चाला-वयाला शिकविलें, 'सौभद्र' हें त्यांचे पहिलें स्वतंत्र नाटक किती प्रभावशाली आहे हें सांगावयाला नको. वाटेल त्या नटांनीं आणि नाटकमंडळ्यांनीं गेलीं पन्नास वर्षे ह्या नाटकाच्या 'हालअपेष्टा' केल्या असल्या, तरी ह्या नाटकाची गोडी अद्यापि यत्किंचितहि कमी झाली नाही. 'सौभद्र' नाटकानें केवळ संगीतच नव्हे तर, एकंदर मराठी नाटकांचा पाया घातला. ह्या नाटकांतील संवाद, संगीत, आणि कथारचना ह्यांची त्यानंतर निर्माण झालेल्या बहुतेक सर्व मराठी नाटकांवर छाया पडलेली आहे असें म्हणण्यांत अतिशयोक्ति होणार नाही. अण्णासाहेबांची परंपरा त्यांचे शिष्य गोविंद-रावजी देवल ह्यांनीं पुढे चालविली. देवल ह्यांचीं बहुतेक सर्व नाटकें भाषांतरित असलीं तरी, त्यांच्या बाळबोध भाषेमुळे आणि रसाळ पद्यरचने-मुळे मराठी रंगभूमीला फारच सोज्वळ असें स्वरूप प्राप्त झालें. 'शारदा' हें एकच स्वतंत्र सामाजिक नाटक लिहून, देवल ह्यांनी वास्तववादी नाटकांची मराठी रंगभूमीवर मुहूर्तमेढ रोवली. 'शारदा' नाटकानें त्या वेळच्या समाजावर जेवढा परिणाम केला त्याच्या एकशतांशहि परिणाम 'शारदा'

नामक विवाहविषयक सरकारी कायद्यानें केलेला नाही. 'सौभद्रा' प्रमाणेंच 'शारदा' हें नाटकहि मराठी रंगभूमीवरील एक अमर नाटक आहे. शारदा नाटकाइतकी गोड आणि सोपीं पदें अद्यापपर्यंत एकाहि नाटककारानें रचिलेलीं नाहीत. 'फाल्गुनराव' किंवा 'संशयकल्लोळ' हें त्यांचें नाटक भाषांतरित असलें तरी, तें लिहून, देवल ह्यांनीं हास्य-प्रधान नाटकाचें नवें दालन खुलें केलें. ही मराठी रंगभूमीची त्यांनीं केलेली सेवा विसरतां येण्यासारखी नाही. नाटककार ह्या नात्यापेक्षां नट ह्या नात्यानें देवल ह्यांनीं जी कामगिरी केली आहे, त्याची दाद मराठी रंगभूमीच्या इतिहासकारांनीं अद्यापपर्यंत घेतली असल्याचें मला आढळलेलें नाही. देवल हे स्वतः उत्तम नट असून नवीन नटांना अभिनयाचें शिक्षण देण्याचे कामीं त्यांचा हातखंडा असे. मराठी रंगभूमीवरील कित्येक नामांकित नट हे देवल मास्तरांच्या तालमीत तयार झालेले होते.

✽

✽

✽

सन. १८८० ते १९०० हे किल्लेस्कर-देवलांचें युग असें मानलें तर १९०० ते १९२० हे खाडिलकर-कोल्हटकर ह्यांचें युग होतें असें म्हणावयास हरकत नाही. विश्वविद्यालयांत घडलेल्या शेक्सपिअरच्या अभ्यासाचा परिणाम ह्या दोन्हीहि तरुण पदवीधर नाटककारांवर झाला. तथापि खाडिलकर आणि कोल्हटकर ह्यांच्या सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोणांत स्वभावपरत्वे आणि परिस्थितिपरत्वे फारच मोठा भेद होता. खाडिलकर हे त्रिपळूणकर आणि टिळक ह्यांच्या राजकीय विचाराच्या आखाड्यांत तयार झालेले तर, कोल्हटकर हे लोकहितवादी आणि आगरकर ह्यांच्या भूतदयावादी विचारावर वाढलेले ! हिंदुस्थानाला आधीं राजकीय सुधारणा पाहिजे अशा जहाल राजकारणाचे खाडिलकर हे पुरस्कर्ते तर, शिक्षणाच्या व कायद्याच्या जोरावर समाजांतील अन्यायमूलक रूढीचा नायनाट करून समाज सुधारल्याशिवाय देशाचा खरा उद्धार होणार नाही, अशा मताचे कोल्हटकर होते. तसेंच स्वभावानें खाडिलकर जितके गंभीर आणि रुक्ष तितके कोल्हटकर हे विनोदी आणि रंगेल ! म्हणून एकाच शेक्सपिअरचा ह्या दोन नाटककारांच्या मनावर सकृद्दर्शनीं अगदीं विरोधी भासणारा असा परिणाम झाला. अँथेल्लो, मॅकबेथ ह्या गंभीर ऐतिहासिक नाटकांचा, त्या नाटकांतील विशिष्ट

स्वभावाच्या पात्रांचा आणि घटनेचा खाडिलकरांच्या लेखनावर किती परिणाम झाला आहे हे त्यांची 'सवाई माधवरावांचा मृत्यु,' 'कीचक वध' आणि 'भाऊबंदकी हीं नाटकें वाचलीं म्हणजे कळून येईल. त्यांच्या-विरुद्ध 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस,' 'कॉमेडी ऑफ एर्स' अशा तऱ्हेचीं चमत्कृतिप्रधान, गुंतागुंतीचीं कथानकें असलेल्या विनोदी आणि आनंदपर्य-वसायी नाटकांना आदर्श मानून कोल्हटकरांनीं आपली नाट्यरचना केलेली आहे. पात्रांच्या स्वभावपरिपोषाकडे खाडिलकरांनीं जितकें लक्ष दिलें तितकें कोल्हटकरांनीं संविधानक-रचना-कौशल्यपूर्ण करण्याकडे दिलें. कोल्हटकर-खाडिलकरांचा काळ हा मराठी रंगभूमीच्या आणि नाट्याच्या विकासाचा आणि वैभवाचा काळ म्हटला पाहिजे. दोघांच्याहि नाटकांमुळे मराठी रंगभूमीवर उत्तमोत्तम नट निर्माण झाले. खाडिलकरांच्या नाटकांची बैठक सर्वस्वीं राजकीय असे. त्यांचें नाटक ऐतिहासिक असो वा पौराणिक असो, त्याचा संदर्भ देशाच्या चालू राजकीय परिस्थितीशीं जोडल्याशिवाय खाडिलकर कधींहि राहत नसत. टिळकांचें राष्ट्रीय राजकारण नाटकांच्या-द्वारे समाजाच्या गळीं उतरविण्याचें अवघड कार्य खाडिलकरांनीं करून दाखविलें. कोल्हटकरांचीं पुष्कळशीं नाटकें बाह्यतः अद्भूतरम्य वाटलीं तरी, त्यांमध्ये सामाजिक सुधारणेच्या कल्पनांची बीजे सहेतुकपणें पेरलेलीं दिसून आल्याशिवाय राहणार नाहीत. आगरकरांच्या 'सुधारक' पत्राचें कार्य कोल्हटकरांच्या नाटकांनीं करून, त्या वेळच्या सनातनी आणि प्रतिगामी समाजाचा क्वचित् रोष पत्करला तरी, सामाजिक अन्यायाकडे सहानुभूतीच्या नजरेनें पाहण्यास समाजाला शिकविलें ह्यांत संशय नाही. समाजाच्या विचाराला चालना देण्यासाठीं ध्येयप्रधान व सहेतुक नाटकें लिहिण्याची परंपरा ह्या दोन प्रतिभाशाली नाटककारांनीं घालून मराठी रंगभूमीवर अलोट उपकार केलेले आहेत हे कोणालाहि मान्यच करावें लागेल.

कोल्हटकरांना दोन बुद्धिमान् शिष्य मिळाले. एक गडकरी आणि दुसरे वरेरकर ! गुरु हे स्वतः विश्वविद्यालयांत संपूर्ण शिक्षण घेतलेले असे पदवीधर तर, त्यांचे दोवेहि शिष्य विनपदवीचे आणि अर्धवट शिक्षण घेतलेले होते. एक माजी शाळामास्तर तर दुसरे माजी पोष्टमास्तर. दोन्हीहि

पैशाच्या दृष्टीने सारखेच दरिद्री. तथापि कोल्हटकरांच्या ह्या दोन्ही शिष्यांनीं गुरुवो परंपरा कांकणभर अधिकच उज्ज्वलतेनें आणि जास्त धडाडीनें चालवून, ती गुरुंच्यापेक्षांहि समाजांत अधिक लोकप्रिय केली. गडकरी जरी १९१९ सालीं वारले तरी त्यांच्या मरणोत्तरच त्यांच्या कांहीं नाटकांचे प्रयोग झाले व त्यांची लोकप्रियता वाढली. म्हणून १९२० ते १९३० हे गडकरी-वरेरकरांचें युग असें म्हणावयाला हरकत नाही. कोल्हटकरांच्य काव्याचें आणि विनोदाचें वरदान गडकऱ्यांना मिळालें तर, सामाजिक अन्यायाबद्दल त्यांना वाटणारी चीड आणि तळमळ वरेरकरांच्या वांट्याला आली. 'प्रेमसंन्यास' आणि 'एकच प्याला' ह्या दोन नाटकांतील विषय सामाजिक महत्त्वाचे असले तरी, गडकऱ्यांच्या प्रतिभेवो बैठक ही कांही एकाद्या द्रष्ट्या समाजसुधारकाची खास नव्हती. सामाजिक परिस्थितीचें विश्लेषण सूक्ष्म दृष्टीनें करून, त्यांतील निष्कर्ष नेमका शोधून काढण्याइतका समाजशास्त्राचा गडकऱ्यांनीं अभ्यास केलेला नव्हता व त्या भेदक दृष्टीनें समाजामध्यें ते कधीहि वावरले नव्हते. गडकऱ्यांची प्रतिभा ही केवळ प्रतिभाशाली कवीची आणि विनोदपडिताची होती. नाटकमंडळीत त्यांचें आयुष्य गेल्यानें प्रयोग-दृष्ट्या यशस्वी नाट्य-लेखन करण्याच्या सर्व खुब्या त्यांना आत्मसात् करतां आल्या. म्हणूनच अनवश्यक शब्दांनीं, उत्प्रेक्षांनीं आणि लांबलचक भाषणांनीं त्यांचीं नाटके खचलेलीं असूनहि तीं रंगभूमीवर कमालीचीं यशस्वी होऊं शकलीं.

✽

✽

✽

कोल्हटकरांचें तालबद्ध आणि अलंकारिक गद्य गडकऱ्यांनी अधिक काव्य-मय आणि प्रासादिक केले आणि कोल्हटकरांच्या क्लिष्ट आणि क्लृप्तिपूर्ण कोटिबाजपणाला माणसाडून, त्याला जास्त भावनापूर्ण आणि विनोदी बनविलें. कोल्हटकरापेक्षां रसनिष्पत्तीच्या दृष्टीनें गडकऱ्यांचे नाट्यप्रसंग अधिक सामर्थ्यावान् आहेत. किंबहुना नाट्यदृष्ट्या परिणामकारक भाषा आणि संवाद लिहून प्रेक्षकांच्या भावना एका क्षणांत पिळवटून प्रक्षुब्ध करणारा गडकऱ्यासारखा एकहि नाटककार मराठी भाषेमध्ये होऊन गेलेला नाही. "स्त्री ही केवळ पायाची दासी आहे" असें कालिंदीला तिरस्कारानें म्हणणाऱ्या वृंदावनचे पाय ती त्या क्षणीं पकडून "मग मी हें पाऊल वांकडे पडूं

देणार नाही ! " असें जेव्हां म्हणते, तेव्हां वृंदावनासह सारा प्रेक्षकवर्ग विजेचा थक्का बसल्यासारखा चारीमुंडें चीत पडतो. हा पराक्रम केवळ गडकन्यांच्याच लोकोत्तर प्रतिभेला शक्य झाला ! कारुण्य आणि हास्य हे रस गडकन्यांच्या पुढें हात जोडून सेवकाप्रमाणें सिद्ध असत. ' एकच प्याला ' ह्या गडकन्यांच्या नाटकानें महाराष्ट्रांत अश्रूंचा जेवढा पूर वाहवला असेल, तेवढें हास्याचे धवधवे त्यांच्या ' भावबंधना 'नेहि खेळविले. पाश्चात्य नाटककारांची नाटके गडकरी काळजीपूर्वक अभ्यासीत असत हे मला माहीत आहे. तथापि त्यांच्या वास्तववादी नाटयंत्राचा गडकन्यांनीं आपल्या नाटकांत फारसा उपयोग करून घेतलेला नाही. विषयाच्या आणि तंत्राच्या दृष्टीनें ते पुष्कळसे सनातनीच होते असें म्हटलें पाहिजे. तथापि मानवी स्वभावाचा त्यांचा अभ्यास फारच सूक्ष्म आणि वेवक असल्यामुळें गोकुळ, कालिंदी, नुपूर, सिंधू, गीता, धुडीराज, कामण्णा आणि साबाजी अशा मानवी स्वभाव-वैशिष्ट्याचे जिवंत आणि अमर नमुने ते आपल्या नाटयसृष्टींत निर्माण करू शकले. मराठी रंगभूमीच्या सुदैवानें गडकरी अधिक काळ जर जगले असते, आणि शेक्सपिअरनें लिहिलेल्या नाटयसंख्येच्या निमपटीनें, म्हणजे १८ नाटके लिहिण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा पूर्ण झाली असती, तर मराठी रंगभूमीला अखिल भारतीय नव्हे पण, आंतरराष्ट्रीय महत्त्व प्राप्त झालें असतें, ह्याविषयी मला स्वतःला तरी मुठींच शंका वाटत नाही.

✽

✽

✽

कोल्हटकरांचा भूतदयावाद आणि समाजसुधारणेची तळमळ ही वरेरकरांच्या वांट्याला आली असें थोड्या वेळापूर्वी मी आपणांला सांगितले. खाडिलकर, कोल्हटकर आणि गडकरी ह्यांच्या इतक्या शिक्षणाचा नि संस्काराचा लाभ वरेरकरांना मिळाला नसतां हि ह्या नाटककारांना जें एक अवघड कार्य साधतां आलें नाही, तें वरेरकरांनीं यशस्वितेनें साधलें; आणि तें म्हणजे मराठी रंगभूमीला अदभुतरम्यतेच्या कृत्रिम वातावरणांतून खेंचून काढून, तिला रक्तामासाच्या माणसांच्या खऱ्याखऱ्या आणि जिवंत जगांत आणून सोडलें. आणि ह्या दृष्टीनें वरेरकर हे पूर्वीच्या सर्व नाटककारांपेक्षां अधिक यथार्थत्वानें मराठीचे युगप्रवक्तक नाटककार म्हणून संबोधितां येतील देवलांनीं ' शारदा ' नाटक लिहून वास्तववादी सामाजिक नाटकांची जी

तेजस्वी सुरुवात केली होती, ती परंपरा कोल्हटकर-गडकरी ह्यांच्यापेक्षा अधिक तत्त्वनिष्ठेने वरेरकर ह्यांनीच पुढे चालविली. 'कुंजविहारी,' 'लयाचालय,' 'करीन ती पूर्व' इत्यादि पौराणिक ऐतिहासिक नाटके जरी वरेरकरांनी लिहिलीं असलीं तरी, त्यांच्या मनाचा आणि भावनेचा मूळचा कल भूतकालापेक्षा वर्तमानकालाकडेच जास्त झुकलेला आहे. देवादिकांच्या आणि राजेलोकांच्या काल्पनिक स्वप्नसृष्टींत रममाण झालेल्या रंगभूमीला सामाजिक अन्यायाने आणि आर्थिक विषमतेने गांजलेल्या कष्टाळू गरिबांच्या दुनियेमधून वरेरकरांनी हिडवून आणले. सध्यांच्या मध्यम आणि मजूर वर्गापुढे बहुतेक सर्व प्रश्न ह्या नाहीत त्या नाटकांत वरेरकरांनी चितारण्याचा प्रयत्न केला. हुंडा, धर्मांतर, आणि शुद्धिकरण, गिरणीमालक, मजूर आणि संप, असहकार आणि कोर्ट वहिष्कार, आंकडे आणि सट्टे खेळण्याचे नवे व्यसन, जुगार, अस्पृश्योद्धार आणि खादी प्रसार, करमणुकीवरील कर, मद्यपानबंदी, किंबहुना गेल्या दीड तपांत ज्या ज्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक आणि राजकीय चळवळी महाराष्ट्रांत होऊन गेल्या त्यांची नाट्यात्मक नोंद अगदी चिकाटीने आणि क्वचित् अपयशाचा कडू वाटा पदरीं पत्करूनहि वरेरकरांनी केली. टिळकांच्या राजकारणाचे पदसाद जसे खाडिलकरांच्या नाटकांत उमटले, तसे गांधींच्या नेतृत्वाखाली जिवंत झालेल्या काँग्रेसच्या राजकारणाचे प्रतिबिंब वरेरकरांच्या नाटकांत चित्रित झाले. वरेरकरांच्या लेखनांत सहजता आणि विपुलता हे गुण असल्याने पूर्वीच्या नाटककारांवर नाटकांच्या संख्येच्या दृष्टीनेहि वरेरकरांनी मात केली. किंबहुना ह्या नाटककाराने कादंबरीच्या मुलुखावर स्वारी करून तेथेहि नाट्यसृष्टीतल्या प्रमाणेच त्यांनी आपली स्वतंत्र गादी स्थापन केली. फडके-खांडेकरादि यशस्वी कादंबरीकारांना रंगभूमीवरून पराभूत होऊन परत जावे लागले, ही गोष्ट लक्षांत घेतली, म्हणजे वरेरकरांच्या ह्या सव्यसाची यशाबद्दल खरोखरच कोतुक वाटू लागते. वरेरकरांचे नाट्यविषय जितके वास्तववादी, त्याहीपेक्षा त्यांचे नाट्यतंत्र अधिक वास्तववादी आहे. किंबहुना आधुनिक नाट्यतंत्र हेतुपुरःसर उपयोगांत आणून रंगभूमि जास्त वास्तववादी आणि सजीव करावयाची हे ध्येय वरेरकरांच्या इतक्या निष्ठेने पूर्वीच्या कोणत्याहि नाटककारांनी समोर ठेवलेले नाही. व्यवहारांतली सोपी भाषा, आटोपशीर

खटकेबाज संवाद, स्वगत भाषणांचा अभाव, एकप्रवेशी नाट्यरचना, दोन तासांचीं नाटके किंवा नाटिका ह्या सर्व तांत्रिक सुधारणा वरेरकरांच्या नाटकांत आढळतात. त्या व्यतिरिक्त रंगभूमीवर पडद्यांची हकालपट्टी करून त्याऐवजीं निश्चल भितींच्या खोल्या आणि दिवाणखाने दाखविण्याची सुधारणा त्यांच्याच नेतृत्वाखाली ललितकलादर्श नाटक मंडळीने केली. स्त्रियांच्या सर्वांगीण सुधारणेचें कार्य विलक्षण चिकाटीने महाराष्ट्रांत महर्षि धोंडोपंत कर्वे यांनीं जसें केले, तसें मराठी रंगभूमि सर्व बाजूनें सुधारून तिला सामाजिक जीवनांत परिणामकारक स्थान देण्याचें अवघड कार्य तितक्याच चिकाटीनें वरेरकर ह्यांनीं केले म्हणून मराठी नाटकांच्या इतिहासांत " आधुनिक रंगभूमीचे सुधारक " असा वरेरकरांचा उल्लेख केल्यावाचून गत्यंतर नाही.

❖

❖

❖

किर्लोस्करांपासून तो वरेरकरांपर्यंत नाटककारांनीं जशी नाट्यसृष्टींत क्रांति घडवून आणली, तशी मराठी रंगभूमि लोकप्रिय करून तिला तुम्हां-आम्हां महाराष्ट्रीयीयांच्या दैनंदिन जीवनांत मोठ्या मानाचें स्थान देण्याला ज्यांची कला कारणीभूत झाली, त्या नटांच्या कामगिरीचें महत्त्वहि आपणांला मान्य करावयाला पाहिजे. गॅरिकशीं ज्यांची तुलना केली जाते, त्या गणपतराव जोशांची आठवण झाली कीं, सर्व नाट्यप्रेमी महाराष्ट्रीयीयांचीं शिरे अद्यापिहि आदरानें खालीं लवतात. गणपतरावांनीं विविध अभिनयाच्या क्षेत्रांत जे उच्चांक गाठून ठेवले आहेत, त्यांच्या आसपास पोहोचण्या-इतकें सामर्थ्यसुद्धां ज्यांच्या अगी आहे असे नट महाराष्ट्रांतच काय, पण अखिल भारतांत निर्माण होण्याला अजूनहि पुष्कळ वर्षे लोटावी लागतील. गणपतरावांच्या मागोमाग नांव घेण्याच्या योग्यतेचे दोनच गणपतराव रंगभूमीवर येऊन गेले. एक भागवत गणपतराव अन् दुसरे बोडस गणपतराव ! एकानें थोरल्या गणपतरावांचें भेदक गांभीर्य उचलले तर, दुसऱ्यानें त्यांची महजस्फूर्त विनोदकुशलता वठवून दाखविली. त्यानंतर आपल्या अभिनय-वैशिष्ट्याच्या जोरावर गद्य नट म्हणून ज्यांनीं मराठी रंगभूमीवर स्वतंत्र स्थान मिळविलें अशा नटांत कै. नानवा गोखले, कै. पोतनीस, केशवराव दाते, टिपणीस बंधू, चिंतामणराव कोल्हटकर, नाना फाटक आणि दिनकर ढेरे

ह्यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. संगीत नटांमध्ये सौंदर्य, अभिनय आणि गायन ह्यांच्या सामर्थ्यावर ज्यांनी रंगभूमीवर एकाद्या सम्राटाप्रमाणे (किंवा सम्राज्ञीप्रमाणे) राज्य केले अशांमध्ये कै. भाऊराव कोल्हटकर आणि बालगंधर्व ह्या दोनच नटश्रेष्ठांचा उल्लेख केला पाहिजे. भाऊरावांचे कर्तृत्व मला स्वतःला पाहावयाला मिळाले नाही. कारण त्या वेळीं मी जन्मलोच नव्हतो; पण बालगंधर्वांचे रंगभूमीवरील सर्व वैभव आरंभापासून अखेरपर्यंत मला पाहावयाला मिळाले. आणि माझे अंतःकरण त्या बाबतींत तृप्त झाले आहे. बालगंधर्वांचे ह्यापुढचे आतां कांहीं पाहण्याची म्हणून इच्छाच राहिलेली नाही. बालगंधर्वांनी रंगभूमीला जे बादशाही वैभव मिळवून दिले, तसे वैभव मिळवून देणारा नटश्रेष्ठ शतकामध्ये एकादाच निर्माण होतो, ह्यांत संशय नाही. ह्या दोन संगीत नटांव्यतिरिक्त कै. नानासाहेब जोगळेकर, कै. कृष्णराव गोरे, कै. केशवराव भोसले, सरनाईक, कै. पेंढारकर आणि कै. दीनानाथ ह्यांनीहि संगीत नाटकांना आपल्या प्रभावी व्यक्तिमत्वाने पुष्कळच मान्यता मिळवून दिली.

एवंच १८८० ते १९३० पर्यंतचा पन्नास वर्षांचा काळ एवढाच काय तो मराठी रंगभूमीच्या वृद्धीचा, विकासाचा, वैभवाचा आणि सुधारणेचा काळ आहे असे मी समजतो. ह्या पन्नास वर्षांच्या काळांत मराठी नाट्याला आणि रंगभूमीला ज्यांची कला आणि ज्यांची लेखनकृति उपकारक झाली, असे पुष्कळसे नट आणि नाटककार होऊन गेले. त्यांचा निवडून नामनिर्देश करणे कठिण असले तरी त्यांच्या कर्तृत्वाची मला जाणीव आहे.

❧

❧

❧

मराठी रंगभूमीचा हा भाग्यशाली भूतकाल लक्षांत घेतला म्हणजे वर्तमानकाळांतली तिची दैन्यावस्था बघूनहि तिच्या तेजस्वी भविष्यकालाबद्दल मन निराश होण्याचे यत्किंचितहि कारण उरत नाही. नाट्यविषयाच्या, तंत्राच्या, अभिनयाच्या, संगीताच्या, वेषभूषेच्या, नेपथ्याच्या, रंगभूमीवरील सजावटीच्या, नाटकगृह रचनेच्या कोणत्याहि दृष्टीने मराठी नाटकांकडे किंवा रंगभूमीकडे पाहिले तरी, त्या त्या बाबतींत प्रगतीचा केवढा तरी टप्पा महाराष्ट्राने गाठला आहे हे कळून येऊन, आपल्या अंतःकरणातील अभिमान आणि आत्मविश्वास वृद्धिगत होईल ह्यांत संशय नाही.

अशी परिस्थिति असतां आणि गेल्या दहा वर्षांत रंगभूमीचें पुनरुज्जीवन करण्याचा भगीरथ प्रयत्न, आजचे स्वागताध्यक्ष वर्तक आणि त्यांचे नाट्य-मन्वंतरी मित्र, स्वतः मी आणि वालमोहन नाटक मंडळी किंवा अनंतराव गद्रे, पार्श्वनाथ आळतेकर, नंदू खोटे इत्यादि नाटिका-सांप्रदायाचे उत्साही पुरस्कर्ते करीत असतांही मराठी रंगभूमीचें दैन्य अद्यापि कां दूर होत नाही ह्याची ह्या ठिकाणीं कारणमीमांसा करणे आवश्यक आहे.

सन १९३० साली बोलपटांचा जमाना सुरू झाल्यापासून रंगभूमीच्या भगतगणांची संख्या एकसारखी घटू लागली. आणि नाटकें पाहणारा बहुतांशीं सुशिक्षित वर्ग आणि बोलपट पाहणारा बहुतांशीं श्रमजीवी बहुजनसमाज अशी समाजांतील प्रेक्षकामध्ये स्पष्ट विभागणी पडली. ही विभागणी दिवसेंदिवस अधिक रुंद होत गेली हें खरें आहे. रंगभूमि आणि नाट्यकला ह्यांचें सामर्थ्य यत्किंचित् हिरावून घेण्याची शक्ति बोलपटांत नसतांनाहि यांत्रिक नाविन्याच्या प्रभावामुळे आणि व्यापक धंद्याचें स्वरूप त्याला असल्यामुळे, बोलपटांनीं नाट्यसृष्टीवर अगदी 'ब्लिट्झक्रीग' पद्धतीने आक्रमण केलें आणि रंगभूमीची भयंकर नासधूस करून टाकली. बोलपटांनी नाटकांचा प्रेक्षकवर्ग पळवला, नटवर्ग फितवून आपल्या गोटांत नेला, नाटक-गृहें कवजांत घेतलीं आणि पुणे-मुंबईसारख्या शहरीं नाटकें कधीं न फिरकतील असा कायमचा बंदोवस्त करवून, नाट्यकलेला ह्या खेडेगांवांतून त्या खेडेगांवांत, कुठें पत्र्यांच्या मांडवांत तर कुठें मारुतीच्या देवळांत, एकाद्या भुकेकंगालाप्रमाणें भटकत फिरावयाला लावले. नाट्यकलेच्या नशिबीं हा जो वनवास आला त्याचें खापर सर्वस्वीं बोलपटाच्या माथ्यावर फोडणें योग्य होणार नाही हें मी पुन्हां सांगत आहे. गेल्या महायुद्धानंतर आमूलाग्र बदलून गेलेल्या जगाशीं आणि जीवनाशी आमची रंगभूमि समरस होऊन गेली नाही, म्हणूनच तिच्या कपाळीं ह्या हालअपेष्टा आल्या असें माझे स्पष्ट मत आहे. युद्धोत्तर जगामध्ये जीवनांत जास्त गतिमानता आली आणि जीवनकलह जास्त तीव्र झाला. जीवनांतला पूर्वीचा ऐदीपणा आणि ऐसपैसपणा जाऊन, पोटासाठी प्रत्येकाला अधिक काळपर्यंत झगडण्याची आवश्यकता वाटू लागली आणि रिकामपणाची व विसांव्याची वेळ अधिकाधिक मर्यादित होत गेली.

त्यामुळे थोडक्या पैशांत आणि थोडक्या काळांत अगदीं भरपूर—पण प्रत्येक वेळीं नवीन नवीन करमणूक मिळविण्याकडे माणसाचें साहजिकच लक्ष लागलें. समाजाच्या ह्या बदललेल्या प्रवृत्तीची दखलगिरी आमच्या रंगभूमीनें त्या वेळीं घेतलेली नाही. पांच पांच अंकीं, पांच अन् सहा तास टिकणारीं आणि फिरून फिरून तींच तींच नाटके दळून दाखविण्याच्या आपल्या पूर्वींच्या शिरस्त्यामध्ये नाटकमंडळ्यांनीं यात्कचित्हि बदल केलेला नाही. तेंच सोभद्र, तेंच शारदा, तेंच मृच्छकटिक, तेंच संशयकल्लोळ, आणि तेंच भावबंधन ! आणि सर्वांवर ताण म्हणजे तेच नट आणि त्याच नाटकमंडळ्या ! त्यामुळे महाराष्ट्रांतील प्रेक्षकवर्ग अगदीं पिसाळून गेला असल्यास नवल नाही. प्रेक्षकहि किती झालें तरी माणसेंच होत ! त्यांच्याहि सहनशीलतेला कांहीं मर्यादा आहेत कीं नाहीत ! १९१२ साली जो नट वीस वर्षांच्या अल्लड तरुणीचें सोंग घेऊन जनतेसमोर नाचत होता, तोच नट १९४१ सालीं डोक्याला टक्कल पडून दांतांला खिडारें पडलीं तरीसुद्धां तेंच सोंग त्याच अल्लडपणानें करण्याचा प्रयत्न करूं लागला तर प्रेक्षकांनीं पोबारा करूं नये तर काय त्वंपुरा करावा ? एवंच, रंगभूमीचें नावीन्य आणि तारुण्य अखंडपणें टिकविण्याचा आमच्या नाटकमंडळ्यांकडून प्रयत्न झाला नाही म्हणून त्यांना ही दशा प्राप्त झाली. महाराष्ट्रांतील ग्रंथ-प्रकाशक ज्याप्रमाणें नवीन नवीन कांडंबरीकार किंवा ग्रंथलेखक शोधित होते असे नवीन नवीन नाटककार शोधून काढण्याचा नाटक मंडळ्यांनीं कसोशीनें प्रयत्न केलेला नाही. बहुतेक नाटक मंडळ्यांचे चालक अशिक्षित असल्यानें विश्वविद्यालयीन शिक्षण घेतलेल्या विद्वान् मंडळींशीं त्यांचें संघटन होऊं शकलें नाही. उलट ह्या आधुनिक विद्वान् मंडळींना यशस्वी नाटके लिहितां येणें शक्य नाही असा बलवत्तर पूर्वग्रह ह्या नाटकी मंडळीच्या मनामध्ये असे हा भाग तर निराळाच !

रंगभूमीला आधुनिक आणि वास्तववादी स्वरूप देण्यासाठीं स्त्रियांच्या भूमिका स्त्री नटींनीं करणें अत्यंत अवश्यक होतें. काळ पुष्कळच बदललेला होता. समाज पूर्वीइतका प्रतिगामी राहिलेला नव्हता. अशा वेळीं रंगभूमीनें ही महत्त्वाची सुधारणा घडवून आणण्याचें कामीं जागरूकता

दाखवावयाला पाहिजे होती, ती दाखविली नाहीं हें हि रंगभूमीच्या अधःपाताचें एक प्रमुख कारण म्हणून समजावयाला पाहिजे. नाटकांपेक्षां तमाशे ह्या वावतीत फारच पुरोगामी म्हटले पाहिजेत. कारण तमाशांत बायकांचा प्रवेश कित्येक वर्षांआधीं झालेला होता. रंगभूमीच्या अगदीं सुरुवातीच्या काळांत कांहीं स्त्रिया नाटकांत कामें करीत असत. पण पुढें पुरुषच स्त्रियांची कामें करूं लागले. आणि कालांतरानें 'स्त्रीपार्टी नट' हा भयंकर प्राणी मराठी रंगभूमीवर अवतीर्ण होऊन तेथें कायमचें ठाणें देऊन बसला. महाराष्ट्रांतला प्रेक्षकवर्ग केवळ आंबटशोकी म्हणूनच त्यांनीं ह्या 'अर्धनारी-नटेश्वरां'च्या लीला मिटक्या मारीत इतकीं वर्षे पाहिल्या. 'स्त्रीपार्टी नट' ही जगांतील एक अत्यंत अनैसर्गिक वस्तु असून कोणत्याहि आरोग्यपूर्ण मर्दाला स्त्रीपार्टी नट बघून ओकारीच यावयाला पाहिजे. इंडियन पीनल कोडाखालीं अनैसर्गिक गुन्ह्याला जशी जबर शिक्षा ठोठावण्यांत येते, तशी रंगभूमीवर स्त्रीचें काम करणाऱ्या पुरुषोत्तमाला देण्याचा जर कायदा कोणी काढला असतां तर रंगभूमीचा केव्हांच उद्धार झाला असता ! स्त्रियांची कामें पुरुष करीत म्हणूनच मराठी रंगभूमीवरील वातावरण अत्यंत अनैसर्गिक, कृत्रिम आणि रोगट राहिलें आणि ठराविक कालानंतर तिची वाढ होण्याची क्रिया अजिवात थांबली.

❖

❖

❖

संगीताची अतिरिक्तता हें हि मराठी रंगभूमि क्षीण होण्याचें एक कारण आहे. संगीत नाटकाची सद्दी अण्णा किलोस्करांनीं सुरू करून, मराठी रंगभूमि लोकप्रिय केली ह्यांत संशय नाहीं. संगीताची ही गोडी दिवसेंदिवस वाढत गेली. बालगंधर्वांनीं तर संगीत नाटकांचें महाराष्ट्राला वेड लावलें. श्री. भास्करराव बखले व त्यांचे शिष्योत्तम गोविंदराव टेंभे आणि कृष्णराव फुलंब्रीकर ह्यांनीं संगीत पदांच्या नवीन नवीन चाली रंगभूमीवर आणून नाटकी संगीताला लोकप्रियतेबरोबर शास्त्रीयत्वाचीहि जोड दिली. त्यामुळें महाराष्ट्रामध्यें गायनाची अभिरुचि उत्पन्न होऊन जनतेंत गाण्याच्या कलेचा अधिक प्रसार झाला, हा एक मोठा फायदा झाला ह्यांत शंका नाहीं. तथापि नाटक म्हणजे कांहीं गायनाची बैठक नव्हे कीं, जलसा नव्हे ! पाश्चात्य रंगभूमीवर *Play* (गद्य नाटक) आणि *Opera* (संगीत नाटक) असा

स्पष्ट भेद आहे. आणि तिकडे 'ऑपेरा' पेक्षा 'प्लेज' च अधिक लोकप्रिय झालेले आहेत. गद्य नाटकांत शुद्ध नाट्याला आणि अभिनयाला जितका वाव असतो, तितका तो संगीत नाटकांत असू शकत नाही. शिवाय वास्तववादी नाटकांत कृत्रिम गायनाला स्थानच उरत नाही. किलोस्करांच्या नाटकांत सामान्यत्वेकरून शेंदीडशें पदे असत. जेवतांना कांहीं माणसें प्रत्येक घांसाबरोबर जसा पाण्याचा घोट घेतात, तसें त्यांच्या नाटकांतील पात्रे प्रत्येक वाक्याला 'तथापि' किंवा 'अथवा' असें म्हणून झटका आल्यासारखें गाण्याला सुरुवात करतात. संबंध रात्रीच्या रात्री पूर्वीच्या नाटकांचें प्रयोग जे चालत असत ते केवळ ह्या गाण्याचाच आधारावर ! पुण्याला कांहीं गवयांनीं 'सौभद्र' नाटक मागे केले होते असें म्हणतात. सूत्रधारापासून तो थेट गर्गमुनीपर्यंत सर्व पात्रांच्या जागी पट्टीच्या गवयांची योजना झाली होती. सूत्रधारानें 'तुम्हां तो शंकर सुखकर होवो !' हें मंगलाचरण म्हणावयास तबबल दोन तास घेतले, आणि नारदाचे 'पावना वामना' संपेपर्यंत पहिली रात्र खलास झाली. हें नाटक तीनचार रात्री हप्त्याहप्त्यांनीं चालले होते असें म्हणतात. असें नाटक करून दाखविणाऱ्या नाटकांच्या धैर्यपेक्षा ते पाहणाऱ्या प्रेक्षकांच्या सहनशीलतेचें अधिक कौतुक करावयाला पाहिजे. खाडिलकर-कोल्हटकरांच्या नाटकांत ही पदांची संख्या पन्नासीपर्यंत येऊन पोहोचली. कोल्हटकरांचा 'वीरतनय' पहिल्या अंकांत एका दमछाकींत सात पदे म्हणून पडद्याआड जातो. खराच बेटा वीरतनय ! पदांना पूर्ण वाव देण्यासाठीं खाडिलकरांना आपला गद्यसंवादाचा मजकूर ऐशी नव्वद पानांत आणून बसवावा लागला. अशा तऱ्हेनें पन्नास वर्षेपर्यंत संगीतानें रंगभूमीवर भयंकर धुडगूस घालून नाट्यकलेचा गळा दाबला. त्यामुळे प्रेक्षकवर्ग अक्षरशः आतां या बाबतीत इतका बिघडून गेला आहे की, आधुनिक तंत्राचें वास्तववादी पुरोगामी नाटक करण्याचें कोणी मनांत आणले तरी प्रेक्षकांना चार दोन भावगीतांची लांच दिल्याशिवाय काम भागत नाही. बोलपटामधील सोप्या संगीतामुळे लोकांची गायनाबद्दलची अभिरुचि पूर्णपणे बदललेली असली तरी गायनावाचून करमणुकीचा कोणताहि प्रकार पाहण्याची त्यांच्या मनाची अजूनहि तयारी झालेली दिसत नाही.

उत्तम नाट्यविषयक टीकाकारांचा अभाव हें देखील माझ्या मते रंगभूमीच्या अवनतीचे एक प्रभावी कारण आहे. टीकाकार ह्या शब्दाला आपल्या साहित्यांत अत्यंत विपरीत अर्थ आलेला आहे. टीका म्हणजे निंदा आणि टीकाकार म्हणजे दोष दाखवून ताशेरा झाडणारा असें समीकरण झालेले आहे. नाटकाचा प्रयोग कसा पाहावा, नाटकांचे गुणदोषपरीक्षण कसे करावे हें सामान्य प्रेक्षकांना समजावून सांगणारे टीकाकार आपल्यामध्ये निर्माण झालेले नाहीत. प्रेक्षकांच्या अभिरुचीला वळण देऊन रंगभूमीवरील नवीन नवीन सुधारणा पाहण्यास त्यांच्या मनाची आधीपासून तयारी करणे हें टीकाकारांचे काम आहे. इंग्रजी वाङ्मयांत अशा टीकाकारांना स्वतंत्र स्थान दिलेले आहे. बर्नार्ड शॉ नाटककार होण्याआधी एक उत्कृष्ट नाट्य-टीकाकार म्हणून पुढे आलेला होता. मराठी वाङ्मयांत 'तोतयाचे बंड' ह्या नाटकावर कोल्हटकर ह्यांनी जी अत्यंत रसग्राही आणि मर्मदर्शी टीका केली आहे, ती मराठी वाङ्मयांतील नाट्यात्मक टीकेचा एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून दाखविता येईल. फडके आणि खांडेकर ह्यांनीहि नाटकावर टीकात्मक लेख लिहिलेले आहेत. फडके ह्यांची टीका पुष्कळच मार्मिक असे. पण नाटकामधले वारोक्त सारीक दोष मुद्दाम दाखवून स्वतःच्या कोटिवाजपणाचे आणि शहाणपणाचे प्रदर्शन दाखविण्याच्या एकसारख्या हव्यासामुळे खांडेकरांची टीका रंगभूमीला फारगी उपकारक ठरली नाही. माझे शाळेमध्ये एकवेळचे शिक्षक श्री. पु. रा. लेले हे नाटकांचे उत्तम टीकाकार आहेत, पण त्यांच्याजवळ पूर्वग्रह आहेत आणि हे पूर्वग्रह विसरावयाला ते तयार नसतात. त्यांना आवडलेल्या नाट्यकृतींचा मात्र ते उत्कृष्टपणे परामर्ष घेऊ शकतात. नाटकावर टीका करण्याची वर्तमानपत्रामधली जी उडाणटप्पू पद्धत मध्यंतरी निघाली होती ती रंगभूमीच्या दृष्टीने अत्यंत घातुक होती. ह्या पद्धतीप्रमाणे एकाच नाटक अत्युत्तम तरी असावयाचे, नाहीतर अत्यंत भिकारडे तरी असावयाचे ! भिकार नाटकांची चिकार स्तुति आणि उत्तम नाटकांची खच्चून निंदा हा ह्या पद्धतीचा वाणा असे. नाट्यप्रयोग होण्याच्या आधीच तो 'पडल्या' वदलची खातरजमाहि हे टीकाकार देत असत. त्याशिवाय अमुक नाटक हें अमक्याचे भाषांतर वा रूपांतर असून, त्यांमधील तमुक पात्र त्या 'ह्या' नाटकांतील पात्राची चोरी आहे, ह्या गोष्टी चव्हाट्यावर

आणण्यांत ह्या टवाळ टीकाकारांना खूपच मौज वाटत असे. अमुक एक मनुष्य हा त्याच्या बापाचा मुलगा नसून त्याच्या जन्मस्थानीं कांहीं तरी भानगड झालेली आहे अशा तऱ्हेची कुटाळकी करतांना समाजांतील 'नुपूर' वृत्तीच्या सामान्य टवाळांना मनांतून जशा गुदगुल्या होत असतात, तशा आनंदाच्या उकळ्या नाटकामधील वाङ्मयचौर्य हुडकून काढतांना पुष्कळशा मत्सरी वृत्तीच्या फडतूस टीकाकारांना फुटत असतात. खोट्या टीकेनें चांगल्या नाटकांना अपाय होत नाहीं हें जरी खरें असलें तरी, असल्या हलकट आणि मत्सरी टीकेमुळे अनेक होतकरू नाटककारांचा मनोभंग होत आहे व नवीन नाटककारांना समाजापुढें एकदम येण्याचें धैर्य होत नसे.

मराठी रंगभूमि आणि नाटके ह्यांच्या शरीरांत उद्भवलेल्या रोगाचें थोडक्यांत हें असें निदान करतां येईल. त्यावरून हा रोग कांहीं दुर्धर नाही, ह्याच्यावर अवुक्त उपाययोजना करून रोग्याची प्रकृति सुधारणें हें काम कांहीं फारसें अवघड नाही हें आपणांला कळून येईल.

साहित्यांत आणि जीवनांत नाट्याचें स्थान अत्यंत श्रेष्ठ आहे ह्या गोष्टीवर आपला विश्वास पाहिजे. कवि, कादंबरीकार, निबंधकार किंवा टीकाकार ह्यांपेक्षां वाङ्मयांत नाटककाराचें स्थान श्रेष्ठ आहे. ह्याचें कारण नाट्य-लेखन ही कलावंताच्या निर्माणशक्तीची पराकाष्ठा आहे. कलावंताच्या बुद्धीला जर एकाद्या वृक्षाची उपमा दिली तर, कथाकादंबरी ही त्या वृक्षाला आच्छादणारी पालवी, काव्य हा त्या वृक्षाला आलेला सुगंधी फुलोरा आणि नाटक हें त्या मोहरांतून निर्माण होणारें परिपक्व फळ असें मानावयास पाहिजे. आंग्ल साहित्यामध्ये सर्वांत श्रेष्ठ स्थान जसें शेक्सपिअरचें आहे तसेंच भारतीय साहित्यामध्ये शाकुंतलकत्या कालिदासाचें आहे हें आपल्याला माहित आहे. नाटक हें दृश्य आणि श्राव्य वाङ्मय असल्यानें प्रेक्षकांच्या मनावर त्याचा ताबडतोब परिणाम होतो. म्हणून समाजाला जागृत करण्याचे किंवा त्याच्या विचारामध्ये क्रांति घडवून आणण्याचे कामी इतर प्रकारच्या ललित वाङ्मयापेक्षां नाटकामध्ये जास्त सामर्थ्य आहे. रंगभूमि हें केवळ करमणुकीचें विश्रांतिस्थान नसून तें लोकशिक्षणाचें आणि लोकजागृतीचें

प्रभावीं व्यासपीठ आहे. नाटक हें जगांत समाजसुधारणेला अनेक वेळां कारणीभूत झालेले आहे. गॉल्सवर्दीच्या 'Justice' ह्या नाटकामुळे इंग्लंडमधील तुरुंगाच्या पद्धतींत सुधारणा झाली आणि शॉच्या नाटकामुळे समाजसत्तावादाचा इंग्लंडमध्ये पाया रोवला गेला आणि आजचा मजूरपक्ष तेथें अस्तित्वांत आला. इवसेनच्या *Doll's House* मधील नोरानें यूरोपमधील स्त्रीवर्ग आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र केला, तर शेंकडो डॉक्टरांच्या उपदेशानें तरुण पिढीला लैंगिक व्याधीच्या भीषणतेचें जें ज्ञान मिळालें नसतें तें त्रियोच्या 'Damaged Goods' पाहून मिळालें. आधुनिक तंत्राप्रमाणें कलात्मक नाटके हीं प्रचारात्मक असूं शकत नाहीत. कारण प्रचार हा कलेचा शत्रू आहे असें मानलेले आहे. बर्नार्ड शॉप्रमाणें एकादा दुसराच लोकोत्तर बुद्धीचा कलावंत नाटककार हा आपल्या कलासामर्थ्याच्या जोरावर प्रचाराचें विष पचवूं शकतो ! केवळ प्रचारासाठीं नाटके लिहिल्यानें रंगभूमीची कशी 'उत्तरक्रिया' होते ह्याचें उत्तम उदाहरण म्हणजे सावरकरांचीं नाटके होत. हिंदुत्वाच्या अतिरिक्त अभिनिवेशामुळें 'उःशाप' नाटकाचा त्यांतील पात्रांप्रमाणेंच मुडदा पडलेला आहे; तर अहिंसेच्या आंधळ्या द्वेषामुळें त्यांच्या 'संन्यस्त खड्गाला' एका अत्यंत कंटाळवाण्या संवादात्मक निबंधाचें स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. नाटक हें प्रचारात्मक नसावें; ह्याचा असा अर्थ नाही कीं, त्यामध्ये सामाजिक विचारसरणी आग्रहानें प्रतिपादिलेली असूं नये.

❖

❖

❖

आजचें युग हें जुनें जग, जुन्या रूढी, जुन्या समाजपद्धति बदलण्याचें युग आहे. नव्या परंपरा सुरू करण्याचें, नवीन मार्ग दाखविण्याचें, नव्या जीवनाला आरंभ करण्याचें हें नवयुग आहे. जुनें आणि नवे ह्यांचा प्रचंड झगडा हा आजच्या नाट्याचा विषय होऊन बसलेला आहे. जेथें जेथें विरोध आहे, भेद आहे, युद्ध आहे, कलह आहे, खटका आहे, झगडा आहे, तेथें तेथें नाट्य निर्माण होतें. ह्या झगड्यांमध्ये जगू पाहणाऱ्या समाजांतील व्यक्तीला त्या झगड्यांतील यथार्थ ज्ञान करून देणें, हें आजच्या नाट्याचें काम आहे. समाजानें बाहेर निर्माण केलेल्या प्रतिकूल परिस्थितीशीं किंवा त्यामुळें अंतःकरणांत प्रक्षुब्ध झालेल्या परस्परविरोधी भावनांशीं प्रत्येकाला कसें झगडावे

लागतें हें दाखविणें हें आजच्या नाटकाचें प्रधान कार्य आहे. ह्या दृष्टीनें ह्या काळांतलें प्रत्येक पुरोगामी नाटक हें सामाजिकच असावयाला पाहिजे. इब्सेन किंवा शॉ ह्यांचें धैर्य प्रत्येक नाटककाराच्या अंगीं असणें शक्य नाहीं. त्यामुळें समाजांतील जुन्या परंपरेच्या ढोंगी पुजाऱ्यावर त्या दोघांनीं जितक्या निर्दयतेनें कोरडे उडविले आणि खऱ्या जीवनाचें नागडें उघडें स्वरूप जितक्या छातीठोकपणें जनतेला दाखवून दिलें, तितकें इतर नाटककारांना दाखवितां यावयाचें नाहीं हें खरें. पण प्रत्येक सामाजिक झगड्याला दोन बाजू असतात. त्यांत अमुक एक बाजू चांगली कां वाईट हें प्रेक्षकांनीं स्वतः विचार करून ठरविण्यासाठीं, त्यांच्या बुद्धीला चालना देण्याचें काम प्रत्येक नाटककाराला यशस्वी तऱ्हेनें करतां येईल. मानवजातीच्या आणि समाजाच्या हितासाठीं ज्यांचीं अंतःकरणें तळमळत आहेत, अशा विचारवंतांना आणि कलावंतांना नाटकापेक्षां अधिक आकर्षक, कलात्मक आणि प्रभावी वाङ्मय-प्रकार दुसरा कोणताहि आढळणार नाहीं.

✽

✽

✽

नाटक हें जीवनाचें चित्र आहे किंवा आयुष्याचा तो आरसा आहे किंवा संसाराचें तें प्रतिबिंब आहे, असें त्याचें कधीं कधीं वर्णन करण्यांत येतें. ही नाटकाच्या खऱ्याखऱ्या स्वरूपाची आणि सामर्थ्याची निव्वळ वदनामी आहे. नाटक हा आरसा नसून तें एक वृहद्दर्शक भिग आहे. नाटक ही निर्जीव चित्रांची तसवीर नसून तें एक जिवंत व्यक्तीचें जग आहे. समाजांत प्रत्यही घडणाऱ्या हजारों निरर्थक घटनांमधून जीवनकलहाला कारणीभूत होणाऱ्या अर्थपूर्ण गोष्टी तेवढ्या उचलून आणि त्यांची एक स्वतंत्र सृष्टी रचून ती मूर्तिमंत प्रेक्षकांच्या डोळ्यासमोर उभी करणें हें नाटककारांचें काम आहे. समाजांत समोर दिसणाऱ्या गोष्टी जशा घडतात तशा त्या वर्णन करणें हें कादंबरीकाराचें काम असलें तर, त्या गोष्टी तशा का घडतात ह्यांचा शोध लावणें नाटककाराचें काम आहे. कादंबरीकारांचा संबंध कार्याशी असतो तर, नाटककारांचा संबंध कारणाशीं असतो. ह्या दृष्टीनें विचार करतां कादंबरीकारापेक्षां नाटककाराचें काम किती तरी अवघड आणि सूक्ष्म असतें हें आपणांस कळून येईल.

✽

✽

✽

प्रेक्षकांच्या मनावर परिणाम होण्याच्या दृष्टीने बोलपटापेक्षां नाटक हे किती प्रभावी आहे हे या ठिकाणी आपल्या नजरेला आणावयास हरकत नाही. बोलपटामध्ये एका निमिषांत अनेक चित्रांची घोडदौड डोळ्यापुढून चाललेली असते. तितक्याच वेगाने शब्दांचे आघातहि कानावर होत असतात. कोठल्याहि एका गोष्टीवर एकाग्र चित्ताने विचार करावयास आपणांला क्षणाचाहि अवकाश मिळत नाही. अनेक वर्षांत घडलेल्या किंवा अनेक निरनिराळ्या स्थळां घडणाऱ्या गोष्टी, नाटकापेक्षां बोलपटांमध्ये अधिक सुलभतेने दाखवितां येतात, ही बोलपटांनीं नाटकावर केलेली एक कुरघोडी आहे हे खरे असले तरी, प्रेक्षकांच्या मनावर दीर्घकालपर्यंत टिकून राहणाऱ्या परिणामाच्या दृष्टीने बोलपटांना नाटकांपुढे सर्वस्वीं शरणागतीच पत्करावयाला पाहिजे. यांत्रिक छायाचित्रणाच्या साहाय्याने वाटेल तीं दृश्ये नाटकापेक्षां रुपेरी पडद्यावर अगदीं हुबेहूब दाखवितां येतात हे खरे आहे. रंगभूमीवरील जंगल किंवा आभाळ आणि रुपेरी पडद्यावरील जंगल आणि आभाळ ह्यांत जमीन-अस्मानाचा फरक पडतो. रंगभूमीवरील दिवाणखान्यांत बसण्याची इच्छा पटांत बसलेल्या चार आणेवाल्या प्रेक्षकांना देखील व्हावयाची नाही. शेक्सपिअरच्या काळीं नायकनायिकेच्या एकाद्या प्रणयाराधनाच्या प्रवेशांत चंद्र दाखवावयाचा असेल तर 'हा चंद्र आहे' अशी गळ्यांत पाटी अडकवून आणि एका हातांत कंदील देऊन एका माणसाला स्टुलावर उभे करित असत. ह्या चंद्रलोकींच्या माणसाला सध्यांच्या रंगभूमीवर जरी अर्धचंद्र मिळालेला असला तरी, वास्तववादी देखाव्याच्या बाबतींत रंगभूमीची बोलपटांच्या इतकी प्रगति होणे कालत्रयींहि शक्य नाही. नाटक पाहावयाला जाणारा प्रेक्षक नाटकगृहांत शिरतांना तेथे पुढे दिसणाऱ्या खोट्या गोष्टीवद्दल अविश्वास दाखविण्याची आपली नैसर्गिक वृत्ति आपखुपीने बाहेर ठेवूनच मग आंत जातो. एवढेच काय, पण रंगभूमीवरील नाटक हे खरे आहे असे वाटावे म्हणून तो आपल्या कल्पनेचे वाटेल तेवढे सहकार्य नाटक मंडळीशीं करावयाला तयार असतो. बोलपट पाहावयाला जाणारा प्रेक्षक अशा वृत्तीने पटगृहांत शिरत नाही. त्याला असे वाटते की, आपल्याला ह्या रुपेरी पडद्यावरील अगदीं सर्व गोष्टी जशा घडतात तशा प्रत्यक्षच पाहावयाला मिळणार. तो आपल्या कल्पनाशक्तीचा काडीमात्र उपयोग करावयाला कबूल नसतो. 'हरिश्चंद्र'

नाटकांत रोहिदास रानांत लांकडे आणावयाला गेला असतांना विंगमधून त्याला खराचा साप डसतांना आपल्याला दिसत असला तरी, त्या सर्पदंशा-मुळे झालेल्या रोहिदासाच्या मरणासाठीं सारा प्रेक्षकवर्ग ढळढळा रडूं लागतो. तारामती त्याचें प्रेत स्मशानांत नेते व त्याच्या पोटांतली आंतडीं खाणारी ती लावशी आहे असा विश्वामित्र तिच्यावर जेव्हां आरोप करतो व रोहिदासाच्या पोटांत लपविलेल्या रंगीत चिंध्या भराभर जेव्हां बाहेर ओढूं लागतो, तेव्हां त्या चिंध्यांचीं लक्तरें डोळ्यांसमोर दिसत असूनहि प्रेक्षकांचीं आंतडीं पिळवटल्याशिवाय राहात नाहीत.

‘घांस घे रे तान्ह्या वाळा !’ हें गाणें म्हणत असतांना सिधू जपानमध्ये तयार झालेल्या एका कचकड्याच्या वाळाला दूध पाजीत आहे हें साऱ्या प्रेक्षकांना दिसत असतांनाहि नाटकगृहांत वात्सल्यरसाला आणि करुणरसाला महापूर आल्याशिवाय राहात नाहीं. ह्याहीपेक्षां अधिक पुढें जाऊन म्हणावयाचें झाल्यास ‘सुभद्रे’ची संध्याकाळीं तासलेली हिरवी दाढी समक्ष दिसत असतांना आणि विड्या ओढून तिचे ओंठ काळेकुळकुळीत पडलेले आपण पाहात असतांना ‘सुवर्ण केतकी परी वर्ण नव्हे जो दुसरीचा !’ असे जेव्हां तिच्या सौंदर्याचें वर्णन दोन हाताच्या अंतरावरून आंबटशोकी अर्जुन करित सुटतो तेव्हां सारे प्रेक्षकवर्ग हर्षानें मिटक्या मारतात, आणि पुढें दुसऱ्या अंकांत कृष्ण रुक्मिणीच्या दिवाणखान्यांत शिरून तिच्याशीं शृंगारक्रीडा करतांना ‘कुचभल्ली वक्षाला । टोचुनि दुखवी मजला’ असें जेव्हां आव्हान करतो तेव्हां त्याच्या प्रियेची ती ‘कुचभल्ली’ चिंध्यांच्या चेंडूची आहे असें वयांत आलेल्या सर्व प्रेक्षकांना माहित असतांनाहि त्यांचे आपापल्या खुर्च्यावर मुडदे पडल्याशिवाय राहात नाहीत !

✽

✽

✽

ह्यावरून काय दिसून येतें ? बोलपटाची सृष्टि वस्तुतः कितीहि सत्यास धरून असली आणि रंगभूमीवरची सृष्टि कितीहि खोटी भासत असली आणि तिच्यांत कितीहि उणेपणा राहूं शकला तरी बोलपटाच्या सृष्टीपेक्षां रंगभूमीवरची सृष्टि प्रेक्षकांना अधिक जिवंत आणि अधिक खरी वाटते. रंगभूमीबद्दल प्रेक्षकांना जितका मानवी जिह्वाळा आणि आपलेपणा वाटतो तितका रूपेरी पडद्याबद्दल तो वाटूं शकत नाही ही गोष्ट स्पष्ट आहे. रंगभूमीवर

घडत असलेली गोष्ट ही हजार वर्षांपूर्वी घडलेली गोष्ट असली तरी ती आतां ह्या क्षणीं फिरून माझ्या डोळ्यासमोर घडत आहे असें प्रेक्षकांना वाटतें, तर रुपेरी पडद्यावरील गोष्ट ही केव्हां तरी मागे घडलेली गोष्ट आहे ही जाणीव प्रेक्षकांच्या मनांत डांचत असते. नाटकांचा संदर्भ वर्तमानकाळाशीं असतो तर रुपेरी पडद्याचा संबंध भूतकाळाशीं असतो. ह्यामुळे रंगभूमीवर घडणाऱ्या गोष्टींचा आणि घटनांचा प्रेक्षकांच्या मनावर अधिक परिणाम होतो. हॅम्लेट नाटकांत शेवटच्या प्रवेशांत राजानें विषानें गाखून ठेवलेली तरवार अजाणता जेव्हां लेर्टीस हातांत घेतो तेव्हां “अरे सावध, ती तरवार विपारी आहे !” अशी सावधगिरीची सूचना हॅम्लेटला पिटामधून ओरडून देणारे प्रेक्षक कांहीं कमी नसतात. ‘तुकाराम’ नाटकांत विमानांत वसून तुकाराम जेव्हां वैकुंठाला जातो तेव्हां त्या विमानाच्या दोऱ्या समोर दिसत असतां हि भक्तिभावानें “पुंडलिक वरदा हरी विठ्ठल !” असा एक स्वरांत गजर करणारे प्रेक्षक शेकडोंनीं मोजतां येण्यासारखे आहेत. बोलपटांचा प्रेक्षकांवर एवढा प्रक्षोभक परिणाम झालेला पाहावयास मिळत नाहीं.

॥

॥

॥

पुरोगामी विचारसरणी प्रेक्षकांच्या पुढें मांडण्याच्या बाबतींत तर रंगभूमि रुपेरी पडद्याला केव्हांहि हार जाणार नाहीं. ह्या दृष्टीनें रंगभूमीचा भक्तगण मर्यादित आहे, हा रंगभूमीचा फायदा असून रुपेरी पडद्याचे शोकीन अमर्यादित आहेत हें त्याजवरील एक मोठें संकट आहे. ‘गर्दीचें मानसशास्त्र’ ज्यांना माहित आहे त्यांना हें सांगावयाला नको कीं गर्दीचें क्षेत्रफळ जेवढें जेवढें मोठें होत जातें तेवढें तेवढें त्याचें बौद्धिक बळ कमी होत जातें. नाटकगृहांतील प्रेक्षकांच्या सामुदायिक बुद्धीची पातळी ही पटगृहांतील प्रेक्षकांच्या बौद्धिक पातळीपेक्षां केव्हांहि अधिकच उंच असते. बोलपट पाहावयाला येणाऱ्या प्रेक्षकांचें सरासरी बौद्धिक वय तेरा ते चौदा वर्षांचें असतें असें अमेरिकेमधील पटनिर्माते मानीत असतात. आणि म्हणून एकादें चित्र तयार करतांना ह्या वयाच्या माणसाचें मानसशास्त्र लक्षांत घेऊन त्या चित्राची रचना करीत असतात. चालतांना दहा ठिकाणीं ठेवाळणें, खुर्चीवरून कोलमडणें, कांचेचीं भांडीं फोडणें, कारण नसतांना कपडे फाडणें हा रुपेरी पडद्यावरचा अत्यंत

परिणामकारक विनोद म्हणून समजला जातो. असा विनोद रंगभूमीवर दाखविणाऱ्या नाटकमंडळीची काय संभावना होईल याची कल्पनाच करणे वरें. हिंदी चित्रपटांत कासोटा फिटणे आणि शौचाला घाईघाईने धांवणे हे विनोदाचे अद्भुत नमुने अनेक वेळां पाहावयाला सांपडतात. विनोदाचा हा प्रकार कोणत्या वयाच्या प्रेक्षकावर परिणाम करण्यासाठीं योजलेला असतो ह्याची आपण कल्पना करू शकाल. चार्ली चॅप्लीन किंवा लॉरेल-हार्डी हे बोलपटसृष्टीचे अनभिषिक्त राजे म्हणून समजले जातात. रुपेरी पडद्यावरचा त्यांचा अभिनय रंगभूमीवर करून दाखविण्यासाठीं ते अवतीर्ण होतील तर प्रेक्षकांच्या हातून वेदम मार खाण्याची पाळी त्यांना आल्याशिवाय राहणार नाही. रंगभूमि ज्याप्रमाणें प्रेक्षकांच्या बुद्धीला पौष्टिक आहार देऊं शकते, तसा रुपेरी पडद्याला देतां येत नाही. अगदीं लहान मुलाला अन्न देतांना त्याचा कसदारपणा जसा अतिशय सौम्य करतात, तसें बोलपटांच्या प्रेक्षकांच्या बुद्धीला सहन होईल आणि सहज पचेल अशाच बेतानें आणि काळजीनें चित्रपट तयार करावे लागतात. सामाजिक किंवा धार्मिक भावना दुखल्याची आरडाओरड बोलपटांचे प्रेक्षक जितक्या तांतडीनें करतात तितके रंगभूमीचे प्रेक्षक करीत नाहीत. एवढ्याचसाठीं नाटकापेक्षां बोलपटावर 'सेन्सॉर' चे नियंत्रण अधिक असतें. हिंदुमुसलमानांचा बेटीव्यवहार आज रंगभूमीवर दाखवतां येईल, पण रुपेरी पडद्यावर दाखविण्याचा तो कोणी प्रयत्न केल्यास हिंदुमुसलमानांचा दंगा झाल्याशिवाय राहणार नाही. पार्शी लोक इतके शांत वृत्तीचे, सुशिक्षित, कायद्याला अत्यंत मानणारे आणि भिणारे, पण रुपेरी पडद्यावर एक पार्शी नटी येते आहे असें कळतांच त्यांनीं देखील मागे मुंबई शहरांत दंगा केला; ह्यावरून बोलपटाचा प्रेक्षकवर्ग किती अडाणी, अप्रबुद्ध, प्रतिगामी आणि मागसलेला असतो हें आपल्या लक्षांत येईल. सामाजिक सुधारणेचे बंडखोर विचार रुपेरी पडद्यावर चित्रित करणे जवळ जवळ अशक्यच आहे. ह्या दृष्टीनें रुपेरी पडदा हा रंगभूमीच्या दोनशें वर्षे मागे आहे आणि म्हणून रंगभूमीपेक्षां अतिशय सनातनी आणि प्रतिगामी राहिलेला आहे. बालावृद्ध विवाहावर लिहिलेले 'शारदा' हें नाटक १९०० सालीं लोकप्रिय झालेले होते. त्यानंतर समाज किती तरी पुढें गेला. शारदा नाटकांत उपस्थित केलेला प्रश्न समाजांत उरला देखील नाही. पण तीन

तपांनंतर तोच त्रिषय 'कुंकू' ह्या बोलपटामध्ये मोठ्या आवडीने पाहण्यास प्रेक्षकवर्गाच्या झुंडीच्या झुंडी जात होत्या. सासूसुनेच्या झगड्याची अनेक वर्षांमागे शिळी झालेली कढी 'पायाची दासी' ह्या बोलपटाच्या ओग-राळ्यांतून मी आज प्रेक्षकांना पाजतो आहे आणि प्रेक्षकहि ती कढी गटागट पीत आहेत त्यांतलें रहस्य हेंच आहे.

तेव्हां रंगभूमि आणि रुपेरी पडदा ह्यामध्ये महदंतर आहे. नाटक ही एक स्वतंत्र आणि स्वयंपूर्ण कला आहे. बोलपट ही निर्भळ कला नसून, अनेक कलांच्या यंत्रीकरणाच्या आधारावर उभा असलेला तो धंदा आहे. त्या दृष्टीने नाटक हा धंदा नव्हे. म्हणून नाटकाला बोलपटापासून भिण्याचें खरोखर यत्किंचितहि कारण नाही, बोलपटाचें निर्मितीमध्ये यांत्रिक निर्दोषता भरपूर असली तरी माणसाची बौद्धिक आणि आत्मिक तहान भागविण्याची ताकद त्यांच्यांत अद्यापि तरी आली नाही. आणि नाट्याला साहित्यांत जें श्रेष्ठ स्थान आहे तें स्थान बोलपटाला यावज्जन्म मिळणें शक्य नाही हें ब्रह्मवाक्य आहे.

५

५

५

इतकें सांगितल्यानंतर मराठी रंगभूमीला नवचैतन्य मिळून तिला आपल्या सामाजिक जीवनांत मानाचें आणि महत्त्वाचें स्थान कसे प्राप्त होईल ह्याबद्दल विचार करणें जरूर आहे. पुढील वर्षी आपल्या रंगभूमीचा शतसांवत्सरिक उत्सव आहे. तो साजरा करण्याचे तुम्ही आम्ही ठरविलें आहे. तो उत्सव खरोखरच आनंदानें साजरा करतां यावा म्हणून तत्पूर्वी रंगभूमीच्या पुनर्घटनेची योजना आपल्याला तयार करून ठेवतां आली तर सोन्याहून पिवळें होणार आहे. ह्यावावत ज्या कांहीं माझ्या कल्पना आहेत त्या स्पष्टपणें मी आपल्या-पुढें मांडतो.

आज महाराष्ट्रांत धंदेवाईक नाटकमंडळाचा परागंदा झालेल्या आहेत. नटनटी बेकार होऊन अन्नान्न करीत हिंडत आहेत. तेव्हां पुष्कळांच्या मते ह्या दैन्यावस्थेंत असलेल्या नाटकमंडळांना आर्थिक मदत देण्यासाठी एकादा फंड किंवा एकादी सहकारी पतपेढी काढावी किंवा ह्या दुष्काळी नटांसाठी एकादें बोर्डिंग किंवा एकादें अन्नछत्र काढावें. आपन्नावस्थेंत आलेल्या माण-साला साहाय्य करण्याची इच्छा होणें ही गोष्ट मनुष्याच्या भूतदयेच्या वृत्तीला

घरून आहे. पण माझ्या मते सध्यांच्या परिस्थितींत ह्या असल्या भूत-दयेवर अग्रा चढवून तिला फडताळांतच ठेवून द्यावयाला पाहिजे. धंदेवाईक नाटकमंडळांच्या ह्या जगभर बंद झालेल्या आहेत, आणि त्या महाराष्ट्रांत बंद पडल्या आहेत किंवा पडत चालल्या आहेत ह्यांत कांहींच आश्चर्य नाही. हे आजच्या काळाचे चिन्ह आहे आणि ते आपण ओळखायलाच पाहिजे. महाराष्ट्रापुरतेच बोलावयाचे झाल्यास धंदेवाईक मंडळांच्या बंद पडल्या ही अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे. ह्या मंडळांना टाळीं लागल्याशिवाय रंगभूमीचा उद्धार होणे शक्य नाही अशी माझी खात्री आहे. कोणाला माझे हे बोलणे अमानुष वाटेल, पण गेल्या पन्नास वर्षांचा रंगभूमीचा इतिहास हा माझा पाठीराखा आहे ! गेल्या पन्नास वर्षांत कोणत्या नाटकमंडळीने किंवा नटाने रंगभूमीच्या उद्धारासाठीं म्हणून मुद्दाम विशेष असें काय केलेले आहे ह्याचा आपण शांत चित्ताने विचार करा ! रंगभूमीची प्रत्यक्ष सेवा अशी ह्या मंडळींच्या हातून काय घडली ? मराठी रंगभूमि चिरायु व्हावी, मराठी रंगभूमीचा यशोध्वज एकसारखा डौलाने फडकत राहावा म्हणून ह्या मंडळींनीं असा कोणता पराक्रम करून ठेवला आहे ? 'आम्ही इतक्या नाटकांचे प्रयोग केले, इतकीं नाटके पुढे आणलीं, इतक्या नटांना मान्यता दिली, इतके नाटककार निर्माण केले' असें म्हणून भागावयाचे नाही. ही रंगभूमीची सेवा नव्हे. घरोघर संतति निर्माण होते ही कांहीं ब्रह्मदेवाची सेवा नव्हे. प्रेक्षकवर्ग हजारों रुपयांनीं तुम्हांला पैसे देत होता म्हणून नाटकमंडळांच्या नाटके करीत होत्या. मराठी रंगभूमि जर आजपर्यंत कोणी जिवंत ठेवली असेल तर ती महाराष्ट्रांतल्या प्रेक्षकांनीं जिवंत ठेवली, नाटकमंडळांच्यांनी नव्हे-नव्हे-नव्हे ! आणि उद्यां ह्या रंगभूमीचा उद्धारहि करण्याचे सामर्थ्य कोणामध्ये असेल तर ते प्रेक्षकांमध्येच आहे, पोट भरण्यासाठीं नाटके करणाऱ्या नाटकमंडळ्यांमध्ये नव्हे ! खरोखर, महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांचे रंगभूमीवर जें अलोट प्रेम आहे त्याला तुलना नाही. या प्रेमासाठीं कुबेराच्या औदार्याने महाराष्ट्राने आजपर्यंत पाण्यासारखा पैसा खर्च केलेला आहे आणि यापुढे तसा खर्च करण्याची त्याची तयारी आहे; मात्र नालायक आणि कृतघ्न नाटकमंडळांच्यांना जगविण्यासाठीं ह्यापुढे महाराष्ट्राची एक कपर्दिकहि खर्च होतां कामा नये !

गेल्या पन्नास वर्षांत महाराष्ट्रांत नाटकमंडळ्यांना अक्षरशः लाखो रुपयांची मदत केली ! ह्या लाखो रुपयांचें ह्या नाटकमंडळ्यांनीं काय केलें असावें बरें ? ज्या रंगभूमीच्या कृपेमुळें त्यांनीं एवढी अलोट संपत्ति मिळविली त्यांतली एक पै ह्या रंगभूमीच्या कारणीं खर्च करणारा एकादा तरी 'मायेचा पूत' आजपर्यंत निर्माण झाला काय ? सांगा, कोणत्या नाटकमंडळीनें पुढाकार घेऊन नाट्यसाहित्य निर्माण करण्यास, तें छापण्यास किंवा प्रकाशित करण्यास मदत केली ? नाट्यशास्त्राचा आणि नाटकांचा तरुण पिढीनें अभ्यास करावा म्हणून कोणत्या नाटकमंडळीनें एकादें नाट्यग्रंथालय वा वाचनालय उघडून तें सतत चालविण्याचा प्रयत्न केला, किंवा विश्वविद्यालया-मध्ये किंवा एकाद्या शाळेमध्ये शिष्यवृत्त्या किंवा बक्षिसें ठेवलीं ? होतकरू नटांना अभिनयाचें शिक्षण देण्यासाठीं कोणत्या नाटकमंडळीनें एकादें अभिनय-विद्यालय उघडलें ? कोणत्या नाटकमंडळीनें एकादें नाट्यविषयक नियत-कालिक वा वृत्तपत्र चालविण्याचा प्रयत्न केला ? आज पुणे-मुंबई येथें निर्धोकपणें नाटक करावयाला एक नाटकगृह देखील उरलेलें नाहीं. कोणत्या नाटकमंडळीनें कोठल्या गांवीं आजपर्यंत एकादें सार्वजनिक नाटकगृह बांध-ण्याचा कधीं प्रयत्न केला आहे काय 'पुण्यास जें एकुलतें एक नाट्यवस्तु-संग्रहालय आणि नाट्यसंशोधनमंदिर आहे तें नाटकमंडळीच्या मदतीवर निघालेलें नाहीं. आमचे मित्र भाऊसाहेब दातार ह्यांनीं स्वतःच्या पदराला शेंकडों रुपयांची खार लावून या संस्था चालविलेल्या आहेत म्हणून नाट्य-विषयक संशोधनाची महाराष्ट्रांत कांहीं तरी सोय झालेली आहे. स्वतःचें पोट भरण्यापलीकडे कोणत्याहि नाटकमंडळीनें आपल्या कलेचा किंवा धंद्याचा अधिक विचार केलेला नाहीं. लाखो रुपये ह्यांना मिळाले ते वैयक्तिक इस्टेटी करण्यांत, चैनींत, विलासांत, किंवा बेअकलीपणाच्या उपद्व्यापांत चक्काचूर होऊन गेले. मिळालेल्या संपत्तीचा विनियोग रंगभूमीच्या कल्याणा-साठीं करण्याची तर गोष्ट दूरच राहो पण उलट रंगभूमीची, नाट्यकलेची आणि नाटकधंद्याची आपल्या उडाणटप्पू व्यसनांनीं जर कोणी अधिक बदनामी केली असेल तर ती ह्याच नाटकमंडळ्यांनीं ! जनतेच्या मनांत नटांसंबंधीं आणि नाट्यासंबंधीं जर कोणी जास्त तिरस्कार उत्पन्न केला असेल तर तो ह्याच नाटकमंडळ्यांनीं !

अशा नाटकमंडळ्या आज बंद पडल्या म्हणून शोकाने किंवा दुःखाने कोणालाहि गळा काढण्याचे कारण नाही. ज्यांनी हात राखून पैसे जतन केले आणि आपापलीं घरे वांधलीं असे कांहीं नट मला माहित आहेत. त्यांनीं रंगभूमीसाठीं किती छदाम खर्ची टाकले ह्याचा स्वतःच्या मनाशीं पडताळा द्यावा ! एकट्या बालगंधर्वाला महाराष्ट्रानें पस्तीस लाख रुपये दिले—अजूनहि देत आहेत ! ह्या पस्तीस लाखांचें तुम्ही काय केले त्याचा हिशेब द्या, असें जाहीरपणें महाराष्ट्र बालगंधर्वाला विचारूं शकतो ! कलावंत कलावंत म्हणून जनतेला कुठपर्यंत लुबाडायची तुमची इच्छा आहे ! आणि एवढेंहि करून तुम्ही दिवाळें वाजवून मोकळेच ? व्यक्तिशः बालगंधर्वाना उद्देशून मी हें बोलत आहे असें समजू नका. एका प्रतिष्ठित नाटकमंडळीचा मालक म्हणूनच केवळ मी त्यांचा उल्लेख करीत आहे. बालगंधर्वाना महाराष्ट्रानें दिलेल्या पस्तीस लाखांपैकीं एकहि रुपया मराठी रंगभूमि चिरस्थायी करण्यासाठीं खर्च झालेला नाही. नाटकमंडळ्यांच्या कृतघ्नतेचें ह्यापेक्षां अधिक भीषण उदाहरण मला आपल्याला सांगतां यायचें नाही. ह्यामुळे त्या धंदेवाईक नाटकमंडळ्यांच्या आठवणीनें माझे रक्त इतकें जळतें कीं, जुन्या नाटकमंडळ्यांच्या जीर्णोद्धारसाठीं, जुन्या नटाच्या गौरवार्थ निघालेल्या 'थैली'साठीं, किंवा जुन्या नटाच्या शेवटच्या विधी-प्रीत्यर्थ वर्गणीसाठीं मी स्वतः तरी एक पै खर्चावयाला तयार नाहीं !

धंदेवाईक नाटकमंडळ्यासारखेंच दुसरें एक संकट महाराष्ट्रांत उद्भवूं पाहात आहे. नाटकमंडळ्या आजकाल चालत नाहीत म्हणून कांहीं पोटभरू लोक 'नाटकमंडळी' हें बदनाम झालेलें नांव टाकून देऊन आणि निराळेंच आधुनिक सोंग घेऊन जनतेच्या डोळ्यांत धूळ टाकूं लागले आहेत. 'मराठी रंगभूमि मेलेली आहे, आम्ही नाट्यसृष्टीत नवीन तंत्र, नवीन मंत्र आणि नवीन यंत्र सुरू करणार आहोंत' अशा भुलथापा मारून ही मंडळी भोळ्या नाट्यप्रेमी प्रेक्षकांची धडधडीत लुबाडणूक करीत आहेत. धंदेवाईक नाटकमंडळ्यांपेक्षां ही ढोंगी बुवावाजी रंगभूमीच्या हिताला अधिक घातक आहे. कारण लोकांची एकदां फसवणूक झाली कीं प्रामाणिक कार्यकर्त्यांवर त्यांचा पुढें विश्वास वसणें कठिण जाईल. म्हणून रंगभूमीवर उपकार करण्याच्या गर्जना करीत जी मंडळी पुढें येतील त्यांना गचांडी मारून "पुढें चालायला लाग !"

असें जनतेनें निक्षून सांगावें. असल्या लफंग्या दांभिकांना रंगभूमीचें पावित्र्य कळणें शक्य नाही.

नाटकमंडळांच्या आयुष्याचें ' भरतवाक्य ' वाजलें त्यावद्दल मला बिलकूल वाईट वाटत नाही. उलट तुम्ही आम्ही हें भरतवाक्य गाण्यांत सामील व्हावयाला पाहिजे. नाटकमंडळाचा जर बंद झाल्या तर मग नाटकें कोण करणार आणि नाट्यकला कशी जिवंत राहणार असें आपण विचाराल ! ह्याला उत्तर देण्यापूर्वी ' नाटक ' ह्या विषयाकडे पाहण्याची साऱ्या समाजाची दृष्टि बदलावयाला पाहिजे, हें मला आग्रहानें सांगावयाचें आहे. नाटक धंद्यावर एकाद्याला उपजीविका करतां येणें शक्य असलें तरी नाटक हा धंदा मानावयाला मी तयार नाही. विद्या फुकट दिली पाहिजे असें जगन्मान्य तत्त्व असतांना विद्या विकून पोट भरणाऱ्या शाळा गल्लोगल्लीं आढळून येत नाहीत काय ? म्हणून मानवी जीवनांतील विद्येचें महत्त्व किंवा पावित्र्य थोडेंच कमी झाले आहे ? तद्वत् ' नाटक ' हा आतांपर्यंत धंदा म्हणून चालविला गेला असला तरी वस्तुतः नाट्य किंवा नाटक हा धंदा नव्हे. नाट्य ही मनुष्याच्या अंगीं उपजत असलेली एक स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे. नाट्य हें मनुष्याच्या भावनात्मक आणि बौद्धिक विकासाचें एक साधन आहे. नाट्य ही आधुनिक शिक्षणशास्त्रानें मान्य केलेली एक महत्त्वाची पद्धति आहे. नाट्यप्रवृत्ति ही मनुष्यांत मूलतःच असल्यानें, सामाजिक जीवनांत नाटकाला आपोआपच स्थान मिळालेलें आहे. जेव्हां जेव्हां एकाद्या मानवी समाजाला सामुदायिक आनंद, दुःख किंवा अशाच दुसऱ्या आपल्या भावना सार्वजनिक रीत्या व्यक्त करावयाच्याच असतात त्या वेळीं अशा भावनाविष्काराला नाटका-इतकें सामर्थ्यवान् माध्यम दुसरें कोणतेंहि आढळणार नाही. नाटकामुळे भावनांचें शुद्धीकरण आणि पवित्रीकरण होतें अशी अॅरिस्टॉटलची उपपत्ति आहे. ग्रीक राष्ट्रांत नाटकाला यासाठींच अतिशय महत्त्वाचें स्थान होतें जेव्हां जेव्हां म्हणून त्या राष्ट्रांतील लोकांनीं एकादा पराक्रम गाजविलेला असे किंवा एकादा विजय मिळविलेला असे किंवा त्या राष्ट्रांतील लोकांना कांहीं कारणामुळे हर्ष झालेला असे, अथवा एकादा राष्ट्रीय सण त्यांना साजरा करावयाचा असे त्या त्या वेळीं हा सामाजिक सोहळा ते नाटकांचे

प्रयोग करून आणि बघून साजरा करीत असत. संबंध राष्ट्राच्या भावना सामुदायिक रीत्या जागृत करण्याचें सामर्थ्य केवळ नाटकांतच आहे असा ग्रीक लोकांचा विश्वास होता. ग्रीक राष्ट्रांत नाटकांचें जें स्थान होतें तेंच स्थान आपल्या राष्ट्रांत आणि आपल्या समाजांत नाटकाला मिळाल्याशिवाय नाट्यकलेचा उद्धार होणें शक्य नाही.

नाटक हें राष्ट्रीय भावनांचा सोहळा साजरा करण्याचें सामर्थ्यवान् साधन आहे, ह्या दृष्टीने आपण नाटकाकडे पाहिलें पाहिजे, म्हणजे धंदेवाईक नाटकमंडळाचा बंद पडण्याचा आणि नाट्यकलेचें नुकसान होण्याचा कांहींचं कार्यकारणभाव नाही हें आपल्या लक्षांत येईल. आपल्या समाजांत आपण अनेक धार्मिक, सामाजिक किंवा राजकीय उत्सव आणि सण साजरे करतो. हे सण साजरे करण्याच्या कामी यापुढें नाटकांचा सर्रास उपयोग व्हावयाला पाहिजे. एकादी यात्रा असली, एकाद्या देवीचा किंवा देवाचा उत्सव असला, दिवाळी, दसरा, शिमगा असले सण असले, एकादा सप्ताह किंवा संमेलन असलें कीं त्या त्या ठिकाणीं आणि त्या त्या वेळीं निरनिराळ्या नाटकांचे प्रयोग करून आपण आपल्या हर्ष, आनंद, उत्साहादि भावना प्रकट करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. शूर, वीर, पराक्रमी असे जे महापुरुष आपल्या देशांत पूर्वीं होऊन गेले असतील, त्यांच्या पुण्यतिथ्या साजऱ्या करावयाच्या असतील तर ह्या वीरांच्या चरित्रावर लिहिलेलीं नाटके करून त्या आपण साजऱ्या केल्या पाहिजेत. प्रत्येक खेड्यांतून, प्रत्येक गांवांतून, शहरांतील प्रत्येक मोहल्यांतून, मोहल्यामधल्या प्रत्येक चाळींतून, प्रत्येक देवळांतून, आखाड्यांतून, शाळेतून, कारखान्यांतून, शेतांतून नाटके करणाऱ्या हौशी तरुणांचे संघ निर्माण व्हावयाला पाहिजेत. नाटकगृह असो अगर नसो, पडदे असोत अगर नसोत, तोंडाला लावायला रंग किंवा चिकटावयाला मिशा असोत अगर नसोत, गॅसचे आणि बिजलीचे दिवे असोत अगर नसोत, ह्यांपैकीं एकाहि गोष्टीची परवा न करतां केवळ नाटक करण्याची जबरदस्त हौस ज्यांच्यामध्ये आहे अशी मंडळी समाजांत निर्माण झाली तर एका निमिषार्धांत नाट्यकलेचा उद्धार होईल. नाटक हें राष्ट्रीय आणि सामाजिक जीवनाचा एक अपरिहार्य भाग होऊन वसलें पाहिजे ही मुख्य महत्त्वाची गोष्ट

आहे. समाजाचा बौद्धिक विकास आणि जागृति करण्यास, समाजामध्ये मनमोकळेपणाचा आणि खेळाडूपणाचा प्रसार करण्यास, समाजाला हर्ष, आनंद आणि समाधान देण्यास आणि समाजाचें सामर्थ्य, पराक्रम आणि तेज उद्दीपित करण्यास नाटक हें एकच प्रभावी साधन आहे. ही जाणीव ज्या दिवशीं समाजाला होईल त्या दिवशीं रंगभूमीच्या उद्वाराची योजना करण्यासाठी आपणाला असें निराळें जमण्याचें कारण पडणार आहे. मी म्हणतो असें जर नाटकाचें महत्त्व आपल्या समाजाला पटलें तर प्रत्येक गांवांत जशी चावडी असते, धर्मशाळा असते, विहीर असते, शाळा असते, दवाखाना असतो किंवा देऊळ असतें, तसें एक सार्वजनिक नाटकगृह असण्याची जरूरी लोकांना भासल्याशिवाय राहणार नाही. हें सार्वजनिक नाटकगृह गांव-कऱ्यांनीं आपापसांत वर्गणी जमा करून बांधलेलें असावें. त्यावर मालकी साऱ्या गांवाची असून त्याची व्यवस्था पंचांनीं पहावी. म्हणजे धार्मिक भावनेनें ठराविक वेळीं गांव जसें देवळांत जमतें, तसें एकाद्या ठराविक वारी तें ह्या नाटकगृहांतहि जमत जाईल. मात्र सदर नाटकगृहाचें पावित्र्य देवळाच्या पावित्र्याप्रमाणें राखलें गेलें पाहिजे. देवळांत जसा तमाशा होऊं शकत नाही तसें ह्या सार्वजनिक नाटकगृहांचा उपयोग नाटकाव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि कामासाठीं होतां कामा नये. सार्वजनिक नाटकगृहें जर गांवोगांव आपल्या देशांत होतील तर नाट्यप्रयोग करण्यास आज नाटकगृहाची जी आपणाला वाण पडलेली आहे तशी पडणार नाही. कारण एका काळी नाटकगृहें असलेल्या ज्या गृहांचें रूपांतर आज सिनेमागृहांत झालेलें आहे तीं नाटकगृहें व्यक्तीच्या मालकीचीं होतीं म्हणून स्वतःच्या फायद्यासाठीं नाट्यकलेचा गळा कापावयाला ह्या कृतघ्न मालक लोकांना कांहींच दिक्कत वाटली नाही. हीं नाटकगृहें जर सार्वजनिक मालकीचीं असतीं तर त्यांचें सिनेमागृहांत रूपांतर करण्याची कोणाची छाती झाली असती काय ?

आज पाश्चात्य देशांत हौशी नटांनीं केलेल्या नाट्यप्रयोगांचा जमाना सुरू झालेला आहे. हे हौशी नट तिकडच्या विद्यालयांमधून तयार होतात. कारण त्या देशांतील विश्वविद्यालयांत आणि शाळांत नाट्यशास्त्राचा आणि नाटकांचा अभ्यास करण्याचा उपक्रम सुरू करण्यांत आलेला आहे. तेथे

तरुण लेखकांना नवीन नवीन नाटके लिहिण्यास उत्तेजन देण्यांत येतें. आणि अशा नाटकांच्या प्रयोगाच्या सार्वजनिक चढाओढी वेळोवेळीं ठेवण्यांत येतात. आपल्या इकडील विद्यालयीन जीवनांत आणि अभ्यासक्रमांत असा उपक्रम सुरू व्हावयाला पाहिजे. प्रत्येक शाळेला आणि कॉलेजाला खेळावयाचे क्रीडांगण असणें आवश्यक आहे हें जसें समजतात, तसें त्या शाळेला आणि कॉलेजला एक स्वतंत्र नाटकगृह असलें पाहिजे ही आधुनिक शिक्षणशास्त्राची दृष्टि आहे. इतिहासाचा आणि वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याच्या कामी अशा नाटकगृहांचा अतिशय उपयोग होईल. शाळाकॉलेजांतील विद्यार्थी आधींच बिघडले आहेत. त्यांत प्रत्येक शाळाकॉलेजांत एक एक नाटकगृह उघडलें म्हणजे शिक्षणाचा निकालच लागला अशी कांहीं 'संस्कृति संरक्षक' ओरड करतील तिकडे आपण संपूर्ण दुर्लक्ष करावयाला पाहिजे.

✽

✽

✽

समाजजीवनांत अशा तऱ्हेनें नाटकाला महत्त्वाचें स्थान मिळालें म्हणजे आपल्या रंगभूमीच्या सुधारणेच्या मार्गांत आज जे आगंतुक अडथळे आलेले दिसतात ते आपोआप नाहींसे होतील. स्त्रियांच्या भूमिका स्त्रियांनीं कराव्यात काय हा प्रश्न आज आपल्याकडे निष्कारण वादाचा होऊन बसलेला आहे. वास्तविक ह्या प्रश्नावर मतभेद असण्याचें कांहींच कारण नाहीं इतकी ती गोष्ट स्वयंसिद्ध आहे. म्हणे कुलीन स्त्रियांनी रंगभूमीवर कामें करावीं काय ? स्त्रिया रंगभूमीवर गेल्या तर त्यांची नीति बिघडेल काय ? खरें पाहतां, रंगभूमीच्या दृष्टीनें हे प्रश्न अगदीं अनवश्यक आहेत. नाटकांतील स्त्रीचें काम स्त्रीनें केलें पाहिजे, पुरुषानें करतां कामा नये ही एकच गोष्ट रंगभूमीच्या दृष्टीनें महत्त्वाची आहे. मग ती स्त्री कुलीन असो अगर कुलीन नसो, त्याच्याशी प्रेक्षकांना कांहीं एक कर्तव्य नाहीं. स्त्रीभूमिका करणारा पुरुष नट हा कुलीन आहे, लेकावळा आहे, कां अक्करमाशा आहे ह्याची समाजानें जर कधी पर्वा केली नाहीं तर तीच स्त्रीभूमिका करावयास स्त्री पुढें आल्याबरोबर तिच्या कुलीनत्वाबद्दल नसत्या चांभारचौकशा करण्याचा प्रेक्षकांना काय अधिकार आहे ? वंशशास्त्राच्या नियमानुसार ज्याला लग्न करावयाचें असेल त्यानें बायको निवडतांना हवें तर तिच्या कुलीनत्वाची चौकशी करावी आणि मिळालेली माहिती खात्रीपूर्वक आहे असें स्वतःचें समाधान करून घेऊन

तिच्याशीं पाहिजे तर लग्न करावें. नाटक पाहवयाला जाणाऱ्या माणसानें ती अभिनय उत्तम करते आहे किंवा काय ह्याच्या पलीकडे नसत्या चावट-चौकशा करण्याचें कांहींच कारण नाहीं. रंगभूमीवर स्त्रीपुरुष एकत्र आल्यानें स्त्रिया विघडतात (पुरुष हे दुर्गुण-*Proof* असल्यानें त्यांचा विचार करण्याचें कारणच उरत नाहीं) अशी जो हाकाटी उडवण्यांत येते ती लुच्चेगिरीची आहे. स्त्रीपुरुष एकत्र ज्या ज्या ठिकाणीं येतात तेथें ते विघडण्याचा जितका संभव असतो, तितका ते सुधारण्याचाहि संभव असतो. म्हणजे एकत्र आल्यानें स्त्रीपुरुषांचा परस्परांशीं परिचय होतो, आणि ह्या परिचयाचें रूपांतर, प्रेमांत आणि विवाहांत होतें आणि त्यायोगें समाज पर्यायानें सुखीच होतो. हें जर स्त्रीपुरुषांचें विघडणें असेल तर समाज यापुढें अशा अर्थी जास्तच विघडत गेला पाहिजे. संमिश्र शिक्षणसंस्था, इस्पितळें, गिरण्या येथें स्त्री-पुरुष एकत्र आल्यानें जें कांहीं होतें, त्यापेक्षां जास्त भयंकर असें रंगभूमीवर कांहीं एक घडत नाहीं. अर्थात् नाटकांना सामाजिक सोहळ्याचें स्वरूप प्राप्त झाल्यानंतर स्त्रीपुरुष निःसंकोचपणें नाट्यप्रयोगांत कामे करूं लागतील आणि त्यामुळें रंगभूमीला आहे त्यापेक्षां अधिक पवित्र आणि सोज्वल स्वरूप येईल ह्यांत संशय नाहीं. पुण्यामध्ये मागें निव्वळ मुलींनीं एक नाट्यप्रयोग केला होता. त्या वेळीं ह्या मुली नाटकांत आणि सिनेमांत पळून जातील असा गिल्ला पुण्याच्या जरीपुराण्या सनातन्यानीं केला होता. वास्तविक तसें अनिष्ट काही एक झालें नाहीं. याळा कॉलेजांत हल्लीं संमिश्र प्रयोग होतात म्हणून ही मंडळी दरवर्षी पुण्यांतल्या एका आहिताग्नीच्या होळीसमोर जमून सार्वजनिक शंखध्वनि करीत असतात. ह्या मंडळींनी शंकडों गिमग्यांचें बळ एकत्र करून जरी ह्यापुढें पांचजन्य केला तरी त्यांनीं पक्कें समजून असावें कों उद्यांच्या नवीन मराठी रंगभूमीवर स्त्रीपुरुष एकत्र आल्याशिवाय कधींहि राहणार नाहीत !

मराठी रंगभूमि आणि नाट्य ह्यांना सद्यःपरिस्थितीत झालेल्या रोगाचें निदान करून त्यावर औषधयोजना कोणती करावी ह्याबद्दलचे मी माझे विचार एकाद्या वैद्याच्या निष्ठुर निर्भिडतेनें आपल्यापुढें मांडले. मराठी रंगभूमीचें भवितव्य अत्यंत उज्ज्वल आहे ह्याविषयीं व्यक्तिशः माझी पूर्ण

खात्री आहे. महाराष्ट्रांत नाट्य केव्हांहि मरणार नाहीं ह्यावर माझा दृढ विश्वास आहे. कारण तुम्हां आम्हां महाराष्ट्रीयान्च्या स्वभावांत जन्मतःच मुळीं नाट्य भरलेलें आहे. जो मनुष्य परिस्थितीला शरण जातो त्याच्या आयुष्यांत नाट्य असू शकत नाहीं. महाराष्ट्रीय हा आपल्या परिस्थितीला आजपर्यंत केव्हांहि शरण गेला नाहीं असा पूर्वीचा इतिहासाचा दाखला आहे. महाराष्ट्रावर परकीयांचे एवढें जबरदस्त हल्ले झाले, महाराष्ट्र परकी सत्तेचा अनेक वेळां अंकित झाला—आजहि तो दास्यांतच आहे; तथापि दुसऱ्याचा तो ताबेदार असला, तरी तो मनानें, वृत्तीनें आणि भावनेनें दुसऱ्याला केव्हांहि शरण गेलेला नाहीं. महाराष्ट्राचा कुरा आणि स्वाभिमान हे गुण अजिंक्य आहेत. वाटेल त्या परिस्थितींत असलों तरी स्वतःचें वैशिष्ट्य राखण्यासाठीं तुम्ही आम्ही महाराष्ट्रीय लोक झगडत राहतों, म्हणूनच तुमच्या आमच्या जीवनांत नाट्याला स्थान आहे, वाव आहे आणि महत्त्व आहे. कारण नाट्य म्हणजे झगडा, खटका, झोंबाझोंबी अन् युद्ध ! कादंबरींतलीं पात्रें प्रवाहपतिताप्रमाणें परिस्थितीच्या ओघांत वहात जातात. नाटकांतलीं पात्रें आपल्या परिस्थितीशीं झगडत राहतात हा नाटक आणि कादंबरीतील फरक आहे. जोपर्यंत महाराष्ट्राची झगडण्याची वृत्ति शाबूत आहे, तोपर्यंत महाराष्ट्रांत नाट्यकला अमर आहे !

मात्र रंगभूमीला आणि नाटकांना राष्ट्रीय आणि सामाजिक महत्त्व येईल तेव्हांच नाट्यकलेचा उत्कर्ष होईल ! आज आपल्या समाजाला स्वतःच्या संस्कृतीचा, साहित्याचा, कलांचा आपल्या आवडीप्रमाणें अभ्यास किंवा पुरस्कार करण्याला मोकळीक नाहीं. उद्यांच्या बदलणाऱ्या नव्या जगामध्ये स्वतःच्या समाजाची आणि जीवनाची अंतिम मानवी ध्येयानुसार पुनर्घटना करण्याचा अधिकार जगांतील इतर स्वतंत्र राष्ट्रांप्रमाणें तुम्हां आम्हांला नाहीं. कारण आपला देश पारतंत्र्यांत आहे. परकी सत्तेनें आपली भाषा, आपली विद्या, आपली संस्कृति, आपली कला आमच्यावर जबरदस्तीनें लादून राष्ट्राच्या नैसर्गिक विकासाची मुस्कटदाबी केलेली आहे. पारतंत्र्यांत असेपर्यंत आपल्या कोणत्याहि विद्येला किंवा कलेला राष्ट्रीय महत्त्व येणें शक्य नाहीं. म्हणून स्वातंत्र्यसंपादनाचा झगडा आज देशांत चाललेला आहे ! हें स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं आपणाला सर्वस्वाचें दान द्यावें लागेल,

मोठमोठे त्याग करावे लागतील ! : राष्ट्र स्वतंत्र होईल तेव्हांच न्यायाच्या, माणुसकीच्या आणि समानतेच्या पायावर उद्यांच्या भारतवर्षातील समाजाचो पुनर्घटना होईल. प्रत्येक समाजाला आणि प्रांताला आपल्या भाषेच्या, साहित्याचा, संस्कृतीचा आणि कलेचा आपापल्या इच्छेप्रमाणें विकास आणि उत्कर्ष करून घेण्यास त्याच वेळीं खरा वाव मिळेल ! म्हणून आजच्या घटकेला मराठी रंगभूमीच्या भक्तांनीं त्याच भाग्यशाली 'उद्यां'ला खेचून जवळ आणण्यासाठीं आपलें सर्वस्व खर्च करावयाला पाहिजे, ह्यापेक्षां आपल्याला शेवटीं मी दुसरें काय सांगणार !

ललित वाङ्मयाची कैफियत

वाङ्मय परिषद, बडोदे

१९४४

स्वागताध्यक्ष देशपांडे, ज्येष्ठ साहित्यिक आणि साहित्यप्रेमी बंधुभगिनी,

वाङ्मय परिषदेच्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान फिरून आपण मला दिलेंत याबद्दल मी तुमचा आभारी आहे. आपल्या परिषदेच्या चवथ्या संमेलनाचा मी अध्यक्ष होतो हें आपण विसरलां नसालच. नाटकामध्ये नटाचें काम उत्तम झालें म्हणजे त्याला 'आणखी एकदा'चा आग्रह श्रोत्यांकडून होतो. माझें या परिषदेमधलें पूर्वीचें काम फारच उत्तम वळलें म्हणून मात्र तुम्हीं मला या वेळीं पाचारण केलेलें नाही. या वेळीं मी येथें आपल्याला दिसतो आहे तो केवळ योगायोगानें. आपण या अधिवेशनासाठीं खांडेकर यांची निवड केली होती. पण ऐन वेळीं त्यांच्या प्रकृतीनें त्यांना दगा दिला. त्यामुळे धीर सुटून तुम्ही हवालदील झालांत आणि माझ्याकडे धांवत आलांत. आणि मला सांगितलेंत कीं, काम असें असें ढांसळते आहे. मी म्हणालों, काळजी करूं नका; आपण येतो. माझा हा आपला स्वभावच आहे. कोणाचें काम

अडते आहे असें कोणी मला सांगितलें कीं खांदा घायला मी नेहमीं सज्ज असतो. त्यांतून आपलें हें काम तर बोलून चालून साहित्याचें. मागे मीं एकदां केलेलें. मग मी अशा वेळीं तें कसें अडून देईन बरें ! माझी प्रकृति बहुधा चांगली असते. ही गोष्ट फायद्याची आहे का तोट्याची आहे हें मला सांगतां येत नाहीं. पण खांडेकरांप्रमाणें मला प्रकृतीची सबब कांहीं सांगतां येत नाहीं. कारण सांगितली तरी तिच्यावर कोणी विश्वास ठेवणार नाहीं. उत्तम प्रकृतीमुळें अशी पंचाईत होते हें मला माहित नव्हतें.

❖

❖

❖

मी मागे आलों त्या गोष्टीला सात वर्षे होऊन गेलीं. सात वर्षांत जगांत केवढा तरी फरक झालेला आहे. बडोद्यापुरतेंच बोलावयाचें झाल्यास गेल्या वेळीं माझ्या आवती भोंवतीं उत्साहानें वावरणारे तरुण आणि तरुणी आतां आपले 'सुखाचे संसार' थाटून बसलेले आहेत. त्या वेळच्या उत्साही साहित्यिकांचा लेखन-उत्साह पूर्वीपेक्षां अधिक वाढलेला मला दिसत आहे. ज्येष्ठ साहित्यिकांची कीर्ति अद्यापिही आपापल्या लेखनक्षेत्रांत पूर्वीच्याच तेजानें तळपत आहे. माझ्यामध्ये गेल्या सात वर्षांत काय फेरबदल झालेला आहे हा आपण डोळ्यानें पाहात आहांच ! भौगोलिक बदल नजरेला सहज दिसूंकतो. आतां माझ्या अंगांतील गुणावगुणांत काय बदल झाला आहे तो माझ्याच तोंडानें मी काय सांगूं ? मी स्वभावानें जरा लाजरा असल्यानें स्वतःविषयीं सांगणें मला जड जातें !

❖

❖

❖

गेल्या वेळीं मी जेव्हां येथे आलों होतो तेव्हां आपले महाराज सर सयाजीराव होते. ते आज ह्यात नाहीत ही आठवण मला विशेष जाचते आहे. प्रगतीचा आणि विद्येचा एवढा पुरस्कर्ता राजा या भारतांत फिरून लौकर होणें मुष्कील. गेल्या पांच वर्षांत जग महायुद्धाच्या वणव्यांत अगदी होरपळून निघालेलें आहे. मानवजात ही आज एका भयंकर दिव्यामधून जात आहे. उद्यांचें जग कसें उगवणार हें कळत नाहीं. हें कोणाला सांगतां येणार नाही. अशा भीषण वातावरणांत साहित्याची परिपद भरविणें बरोबर आहे काय ? मघांशीं कोणी त्याबद्दल शंका व्यक्त केली. पण त्याबद्दल ओशाळे होण्याचें कांहींच

कारण नाही. साहित्य हें एक जीवनांतलें सामर्थ्य आहे असें मानणारी आपण सारी मंडळी आहोत. उद्यां जगाची जी पुनर्घटना होणार आहे त्या पुनर्घटनेला साहित्याचें आणि साहित्यिकांचें साहाय्य लागणार आहे, या गोष्टीवर आपणा सर्वांचा विश्वास आहे, साहित्य परिषद ही कांहीं रिकामटेकड्या मंडळीच्या मोजक्या मजलस नाही. हें एक कर्तव्य आहे. आणि विनोदानेंच म्हणावयाचें झाल्यास महायुद्धानें जगांतल्या इतर भानगडी थोड्याच थांबल्या आहेत? सगळ्यांचें जें कांहीं आहे तें अगदीं व्यवस्थित चाललें आहे. कोणाचें कांहीं एक अडलेलें नाही! मग साहित्यानेच तेवढे काय घोडे मारलें आहे? कवि हार्डी, म्हणतो कीं, जगावर केवढीहि संकटे आली तरी माणसें दोन गोष्टी आपल्या करीतच असतात. एक कृषिकर्म आणि दुसरें प्रियाराधन! हें अगदी खरें आहे. 'न भूतो न भविष्यति' अशा स्वरूपाचें महायुद्ध आज जगांत चाललेलें आहे. तरी जगांतलें कृषिकर्म आणि प्रियाराधन कांहीं थांबलेलें नाही. साहित्यामध्ये कृषिकर्म आणि प्रियाराधन या दोन्ही क्रिये-मध्ये गोड समाधान माणसाला मिळतें. म्हणून महायुद्धानें साहित्यामध्येहि खंड पडूं नये!

✽

✽

✽

मी ललितलेखक आहे. मी ललितलेखन करतो एवढेच नव्हे तर मी ललितलेखनाचा पुरस्कार आणि प्रचार करतो. ललितवाङ्मय हें खरें राष्ट्रीय वाङ्मय आहे आणि ललितलेखक हा जीवनाचा भाष्यकार आहे असें मी साहित्यसंमेलनाच्या व्यासपीठावरून अनेक वेळां सांगितलेलें आहे. जीवनाच्या युद्धांत झगडण्याचें समाजाच्या हातामधलें साहित्य, एक सामर्थ्य-वान् शस्त्र आहे असें मी ओरडून सांगत आलेलों आहे. आजच्या प्रसंगी तरी मी ललितवाङ्मयाखेरीज दुसरें काय बोलणार? 'चांभाराला आपल्या कातड्याचें कौतुक' अशी इग्रजी भाषेंत म्हण आहे. बोलतां बोलतां मला एका चांभाराची आठवण झाली. एक चांभार माझ्या घरासमोर आला होता. त्याला दुरुस्तीसाठी मी माझा बूट दिला. तो म्हणाला, 'याला नवीन कातडे लागेल!' मी म्हणालों, 'घेऊन ये!' जायच्या वेळी रस्त्यावर पडलेल्या सामानाकडे बोट दाखवून तो मला म्हणाला, 'साहेब, मी आतां जाऊन येतो. माझ्या या सामानाकडे जरा बघा!' त्याचें सामान तें काय? फाटवया

कातड्याची ती कथा ! पण ती देखील दुसऱ्याने सांभाळण्याइतकी मोलाची त्याला वाटली. स्वतःच्या जिनसांकडे आपलेपणाने बघण्याची चांभाराची जर ही दृष्टि, तर माझ्यासारख्या ललितलेखकाची ललितवाङ्मयाकडे बघण्याची दृष्टि केवढी जपणुकीची असेल ! मला आवडणारे ललितवाङ्मय माझ्या परीने मला सांभाळण्यामाठीं प्रयत्न करायलाच पाहिजे. आणि तशी पाळी आली आहे म्हणूनच मी म्हणतो. मुंबईला साहित्यसंमेलन भरलेलें होतें तीन महिन्यांपूर्वी. आमचे विद्वान् मित्र प्रा. जोग होते त्याचे अध्यक्ष. त्यांनीं आपल्या भाषणांत ललितवाङ्मय हाच विषय घेतला होता. त्यांनीं ललितवाङ्मयाचें जें वर्णन केलें तें ऐकून पुष्कळशा ललितलेखकांना चांगलाच धक्का बसला. मला देखील बसला ना ! ते म्हणाले, “तुम्ही ललितलेखकांनीं स्वतःच्या धंद्याविषयीं आणि स्वतःविषयीं भलत्याच कांहीं तरी कल्पना करून घेतल्या आहेत; त्या अगोदर तुम्ही आपल्या डोक्यांतून काढून टाका. ‘दिवकालांतून आरपार आमची दृष्टि पहाया शके !’ अशी तुमच्या ‘केशवसुतां’नीं कितीही घमेंड मारली, किंवा हीं ‘निःश्वसितें, कोण मोडितें, विचारुनी-भिऊनी त्याला, पुढें करा हा कर आपुला !’ असे रे. टिळकांनीं स्वतःचें नातें खुद्द परमेश्वरापर्यंत जरी नेऊन भिडविलें असलें, तरी हा तुम्हा ललितलेखकांचा सारा कांगावा आहे. तुमच्या धंद्याची तुम्ही फाजील पब्लिसिटी करूं नका ! देशाला आग लागली आहे, समाजांत वणवा पेटलेला आहे, जनता झोंपलेली आहे तेव्हां ही आग किंवा हा वणवा आम्हांला विझवावयाचा आहे, जनतेला आम्हांला खडबडून जागें करायचें आहे, आम्हांला केशवसुताप्रमाणें एक ‘तुतारी’ फुंकावयाची आहे,—अशी फुंकावयाची आहे कीं ती ऐकून स्मद्यानांतील प्रेतें देखील खडबडून जागीं होतील, ही नाटकी भाषणें बडबडत तुम्हीं जे इतकीं वर्षे सैरावैरा नाचत आहांत आणि जनतेच्या डोळ्यांत धूळ टाकीत आहांत, तें ढोंग आतां बंद करा. मेहेरवान ललित लेखक मंडळी, म्हटलें ही कामें किंवा हे धंदे तुमचे नाहींत ! तें करण्याचें सामर्थ्य तुमच्यांत नाही. तें तुमच्या लेखनाचें ध्येय नव्हे. इकडे या. नीट इथें बसा. तुम्ही कोण आहांत हें मी तुम्हांला सांगतो. तुमच्या लिहिण्याचा हेतु काय असतो हें मी तुम्हांला सुनावितो. ” असा दम देऊन प्रा. जोग यांनीं ‘आम्ही कोण’ तें आम्हांला नीट बजावून सांगितलें ! ते म्हणाले, एकादा

पेटीवाला, पखवाज्या, सतारवाला, सारंगीवाला, गवई किंवा कथ्थक नाच्या जसा असतो आणि तो जसा पेटी, पखवाज, सतार वाजवून किंवा गाऊन नाचून श्रोत्याला आनंद देत असतो तसे तुम्ही ललितलेखक आहांत ! तुमचें काम वाचकांना नुसता आनंद द्यायचा आणि त्यांचें मनोरंजन करावयाचें. नीट कान उघडून आणि बुबळें स्थिर ठेवून ऐका. ऐकतां ऐकतां बेशुद्ध पडू नका ! समजलें ना तुम्हांला ? तुमचा धंदा लोकांचें नुसतें मनोरंजन करावयाचें. मग आतां यापुढें ध्येयाची आणि तत्त्वज्ञानाची फाजील भाषा करूं नका बघू ! तें काम प्रत्यक्षपणें तुमचें नव्हे ! तत्त्वज्ञ, शास्त्रज्ञ, निबंधकार, इतिहासकार यांच्यासारख्या विद्वान् पंडितांचीं कामें आहेत समाजाचें मार्गदर्शन करण्याचीं ! तें न्यांचें प्रत्यक्ष कार्य आहे ! तें त्यांचें सामर्थ्य आहे ! त्यांच्या रांगेला आणि न्यांच्या मांडीला मांडी लावून स्वतःचा भाव निष्कारण वाढवून घेतां काय रे लुच्चांनो ! उठा येथून आणि पेटाड्यांच्या आणि तवलजीच्या ओळीला नीट जाऊन बसा बघू ! असा चेहेरा वाईट करूं नका. तुमचें म्हणणें काय कीं, या नाटकी, नाचणाऱ्या आणि गाणाऱ्या मंडळींत बसावयाला तुम्हांला लाज वाटते ! त्यामुळें तुमचा अपमान होतो. पण लक्षांत ठेवा हल्लीचें युग आहे समतावादाचें ! आतां महाराज काय किंवा मजूर काय ! सगळ्यांचा एकच दर्जा ! तेव्हां हा सारा शिष्टपणा सोडा आणि तुमच्या दर्जाला शोभणाऱ्या जागेवर जाऊन बसा !

अशा तऱ्हेनें आम्हा ललितलेखकांची प्रा. जोगांनीं चांगलीच संभावना केली ! आम्ही महाराष्ट्रांतले ललितलेखक अलीकडे स्वतःला काय वाटेल तें समजूं लागलों होतो ! वाङ्मयामध्ये कांहीं पुरोगामी भाग असतो, कांहीं प्रतिगामी भाग असतो, याची चर्चा करावयाला देखील आम्ही सुरुवात केली होती. पण प्रा. जोग यांनीं आमच्या चांगलीच कानशिलांत लगावली ! आणि आम्हांला ' झडझडून ' बजावलें कीं, लेकहो, हें पुरोगामी-पुरोगामी काय रे बडबडता ! काय प्यालातबिलांत काय रे ! संगीत पुरोगामी असतें काय रे ? नाचणें पुरोगामी असतें काय ? मग तुमचें ललितवाङ्मय पुरोगामी कुठून असणार ! गेल्या दहापांच वर्षांत ललितलेखकांनीं स्वतःच्या अंगावर पुरोगामित्वाच्या ज्या ' टिळें टोपी माळा ' घालून घेतल्या होत्या त्या हिमकावून घेऊन त्यांच्या गळ्यांत सतार, सारंग्या आणि बाजाच्या पेट्या

अडकविण्याचा प्रयत्न प्रा. जोगांनीं मुंबई येथें केला. ढोंगी माणसाचा बुरखा हिसकावून त्याचें स्वरूप समाजाला दाखविणें हें मोठे पुण्यकृत्य समजलें जातें. ललित लेखकांचें वर्णन करतांना आपण असेंच एकादें पुण्यकृत्य करीत आहोंत अशी प्रा. जोगांची समजूत झाल्यास आश्चर्य नाही. प्रा. जोग हे माझे मित्र आहेत. ते मोठे सालस आणि सज्जन आहेत. ते सहसा बोलत नाहीत. असें असूनहि शेवटीं बोलायची पाळीच जेव्हां त्यांना आली तेव्हां ते हें 'असें' बोलले ! फार दिवस गुलगा बोलत नाहीं म्हणून त्याचो आई हिरमुष्टी होती. शेवटीं चिरंजीव एकदांचे बोलले. ते काय बोलले ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. जोगांचें बोलणें देखील मला असेंच वाटतें. जोगांसारखा हंसतमुख आणि सालस माणूस कोणावद्दल वाईट बोलणें तरी शक्य आहे काय ? पण ललितलेखकांवद्दल मात्र जोग फारच वाईट बोलले ! त्यांनी ललितवाङ्मयाचें खरेंखुरें वर्णन केलें नाहीं—पण ललितवाङ्मयाची खरोखुरी बदनामी केली ! म्हणून आम्ही कोण आहोंत आणि आमचा धंदा काय आहे हें ललितलेखकांच्या वतीनें जोगाना समजावून सांगणें हें मो माझे कर्तव्य समजतां. आणि तेंच मो या प्रसंगीं करणार आहे.

✽

✽

✽

आम्हां ललितलेखकांना ही टीका कांहीं नवीन नाही. संस्कृतिसंरक्षकनांवाचा जो एक प्राणो अलीकडे जिराफाप्रमाणें मान उंच करून किलकिल्या डोळ्यांनीं आमच्याकडे पाहूं लागला आहे तो देखील पुष्कळ दिवस असेंच म्हणतो आहे. वाङ्मयांत पुष्कळ प्रकार असले तरी सामान्यपणें शास्त्रीय वाङ्मय आणि ललितवाङ्मय असे वाङ्मयाचे दोन भाग कल्पिले जातात. ज्ञान आणि विज्ञान हें शास्त्रीय वाङ्मयांत जमा होतें तर काव्य, नाट्य, कथा यां गोष्टी ललितवाङ्मयांत समाविष्ट होतात. ज्ञानावद्दल मनुष्यजातीला एतद्दरीत आदर फार ! ज्ञानी मागूस तर ज्ञानाचे पवाडे गातोच गातो, पण अडाणी मागूस देखील ज्ञानाचे गोडवे मिटक्या मारीत गातो ! पंडित मंडळींनीं अशा तऱ्हेचें वातावरण समाजांत निर्माण करून ठेविलेलें आहे. ज्ञान हें गहन असतें, तें कठिण असतें, तें कर्कश असतें, तें रुक्ष असतें. त्यासाठीं तपश्चर्या करावी लागते, त्यासाठीं रात्रीचे दिवस करावे लागतात, त्यासाठीं हाडांचीं काडे करावी लागतात, त्याकरितां वेदाभ्यासजडता अंगी आणावी

लागते—याही गप्पागोष्टी समाजाच्या कानींकपाळी आजपर्यंत पडत आलेल्या आहेत. त्यामुळे जें गहन नाही, जें कडिण नाही, जें कर्कश नाही, किंबहुना जें मनोरंजक आहे, जें आल्हादकारक आहे, ज्यानें मनोविनोदन होतें, ज्यानें करमणूक होते, त्याबद्दल साहजिकच गैरसमज वाढत गेला. निदान पंडिती परंपरेनें तो एकसारखा वाढवीत नेला. मोठी गंमतीची गोष्ट आहे कीं, ज्या गोष्टी सामान्य समाजाला कळू शकत नव्हत्या त्याबद्दल समाजाला आदर वाटूं लागला आणि ज्या गोष्टींमुळे समाजाचें मनोविनोदन होत असे, समाजाचे श्रम हलके होत असत त्याबद्दल मात्र समाजाला अनादर वाटूं लागला. जें कळत नाही तें उच्च आणि जें सहज कळतें तें नीच अशी वाङ्मयाची फारकत करण्यांत आली. महाराष्ट्रांत आतांपर्यंत ज्या साहित्यपरिषदा भरत होत्या, त्यामध्ये केवळ ललितवाङ्मयाची थोडीच चर्चा होत होती? गभार वाङ्मयासंबंधी विचारहि त्यामध्ये पुष्कळ होत होता. पण ललितवाङ्मय हें साहजिकच जनसमाजाला आवडणारें असल्यानें, साहित्यसंमेलनाच्या अध्यक्षस्थानीं ललितलेखकच बहुधा निवडले जात. आणि त्यामुळे ललितवाङ्मयामधले प्रश्न प्रामुख्यानें त्यांत चर्चिते जात. पारंपरिक ज्ञानाचें पुजारी यामुळे चिडून गेले. आणि त्यांनीं अलीकडे अलीकडे 'उच्च वाङ्मय परिषद' भरविण्यास सुरुवात केलेली आहे! पण गंमतीची गोष्ट अशी कीं, ललितवाङ्मयाला शिव्या देण्यापेक्षा अधिक उच्च दर्जाचें कार्य या उच्च वाङ्मय परिषदांमधून होत नाही. या उच्च वाङ्मयवाल्यांच्या दृष्टीनें आज तुम्ही या ठिकाणी भरवात असलेली ही वाङ्मय परिषद 'नीच वाङ्मय परिषद'च आहे हें लक्षांत ठेवा! एवढे तुम्ही थोर थोर साहित्यिक आणि सभ्य स्त्री-पुरुष या ठिकाणीं जमून वाङ्मयाची चर्चा करणार आहांत! तुमच्या चर्चेचे विषयहि 'ललित' असतील! आणि त्यांतून माझ्यासारखा एक ललित लेखक तुम्ही या अधिवेशनासाठीं अध्यक्ष म्हणून निवडलेला आहे! मग काय विचारू नका! मी तुम्हांला नक्की सांगतो कीं, संस्कृति संरक्षकवाले तुमच्या या परिषदेला 'नीच वाङ्मय परिषद' समजत्याविना राहणार नाहीत! तुमची परिषद ही नीच वाङ्मय परिषद आहे कां? याचा विचार तुम्हीच करा! ललितवाङ्मयाचें खरें स्वरूप काय आहे, ललित-

लेखकाचें सामर्थ्य केवढें मोठें आहे हें आपण समजावून आणि वजावून सांगितल्यावांचून हें 'उच्च वाङ्मयवाले' आतां ताळ्यावर येणार नाहीत !

ललितवाङ्मयाकडे पाहण्याचा वेदाभ्यासजड पंडितांचा दृष्टिकोण किती मूर्खपणाचा आहे हें दाखविण्यासाठीं गडकच्यांनीं जे एक अत्यंत विनोदी असें 'दीडपानी नाटक' लिहिलेलें आहे त्याची मला या ठिकाणीं आठवण होते. सध्यांच्या 'संस्कृति संरक्षक मंडळा'चे अध्यक्ष होण्यास लायक असे कोणी एक तर्कालंकारचूडामणी प्रोफेसर कोटिबुद्धे म्हणून होते. सहस्रबुद्धे नव्हे—कोटिबुद्धे ! त्यांचा आठ दहा महिन्यांच्या वयाचा चिरंजीव बाबू रात्रीच्या वेळीं भोकाड पसरून रडत असतांना प्रो. कोटिबुद्धे हे आपल्या गंभीर वाणीनें त्याची समजूत घालूं लागले. 'आरोग्यशास्त्राच्या दृष्टीनें दीर्घक्रंदन प्रकृतीला कसें अपायकारक असतें' हें त्यांनीं बाबूला समजावून सांगितलें. वरील शास्त्राच्याच नव्हे तर तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें देखील रूदनक्रिया किती दोषपूर्ण आहे याचाही त्यांनीं खुलासा केला. पण बाबू उलट अधिकच जोराने केंकाटू लागला. तेव्हां आकाशाकडे त्याचें लक्ष वेधण्यासाठीं त्यांनीं 'सिंहराशीतील जोडताच्या'चे ग्रहगणितशास्त्राच्या आधारानें सांगोपांग वर्णन केलें, पण ताकास तूर नाही ! बाबूच्या रडण्याचें सप्तक आपलें आणखीच चढलें ! प्रो. कोटिबुद्धे अगदीं कुंठितमति झाले. तेवढ्यांत बाबूची दहाबारा वर्षांची थोरली बहिण तेथें आली आणि तिनें 'चांदोबा चांदोबा भागलास का !' हें गाणें म्हणून बाबूचें रडें एकदम थांबविलें व 'चाल चाल बाळा ! सोन्याचा बाळा' करीत करीत ती त्याला डकडून तिकडे चालवू लागली. हें दृश्य पाहून 'संस्कृति संरक्षकां'च्या संतापानें प्रोफेसरसाहेब ओरडले कीं "आमच्या स्त्रीवर्गाच्या तोंडीं बसलेलीं अर्थशून्य, विसंगत व वेडीवांकडीं गाणीं ऐकली म्हणजे मानस व्यग्र झाल्यावांचून राहत नाही ? गीता व उपनिषदें यांचें पाठ या केव्हां म्हणणार ? वाङ्मयांतहि हेंच ! गंभीर तत्त्वज्ञानाचीं शास्त्रीय साहित्याचीं पुस्तकें फार तयार न होतां दर वर्षीं नाटकें, कादंबऱ्या. गोष्टी यांनीं भरलेल्या पुस्तकांचाच वाढता भरणा होत आहे ! लोकांना उच्च ज्ञानाची प्राप्ति कशी होणार हा प्रत्येक विद्वानापुढें मोठा प्रश्न आहे !' बहुजनसमाज हा या 'दीडपानी नाटकां'तील रडणाऱ्या चिमुकल्या बाबू-माग्या आहे हें समाजांतील प्रो. कोटिबुद्धे छाप्याच्या विद्वानांच्या लक्षांत

येत नाही ! किरकिरणान्या वृत्तीच्या अजाण बहुजनसमाजाचें समाधान करून आणि त्याला बाबूप्रमाणें आपल्या पावलावर उभे राहून जर चालावयाला शिकवावयाचें असेल तर त्या कामीं गंभीर शास्त्रीय वा तात्त्विक वाङ्मयापेक्षां काव्य, कथा, नाट्य अशा ललितवाङ्मयाचाच अधिक उपयोग होणार आहे हेंच गडकरी यांनीं या नाटकांत परिणामकारक रीतीनें सांगितलेलें आहे.

✽

✽

✽

ललितवाङ्मयानें मनाचें रंजन होतें. त्यामुळें मनाला अतिशय आल्हाद वाटतो. हे प्रा. जोग यांचें म्हणणें अगदीं खरें आहे. रंजकता आणि आल्हाददायित्व हें तर ललितवाङ्मयाचें सामर्थ्य आहे. आणि त्यामुळेंच ललितवाङ्मयाकडे वघणाऱ्या लोकांचो प्रा. जोगाप्रमाणें पुष्कळ वेळां दिशाभूल होते. रंजकता हें ललितवाङ्मयाचे साध्य नसून साधन आहे. आनंद देणें हे ललितवाङ्मयाचे कार्य नसून ती त्याची क्रिया आहे. तसें पाहिलें तर शास्त्रीय वाङ्मयानेंहि 'तज्ज्ञा'ला काय कमी आनंद होतो ? झाडावरून पडलेल्या फळात न्यूटनच्या दिव्यदृष्टीपुढें जो गुरुत्वाकर्षणाचा प्रभावी नियम चकाकला, त्यामुळें त्याला कांहीं कमी आनंद झाला असेल ? आंघोळीच्या भांड्यांत गिरतांच पाणी बाहेर सांडलेलें वघून 'यूरेका', यूरेका (मला दिसलें ! मला दिसलें !) असें ओरडत नागव्यानें आर्किमिडीस बाहेर पडला त्याला कांहीं कमी ब्रह्मानंद झालेला होता ? शास्त्रीय असो वा ललितवाङ्मय असो, त्यानें मनाला आनंद हा होणारच होणार ! पण शास्त्रीय वाङ्मयांतील आनंद हा बुद्धिगम्य असल्यानें तो थोड्यांनाच प्राप्त होतो. तर ललितवाङ्मयांतील आनंद हा भावनानिष्ठ असल्यानें तो कोणत्याहि सामान्य मानवी मनाला सहज मिळण्यासारखा असतो. हें जरी खरें तरी आनंद मिळविणें हा कांहीं दोन्हीहि प्रकारच्या वाङ्मयाचा हेतु होऊं शकत नाही. ललितवाङ्मयाकडे केवळ वरवरच्या दृष्टीनें पाहणाराला त्याच्यांतील रंजकतेचें प्राधान्य वाटावे हे साहजिकच आहे. प्रा. जोगांचें तसेंच झालें. त्यांनीं रंजन आणि 'आल्हाद' हे दोन शब्द अगदीं लौकिक दृष्टीनें आणि ऐसपैस अर्थानें वापरले. गाण्यानें मनोरंजन होतें. नाचण्यानें होतें. चित्र पाहिल्यानें होतें. तसें ललितवाङ्मय वाचल्यानें होतें. झालें. मग आणखी काय पाहिजे ? म्हणून गाणें, नाचणें, चित्रकला आणि ललितवाङ्मय यांचा

हेतु एकच. म्हणजे मनोरंजन करणें किंवा मनाला आल्हाद देणें हा ! असा जोगांनीं तावडतोव सिद्धांत बांधून टाकला ! थोड्या वेळानें त्यांचें मनच त्यांना खाऊं लागलें. त्यांना वाटलें 'हें आपण काय केलें ? ' 'श्वा, युवा आणि मधवा ' यांना आपण एकाच दावगीत बांधून तर टाकलें नाही ना ! त्याबरोबर ललितलेखकांच्या दुखावलेल्या मनावर थोडीशी फुंकर टाकण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्यांनीं असा खुलासा केला कीं गाणें, नाचणें या इतर कलेपेक्षां साहित्यवाचनानें होणारा आल्हाद हा वऱ्याच प्रमाणांत बुद्धिगम्य असतो. तथापि, ही केवळ जोगांची शाब्दिक मखलाशी होय. 'ललित साहित्याचा हेतु केवळ रजन करणें हा होय' हा त्यांचा जो मूळ सिद्धांत तो या त्यांच्या खुलासानें मुठीच बदलू शकत नाही.

❖

❖

❖

बहुजनसमाजाचें मन हें लहान मुलाच्या मनासारखें आहे. मोठ्या माणसाच्या मनांत आणि लहान मुलाच्या मनांत जो फरक आहे तो फरक अंशाचा नसून अवस्थेचा आहे. मुलाचें मन हें उपजत प्रवृत्तीच्या आधीन असतें. त्यांच्यांत तर्कबुद्धीचा उदय झालेला नसतो. म्हणून लहान मुलाला शिक्षण देतांना तें त्याच्या प्रकृतीच्या अनुगंगानें द्यावें लागतें. एदढ्याचसाठीं मुलांच्या अभ्यासक्रमांत कथा, काव्य, नाट्य इत्यादि ललित विषयांना आणि पद्धतीना आधुनिक शिक्षणशास्त्रज्ञ प्राधान्य देत असतात. त्यामुळें हंसत खेळत मुलें शिकतात. लोकशिक्षणांत ललितवाङ्मयाचें अगदीं हेंच कार्य आहे. लोकांचें केवळ मनोरंजन करणें हा ललितवाङ्मयाचा हेतु नसून संसारांतील अनेक प्रश्नांची हंसत खेळत लोकांना जाणीव करून देणें आणि जीवनाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोण अधिक वैचारिक करणे हा होय. लोकांना निव्वळ आनंद देऊन त्यांचें मनोरंजन करणाऱ्या अनेक कला आणि विषय जगांत आहेत ! मग ललित साहित्याचें वैशिष्ट्य तें काय ?

ललित वाङ्मय हें केवळ अज्ञान अशा बहुजनसमाजावर परिणाम करते असें नाही ! प्रगल्भ मनावरहि त्याचा प्रभाव पडतोच पडतो. कोणत्याहि नीतिशास्त्राच्या विद्वत्तापूर्ण ग्रंथापेक्षां 'इसामर्नति', 'पंचतंत्र', 'हितोपदेश' यांचो शिकवणूक कांहीं कमी परिणामकारक नाही ? खिरस्तानेंहि आपलें तत्त्वज्ञान सांगतांना ललितवाङ्मयाचाच उपयोग केला कीं नाही ? व्यासांनीं

मान्य करावें लागेल ! मग या संकटाला तोंड द्यावयाची जोगांची तयारी आहे काय ? 'अरबी भाषेंतील सुरस गोष्टी' छपाच्या स्वरूपानंतर ललित वाङ्मयामध्ये कांही उत्क्रांति झाली नाही असें कोणाला म्हणतां येईल काय ? कोणत्याहि भाषेंतील आरंभीचें ललितवाङ्मय याच अद्भुतावस्थेमधून गेलेलें आहे ! कालांतरानें देवादिकांच्या, अप्सरांच्या, पत्न्यांच्या आणि यक्षगंधर्वांच्या काल्पनिक वातावरणामधून ललित वाङ्मय पृथ्वीवर उतरलें आणि माणसांमधून फिरूं लागलें. तथापि त्याचें लक्ष सुरुवातीला राजे, महाराजे, श्रीमंत सरदार, लक्ष्मीपुत्र यांच्याकडेच गेले. हळुहळू या माणसांचाहि त्याला कंटाळा येऊं लागला आणि मग समाजाच्या निरनिराळ्या विभागांमधून ते फेरफटका मारूं लागले, तसें समाजाचें व्यापक जीवन त्याला समजून येऊं लागलें. त्याबरोबर त्याच्या स्वरूपांत अंतर्बहिर्बदल झाला. असें होणें हें अगदी अपरिहार्य होतें. ललितवाङ्मयाचा दृष्टिकोण जसा अधिक विस्तृत आणि व्यापक होऊं लागला तसें तसें सामाजिक जीवनांत त्याला अधिक महत्त्व आणि सामर्थ्य प्राप्त होऊं लागलें. आजच्या घटकेस ललितवाङ्मयाचें एक निराळें 'शास्त्र' च होऊन बसलेलें आहे ! त्याचे प्रकार, त्याच्या पद्धति, त्याचें तंत्र त्याचे नियम, त्याची वैचारिका, त्याची चर्चा, त्याची टीका या सगळ्यांना आज एक शास्त्रीय स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. ललितवाङ्मय ही आता समाजांतील एक मनोरंजनाची आणि केवळ आनंद देणारी अशी बाब राहिलेली नसून, समाजाच्या जीवनकलहांतलें एक प्रभावीं शस्त्र म्हणून आज आपण त्याच्याकडे पाहवयाला शिकलों आहोंत ! याचा असा अर्थ मात्र नव्हे कीं त्यामुळें ललितवाङ्मयाची मनोरंजकता कोणत्याहि तऱ्हेनें कमी झालेली आहे. उलट ही मनोरंजकता अधिकच वाढलेली आहे. तथापि मनोरंजकता हें कांही ललितवाङ्मयाचें ध्येय नव्हे ! ललितवाङ्मयाच्या प्राथमिक अवस्थेंत तें त्याचे ध्येय होतें हें मात्र खरे !

आधुनिक ललित वाङ्मयाच्या हेतूकडे पाहण्याचा प्रा. जोगांचा दृष्टिकोण अशा तऱ्हेनें प्राथमिक म्हणून अपक्व असल्यानें ललितवाङ्मयावर पुढें त्यांनीं केलेली सारीच मल्लीनाथी चुकीची ठरते. ललितसाहित्यानें मनाचें रंजन

कसें होतें याबद्दल त्यांची मीमांसा अशी आहे. मनुष्य आणि त्याचें जीवन अत्यंत गुंतागुंतीचें आहे. त्याचा अंत कोणालाहि लागणें कठिण आहे. या अथांग मानवी जीवनांत अनंत गुण आणि अनंत दोष यांच्या मिश्रणानें मानवी स्वभावाचे अनंत प्रकार निर्माण झालेले आहेत. हे अनंत प्रकार, त्याच-प्रमाणें स्त्रीपुरुषांच्या आशानिराशा, इच्छा आकांक्षा, सुखें दुःखें यांचीं कोण-त्याहि प्रकारचा आग्रह वा अभिनिवेश न धरतां खरीखुरी चित्रें काढून रसिकांचें रंजन करणें हेंच प्रा. जोगांच्या मनानें ललित लेखकांचें कर्तव्य आहे. मानवी जीवनांतील रहस्यें जाणून घेण्याची माणसांना बलवत्तर जिज्ञासा असते. ही वाचकांची जिज्ञासा ललितलेखकानें पुरविली कीं त्यांचें मनोरंजन आपोआप होतें, इतक्या सोप्या तऱ्हेनें प्रा. जोगांनीं हें प्रकरण स्पष्ट करून सांगितलेलें आहे. ललितवाङ्मयाकडे पाहण्याचा जोगांचा हा दृष्टिकोण इतका अज्ञान-मूलक आहे कीं सांगतां सोय नाही ! वाङ्मयाबद्दल त्यांचीं मतें अगदीं चार-चौघांसारखीं आहेत. जीवन हें गहन आहे हें मान्य. तें समजून घेण्याची माणसामध्यें जिज्ञासा असते हेंही मान्य. तथापि या गहन आणि अनंतरूपी जीवनाचीं खरीखुरीं चित्रें काढणें (आणि तींही तिन्हाइतासारखें थंड डोकें ठेवून !) म्हणजे झालें 'ललितवाङ्मय' हें जोगांचें म्हणणें अशास्त्रीय आहे. 'खरीखुरीं चित्रें काढणें' या कल्पनेला आणि विशेषतः 'खरीखुरी' या शब्दाला कांहीं एक अर्थ नाही ! खरीखुरी चित्रें काढणें म्हणजे लेखकाच्या डोळ्याला आणि मनाला गोष्टी जशा दिसतात तशा त्या वर्णन करून सांगणें असें असेल तर ही कल्पना मुळांतच चुकीची आहे. 'वाङ्मय हा एक जीवनाचा आरसा आहे' ही वाङ्मयाची व्याख्या जितक्या किमतीची तितक्याच लायकीचें 'हें खरीखुरी चित्रें रंगविण्याचें' प्रकरण आहे ! वाङ्मय हा जीवनाचा नुसता आरसा नव्हे किंवा ललित लेखन हें जीवनाची खरीखुरीं चित्रेंहि रंगविणें नव्हे. असलें काम करावयाला कलावंताची हो काय जरूर आहे ? वाटेल त्या अलबत्या गलबत्याला हें करतां येईल ? आहे काय त्याच्यांत ! पाह्यचें अन् बोलायचें, ऐकायचें अन् सांगायचें, किंवा वाचायचें अन् लिहायचें ! म्हणजे झालें ललितलिखाण 'खरीखुरी' हा शब्द अत्यंत भ्रामक आणि फसवा आहे. जीवन जसें दिसतें तसें मुळीं नसतेंच ! मग जसें दिसतें तसें तें रंगविणें म्हणजे तें त्याचें खरीखुरें चित्र

कांहीं होऊं शकत नाहीं ! जीवन जसें घडतें तसें वर्णन करण्यानें त्यांतला कांहीं एक अर्थ वर्णन करणाराला किंवा ऐकणाराला कळणें शक्यच नाहीं. निरर्थक प्रसंगांच्या राशीच्या राशी रोज डोळ्यांसमोर घडत असतात ! त्यांच्या डायच्या लिहून का ललितवाङ्मय निर्माण होणार ! ललितवाङ्मय या अवस्थेंतून आतां किती तरी पुढें गेलेलें आहे ! मानवी जीवनाचा अर्थ समजावा म्हणून आयुष्यातील कांहीं निवडक प्रसंग वेंचून काढून त्यांचा अचूक अन्वय लावणें हेंच ललित लेखकाचें खरें काम आहे. हे प्रसंग प्रत्यक्ष घडलेले असोत, किंवा पुढें कधी तरी घडणारे असोत किंवा मानवी जीवनांत निदान घडणें तरी शक्य असोत ! सान्या गोष्टी अगदी समोरच घडावयाला पाहिजेत असें नाहीं ! आयुष्याचा अन्वय लावणें हें ललित लेखकाचें मुख्य काम आहे. म्हणूनच त्याला जीवनाचा भाष्यकार किंवा टीकाकार असें म्हटलें जातें. वाचकांचें मनोरंजन करणें एवढेंच ललित लेखकाचें ध्येय मान्य केलेलें म्हणजे 'जगाकडे पाहण्याचें अन् सांगायचें' किंवा त्याचीं खरीखुरीं चित्रें रंगवायचीं हें ललित लेखकाचें काम अपोआपच ठरतें. पण मानवी जीवनाचा अन्वयार्थ लावून दाखविणें हें ललित लेखकाचें कर्तव्य आहे असें सिद्ध झालें म्हणजे मात्र ललित लेखनाचें ध्येय केवळ मनोरंजन आहे हें म्हणणें आपोआपच तोंडांतल्या तोंडांत विरघळून जातें !

ललित लेखकानें आपलें कार्य 'आग्रह न धरतां' आणि 'अभिनिवेश न बाळगता' करावें हें जोगांचें म्हणणेंहि सर्वस्वीं भ्रामक आहे. या म्हणण्याचा त्यांनीं पुढे अधिक विस्तार केलेला आहे. ते म्हणतात, "आज काल 'टोटॅलिटेरिअन' विचारसरणीचा प्रभाव फार झालेला आहे. श्रेष्ठ साहित्यिकांस काही तरी जीवनविषयक दृष्टिकोण हवा असें सांगण्यांत येतें. तथापि लेखकानें कोणत्याहि एका दृष्टिकोणाचें गुलाम असू नये. त्यामुळे वस्तुस्थितीचें यथार्थ दर्शन होण्यास अडचण पडते. तेव्हां लेखकांनीं कोणत्याहि पक्षाचा 'गणवेप' अंगावर न चढविता आपले विचारस्वातंत्र्य गमावू नये !" जोगाच्या या म्हणण्यांत अनेक वादग्रस्त विचारांची अशास्त्रीय गल्लत झालेली आहे. वाचकाचे निव्वळ मनोरंजन करावयाचें एवढाच हेतु डोळ्यांसमोर ठेवला म्हणजे जोगाचे हे अशास्त्रीय विचार समर्थनीय ठरतात ! दुसऱ्यांना

नुसता आल्हाद द्यायचा तेथें मतांचा आग्रह किंवा विशिष्ट भावनांचा अभि-
निवेश काय कामाचा ? सर्कगींतला विदूषक जसा असतो तसा जोगांच्या
मते ललित लेखक आहे ! विदूषक चार उड्या मारून प्रेक्षकांचें मनोरंजन
करीत नाही का ? तो कगाचाच आग्रह धरीत नाही ! किंवा दुसऱ्या
कोणाचाहि गणवेष तो अंगावर धारण करीत नाही. केवळ मनोरंजकतेचाच
गणवेष अंगावर चढवून तो आपलें ' विचारस्वातंत्र्य ' कायम राखीत असतो !

लेखकानें कगाचाहि आग्रह धरूं नये. त्याला एक दृष्टिकोण असण्यापेक्षा
विविध दृष्टिकोण असावेत हें जोगांचें म्हणणें चुकीचें आहे. लेखक हा कांहीं
वकील नाही. जो पक्षकार येईल तो वकिलाचा पक्ष. स्वतःचा असा त्याला
कांहीच पक्ष नसतो. असें लेखकाचें थोडेंच असतें ? त्याचा जीवनाचा
अनुभव विविध असला तरी जीविताकडे पाहण्याचा त्याचा स्वतःचा असा
एक विवक्षित दृष्टिकोण असतोच असतो ! दुसऱ्यांच्या दृष्टिकोणांनी
पाहण्याचें सामर्थ्य त्याच्यामध्ये असलें तरी स्वतःच्या दृष्टिकोणाचा त्यानें
कांहीं लिलांव केलेला नसतो ! ललित वाङ्मयांत आणि शास्त्रीय वाङ्मयांत
हाच मौलिक फरक आहे. शास्त्रीय वाङ्मय हें सिद्धांतस्वरूप आहे. तेथें
वैयक्तिक मतांचा प्रश्नच उद्भवत नाही. तसें ललितवाङ्मयाचें नाही.
जीविताकडे पाहण्याच्या लेखकांच्या विशिष्ट दृष्टिकोणामुळे ललितवाङ्मयांत
एवढी विविधता आणि सुंदरता आलेली आहे ! ललितवाङ्मयाचें हेंच
प्रभावी वैशिष्ट्य आहे. गणितामध्ये प्रत्येक उदाहरणाला एकच उत्तर असतें.
चार दुणे आठच होतात. नऊ नाही. तसें जीवितांत नाही. जीवितांत
प्रत्येक प्रश्नाला एकच ठराविक उत्तर नसतें. चार दुणे नऊ होतात व नव्वदहि
होऊं शकतात ! हीच तर आयुष्याची गंमत आहे. अगा आयुष्याकडे
लेखक आपल्या वैशिष्ट्यपूर्ण दृष्टीनें पाहूं शकतो म्हणून तर ललितवाङ्मया-
मध्ये अधिक गंमत असते ! जीवन जरी विविध स्वरूप असलें तरी त्याच्याकडे
लेखकाला आपल्या स्वतःच्याच दृष्टीनें पाहणें जरूर असते. तेव्हां लेखकाला
एकच असा दृष्टिकोण असूं नये हें जोगांचें म्हणणें मुळांतच चुकीचें आहे.
ललित लेखकाला आयुष्याचा अन्वयार्थ लावून दाखवावयाचा आहे ही त्याची
शास्त्रीय भूमिका एकदां मान्य केली, म्हणजे जीविताकडे पाहण्याचा त्याचा
स्वतःचा असा दृष्टिकोण असावयालाच पाहिजे हें मानणें क्रमप्राप्तच होते.

या वैयक्तिक दृष्टिकोणावद्दल लेखकानें अभिनिवेश धरावयाचा नाहीं हें म्हणणें कसें योग्य होईल ? ललित लेखकानें प्रचार करूं नये असें सामान्यपणें मान्य केले जाते. पण प्रत्येक बोलणें आणि लिहिणें हा एक प्रकारचा प्रचारच नव्हे तर काय ? ललितवाङ्मय हा तर एक अत्यंत सामर्थ्यवान् प्रचार आहे ! कारण बहुजन समाजाच्या भावनांची तो पहिल्याप्रथम पकड घेतो आणि त्यांना गदगदून हलवितो. ललितवाङ्मय अशा तऱ्हेनें प्रचार करतें म्हणूनच त्याचा अधिक प्रसार होतो. प्रचार जितका आकुंचित तितका तो अधिक स्वार्थी आणि 'पक्ष' पाती दिसतो. प्रचाराचें क्षेत्र जितकें अधिक व्यापक होत जाईल तितकें त्याचें स्वरूप अधिक उदात्त होईल आणि त्याचा वाङ्मयांत अंतर्भाव होईल ! ५०१ नबरच्या सावणावर किंवा 'डालडा वनस्पति' वर निर्माण केलेला एकादा जाहिरातपट कितीहि मनोरंजक असला तरी त्याच्या प्रचाराचें स्वरूप मर्यादित असल्यानें त्याला वाङ्मयात स्थान मिळू शकणार नाहीं. त्याच्या उलट बर्नार्ड शॉचीं नाटके ! शॉ हा जगांतला सर्वांत सामर्थ्यवान् प्रचारक आहे ! त्याला ज्या ज्या गोष्टी पटल्या त्यांचा त्यानें अत्यंत आग्रहानें आणि अभिनिवेशानें आपल्या नाटकांमधून प्रचारच केलेला आहे. पण या प्रचाराचें स्वरूप अत्यंत व्यापक आणि मानवी असल्यानें त्याची नाटके श्रेष्ठ दर्जाचें ललितवाङ्मय ठरतात ! कोणत्याहि एका विशिष्ट राजकीय पक्षाचा युनिफॉर्म ललित लेखकानें घालूं नये हें सर्वसामान्यपणें म्हणणें ठीक आहे. ललित लेखकावर कोणत्याहि राजकारणाची जबरदस्ती अथवा जुलूम असूं नये असा त्याचा अर्थ असेल तर तो मला अधिक मान्य आहे. पण त्याचा अर्थ जर असा असेल कीं जीवनाकडे (यांत राजकारणाचा ममावेग होतो !) पाहण्याची एक अढळ वैचारिका लेखकाजवळ मुळीं असूच नये, तर तें जोगांचें म्हणणें मला सुतगमहि मान्य नाही !

✽

✽

✽

ललितवाङ्मय शास्त्रीय अवस्थेंत आज प्रविष्ट झालेलें आहे याचें हें एक स्पष्ट गमकच आहे कीं प्रत्येक ललित लेखकाला वैचारिकेची किंवा तत्त्वज्ञानाची आज आवश्यकता भासूं लागलेली आहे. अशी वैचारिका डोक्यांत स्पष्ट असल्याशिवाय जीवनाचा अन्वयार्थ लावण्याचें जें ललितलेखकाचें काम तें त्याला उत्तम प्रकारें करतां येणें शक्यच नाहीं. ज्याला वाचकाचे

केवळ मनोरंजन करावयाचें आहे त्याला वैचारिकेची मुळीच जरूर नाही. थोड्याशा कौशल्याच्या भांडवलावर कोणालाहि कोणाचें मनोरंजन करतां येतें. पण ललितलेखकाचें तें ध्येय मुळीच नव्हे. ललितलेखकाचें हें तत्त्व-ज्ञान किंवा वैचारिका कशी असावी याबद्दल जाणत्यांचें आतां एकमत झालेलें आहे. मानवतेच्या कल्याणाची थोर विचारवंतांनीं आणि विभूतींनीं आजपर्यंत जी दिशा दाखवून दिलेली आहे त्याच दिशेकडे ललितलेखकांनी आपलीं तोंडे फिरवून पुढें जावयाला पाहिजे, हें आतां सर्वांना मान्य झालेलें आहे. प्रत्येक राष्ट्र आणि समाज हा स्वतंत्र असला पाहिजे. व्यक्तीच्या संपूर्ण विकासासाठीं प्रत्येक समाजांत भरपूर अवकाश असला पाहिजे. कोणत्याहि एका राष्ट्राला, वर्गाला किंवा व्यक्तीला सत्तेच्या जोरावर दुसऱ्या राष्ट्राची, वर्गाची किंवा व्यक्तीची राजकीय, आर्थिक व सामाजिक पिळणक करण्याचा अधिकार नाही. आर्थिक आणि नागरिक समानतेच्या पायावर सर्व समाजांची रचना व्हावयाला पाहिजे. म्हणजे दारिद्र्य, दुष्काळ, आर्थिक चढाओढी, आणि युद्धे ही मानवतेवरचीं सद्यःकालीन संकटे नाहीशीं होतील. हा श्रेष्ठ समाजशास्त्रज्ञांच्या विचारसरणीचा थोडक्यांत सारांश आहे. तो कोणत्याहि ललितलेखकाला मान्य होण्यासारखा आहे. तो ज्यांना मान्य होणार नाहीं, किंबहुना त्याला ज्याचा विरोध असेल अशा ललितलेखकांना निवडून बाजूला काढण्यासाठी म्हणून 'पुरोगामी' आणि 'प्रतिगामी' अशी वर्गवारी करणें भाग पडलें. नाहीतर या शब्दांची वास्तविक कांहींच आवश्यकता नाही.

'पुरोगामी वाङ्मय' या शब्दप्रयोगानें प्रा. जोगांना भयंकर धक्का बसल्यासारखें होतें म्हणूनच हें सागावें लागतें. जोग म्हणतात, "आजकाल 'वाङ्मया' पेक्षां 'पुरोगामित्वा' वरच जास्त चर्चा होते. 'पुरोगामी' या 'विशेषणा'नें विशेष्य जें 'वाङ्मय' त्याचें जणूं काय वैरच स्वीकारल्यासारखें झालें आहे!" खरें सांगावयाचें म्हणजे माझ्या मतें 'पुरोगामी वाङ्मय' ही द्विरुक्ति आहे! सर्वभक्षक काळाच्या परीक्षेतून वाचलेलें जें जें उत्तमोत्तम ललितवाङ्मय आहे, तें तें निःसंशय पुरोगामीच असलें पाहिजे, हें अगदीं वज्रलेप आहे. 'अंकल टॉम्स केबिन' ही मिसेस स्टोची कादंबरी घ्या! जगाच्या अंतापर्यंत ही कादंबरी वाचली जाईल. याचें कारण त्या कादंबरीतील वैचारिका ही पुरोगामी आहे. गोन्या वर्गानें गुलामगिरींत ठेवलेल्या दलित जातींतील

व्यक्तीच्या हालअपेष्टाची ती एक करुण कहाणी आहे. त्या कादंबरीतील हेतु केवळ मनोरंजन करणें आहे असे कोण म्हणेल ? वाचकांचें चित्त वेधलें जातेच ! पण तें नीग्रो जातिविषयीं सहानुभूति वाटते आणि गोऱ्या वर्गावद्दल चीड उत्पन्न होते म्हणून ! आपल्या मराठी भाषेतील ' शारदा ' नाटक घ्या ! तें लोकप्रिय होण्याचें कारण त्यांतील पुरोगामी दृष्टिकोण हेंच होय ! वास्तविक त्या वेळीं ' पुरोगामी ' हा शब्द देखील कोणाला माहित नव्हता ! पण त्या नाटकाच्या लोकप्रियतेची चिकित्सा आज आपण केली म्हणजे ही गोष्ट ध्यानांत येते.

या ठिकाणी प्रा. जोगांचें म्हणणें असें की, कोणत्याहि साहित्याचें पुरोगामित्व ठरविण्याची कसोटी बाहेरची असूं नये म्हणजे एकाद्या साहित्य कृतींत जानिभेदाचा निषेध केला आहे का पुरस्कार केला आहे, स्त्रीचें ध्येय स्वातंत्र्य आणि समान हक्क हें सांगितले आहे, का ' चूल नि मूल ' हें आहे असें प्रतिपादलेले आहे, या गोष्टी विचारांत घेऊन ती पुरोगामी किंवा प्रतिगामी आहे हें ठरविण्यांत येऊं नये. तर त्या कृतिमधील अंगभूत गुण म्हणजे (विवेचन शैली, पद्धति, तिच्यांतील अपूर्वता इत्यादि,) लक्षांत घेऊन मग तिच्यावद्दल निर्णय देत जावा ! प्रा. जोगांचें हें म्हणणें चुकीचें आहे. शास्त्रीय वा वैचारिक जीवनाचीं जी मूल्यें आज जगांतील विचारवंतांनीं मुक्रर केलेली आहेत, त्या मूल्यांच्या मापानेच कोणत्याहि साहित्यातील गुणावगुण हे मोजावयाला हवेत. जोग पुन्हां पुन्हां जी चूक करतात ती ही. ललितवाङ्मयाच्या ' वैचारिक ' आत्म्यापेक्षां त्याच्या लालित्यपूर्ण गरीरावरच ते अधिक भुलतात ! साहित्य हा सामाजिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे, हें जोग यांनीं विसरूं नये. म्हणून समाजानें मान्य केलेल्या मूल्यांशीं किंवा ध्येयाशीं सुसंगत अशीच साहित्याची रचना व्हावयाला हवी. म्हणूनच ललितकृतीच्या गुणावगुणांची मीमांसा करतांना सामाजिक परिस्थितीचा विचार करणें ही गोष्ट अगदी अपरिहार्य आहे. हार्डीच्या ' जूड द आंवस्क्युअर ' या कादंबरीचें उदाहरण पुढें टाकून जोग विचारतात कीं, ही कादंबरी पुरोगामी आहे किंवा प्रतिगामी ! त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीनें ती कादंबरी पुरोगामित्वाच्या आणि प्रतिगामित्वाच्या पलीकडची आहे ! ललितकृतीचें शास्त्रीय परीक्षण जोगांना करतां येत नाही, हा त्यांचा दोष आहे ! हार्डीची ही कादंबरी.

निःसंशय पुरोगामी आहे. समाजातील रुढ विवाहपद्धति किती अन्याय-मूलक आहे, विपम विवाहानें एकत्रित आलेल्या व्यक्ति घटस्फोटाच्या अभावा-मुळे कशा असहाय होतात आणि शेवटी त्यांना रुढ परंपरेला कसे शरण जावें लागतें, हें अत्यंत हृदयविदारक पद्धतीनें हार्डीनें आपल्या कादंबरींत चित्रित केलेलें आहे. 'प्रभात' कंपनीचा 'माणूस' हा बोलपट घ्या ! हा बोलपट अभिनयाच्या आणि तंत्राच्या दृष्टीनें अत्यंत उत्तम आहे. पण त्यांतली विचारसरणी निःसंशय प्रतिगामी आहे. लग्नाचें अभिवचन देऊन एक पोलीस एका वेश्येला आपल्या मलीन जीवनांतून बाहेर काढतो. येथपर्यंत ठीक आहे. पण शेवटी त्या वेश्येला फांसावर लटकवून तो स्वतः मात्र एका कुमारिकेशीं लग्न लावून आपल्या 'माणूस'कीचें प्रदर्शन करतो ! या कथेंतील विचारसरणी प्रतिगामी आहे हें ठरवितांना समाजशास्त्राच्याच दृष्टीनें विचार करावयाला पाहिजे, म्हणजे तिची परिस्थितिनिष्ठ मीमांसाच करावयाला हवी ! ललितकृतींतील मूलभूत विचारसरणी बाहेरच्या साधनांनीं मोजून बघूं नये हा जोगांचा आग्रह अगदी अडाणी आहे. समजा उद्यां 'शारदा' नाटकासारखेंच एकाद्यानें नाटक लिहिलें. मात्र त्यांत असें दाखविलें कीं एक म्हातारा एका गुडघ्याएवढ्या पोरीशी लग्न करतो आणि न्या दोघांचा संसार सुखाचा होतो. त्या म्हाताऱ्याला त्या 'नाती'एवढ्या पोरीपासून एक मुलगा होतो (किंवा समजा दोन तीन मुलें होतात !) पुढें म्हातारा आपली गडगंज संपत्ति बायकोच्या ताब्यांत देऊन सुखानें मरतो. अशा नाटकाची रचना कितीहि सुंदर असली किंवा त्याचे संवाद कितीहि लालित्यपूर्ण असले, तरी त्या नाटकाला वाङ्मयांत केव्हांहि स्थान मिळावयाचे नाही. कारण त्याची वैचारिका सामाजिकहिताला अपाय करणारी आहे. 'एकच प्याला' च्या अगदी विरुद्ध प्रकारचें असें कोणी नाटक लिहिलें आणि दाखविलें की कोणी एक सुधाकर रोज सायंकाळी दारुचा माफक असा 'एकच प्याला' घेतो (किंवा सिंधूच्याच हातानें तो घेतो असें म्हणा ना !) आणि आपली प्रकृति उत्तम राखतो. त्याचा संसार शेवटपर्यंत अगदी सुखाचा होतो. तर असें नाटक त्यांतील इतर अंगभूत गुण कितीहि प्रशंसनीय असले तरी समाजाला केव्हांहि मान्य होणारें नाही ! ललितकृतीमध्ये प्रकट होणारा लेखकाचा दृष्टिकोण किंवा त्याची विचारसरणी ही विचारांत घेतल्यावांचून

त्या ललितकृतीची समीक्षा करतां येणें शक्य नाहीं. माडखोलकर यांच्या-सारखी सुंदर आणि प्रगल्भ भाषा लिहिणारा एकहि लेखक माझ्या डोळ्यासमोर आज दिसत नाहीं. त्यांची लेखनशैली फारच मार्मिक आणि मोहक आहे. पण तेवढ्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्या उत्कृष्ट ललितकृति ठरत नाहींत. माडखोलकरांची विचारसरणी ही समाजाच्या आणि राष्ट्राच्या हिताला विघातक आहे म्हणूनच त्यांच्या कादंबऱ्या या प्रतिगामी आहेत असेंच म्हणणें भाग पडतें. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या महात्मा गांधीं-सारख्या लोकोत्तर विभूतीची आणि काँग्रेसपक्षीयांची त्यांनीं आपल्या ललित कृतीमधून पदोपदीं कुत्सित अवहेलना करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे हें लक्षांत आल्यावांचून कसें गहील ? वामनराव जोशी यांनीं आपल्या कादंबऱ्यां-मधून 'नवीन स्त्री' निर्माण करून महाराष्ट्रापुढें मांडली ! एवढेंच काय पण अशा तऱ्हेची स्त्री 'कर्वे विद्यापीठांतून' निर्माण करण्याचा देखील त्यांनीं प्रत्यक्ष प्रयत्न केला ! समाजहिताची विचारसरणी वामनरावांच्या कादंबऱ्यांमध्ये काठोकाठ भरून वाहते आहे म्हणून मराठी भाषेमधले ते एक श्रेष्ठ ललित लेखक ठरले ! वामनरावांच्या ललितकृति या केवळ मनोरंजनासाठीं आहेत असें कोण म्हणेल ! त्यांच्या उलट फडके-खांडेकरांच्या आजच्या कादंबऱ्या पहा ! भाषा आणि शैली या दोन्ही दृष्टींनीं फडके-खांडेकरांच्या लेखनामध्ये दोष काढण्यासारखे असें फारच थोडे निघेल ! पण तेवढ्यामुळे ते उत्तम ललित लेखक ठरत नाहींत. आजकाल त्यांनीं एक 'उन्मत्त स्त्री' (किवा तिला आपण 'आधुनिक द्रौपदी' म्हणूं) निर्माण करण्याचा प्रयत्न चालविलेला आहे. या उन्मत्त स्त्रीचें प्रेम बहुशः एकाद्या जहाल देशभक्तावर असतें. आणि ती लग्न मात्र करते राजकीय दृष्ट्या प्रतिगामी असणाऱ्या एकाद्या तरुणाशी ! अखेर नवऱ्याच्या संमतीनें किंवा त्यानें पांघरलेल्या औदार्यामुळे ही स्त्री आपल्या प्रणयलीला निर्वेधपणें चालू ठेवू शकेल, अशा परिस्थितीत गोष्ट संपते. ही या कादंबरीकारांनीं चालविलेली 'उन्मत्त स्त्री' ची निर्मिति कितीहि काव्यमय आणि लालित्यपूर्ण भाषेमध्ये होत असली तरी ती सामाजिक जीवनाच्या मूल्याशी संपूर्णतया विसंगत आहे ! अशा विचारसरणीचें लेखन ललितवाङ्मयांत फार काळ टिकूं शकणार नाही ! मांगण्याचा मुद्दा असा की, ललितकृतीचें पुरोगामित्व ठरवितांन

तिच्यांतली विचारसरणी लक्षांत घेण्यांत येऊं नये हें जोगांचें म्हणणें सर्वस्वीं चूक आहे !

✽

✽

✽

शेक्सपिअरचें उदाहरण जोगांनीं मोठ्या आवडीनें दिलेलें आहे. ते म्हणतात शेक्सपिअर हा कोणत्याच एका दृष्टिकोणाचा गलाम नव्हता. म्हणून त्याच्या वाङ्मयांत जीवनाचें अधिक यथार्थ दर्शन होतें. शेक्सपिअरनें आपलीं सारीं नाटकें केवळ रसिकांच्या रंजनासाठीं लिहिलीं किंवा मानवी जीवनांतील विविध प्रसंगाचीं शेक्सपिअरनें खरीखुरीं चित्रें रंगविलीं असें जें जोगांना मुचवावयाचें आहे तें बरोबर नाहीं. 'हॅम्लेट' नाटक काय शेक्सपिअरनें मनोरंजनासाठीं लिहिलें ? 'हॅम्लेट' ही केवळ एक भूमिका नसून ती जीवनांतली एक अवस्था आहे ! —कीं ज्या अवस्थेंत मनुष्याला 'जगावें का मरावें, हें करावें कां तें करावें, कां काहींच करूं नये' असा संभ्रम उत्पन्न होतो ! आणि अशा स्थितींतच शेवटीं त्याचा नाश होतो ! राजसत्तेच्या अमर्याद महत्त्वाकांक्षेमुळे माणसाची वृत्ति किती राक्षसी बनते हें 'मॅकबेथ' मध्ये पाहावयास मिळतें. भाऊवंदकीच्या कलहाग्निमध्ये प्रणयी जीवन कसें भस्मसात होते हें 'रोमिओ अँड जूलिएट' मध्ये दिसून येतें.

शेक्सपिअरची जीवनाकडे वघण्याची ठाम अशी वैचारिका होतीच होती. ती त्याच्या नाटकांतच काय पण प्रत्येक शब्दाशब्दांत व्यक्त झालेली आहे. शेक्सपिअरच्या काळीं 'समाजशास्त्र' निर्माण झालेलें नव्हतें. मनुष्य हा सामाजिक परिस्थितीमधून निर्माण होत असतो, ही दृष्टि त्यावेळीं कोणालाहि नव्हती. काम, क्रोध, मद, मत्सर या विकारांच्या आधीन असलेला मनुष्य हा एक प्राणी आहे आणि हे विचार जिकून त्यानें आपल्या ताब्यांत ठेवले की, तो सुखी झाला अशी मानवी जीविताकडे वघण्याची त्या वेळच्या विचारी माणसांची दृष्टि होती. शेक्सपिअरच्या लेखनांत ही विचारसरणी स्पष्टपणें प्रतिबिंबित झालेली आहे. आज मानवी जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टि समूळपणे बदललेली आहे. सामाजिक परिस्थिति लक्षांत घेऊन आज आपल्याला व्यक्तीच्या जीवनाकडे बघावें लागतें. ललितकृतीमध्ये ज्या व्यक्तींचें चित्रण केलें जातें, त्या त्या व्यक्तींना सामाजिक दृष्ट्या महत्त्व अमावें लागतें. एकादी व्यक्ति विलक्षण आणि चमत्कारिक आहे म्हणून

तिचें चित्रण आज वाङ्मयांत कोणी करीत नाही. अमुक अमुक दरवडेखोराचे रोमांचकारक पराक्रम किंवा तमुक वेश्येच्या जीवनांतली रंगेल रहस्ये कितीहि 'मनोरंजक' असलीं तरी तेवढ्यासाठीं ती ललितवाङ्मयाचा विषय होऊं शकत नाहीत. व्यक्ति आणि समाज यांची एकमेकांवर एकसारखी जी प्रक्रिया होत असते, ती आजच्या ललितवाङ्मयाचा विषय असल्यानें समाज-जीवनांत आज ललितवाङ्मयाला महत्त्वाचें स्थान प्राप्त झालेलें आहे.

मनोरंजन हेंच ललितलेखनाचें कार्य असल्यानें प्रत्यक्ष सामाजिक जीवनांत ललितलेखनाला दुसरें कोणतेंहि महत्त्वाचें स्थान नाही असें प्रा. जोग मोठ्या दिमाखानें बजावून सांगतात ! ते म्हणतात, " देशाला आग लागली असेल तर कवीनें हातांतला तंबोरा फेकून द्यावा आणि पाण्याची वादली घेऊन पुढे यावें; पण बी आग तंबोऱ्यानें विझविण्याचा प्रयत्न करूं नये । " याचा अर्थ असा की, समाजाला आग लागली असेल तर ती नुसत्या साहित्यनिर्मितीनें विझणें कधींहि शक्य नाही ! या कल्पनेचा जोगांनीं पुढें आणखी विस्तार केलेला आहे. ते म्हणतात, " सामाजिक पुनर्घटनेमध्ये साहित्यिकांना कोणतेंहि स्थान दिलें जात नाही. पाश्चात्य देशांत युद्धोत्तर जी पुनर्घटना होणार आहे, त्यांतील कोणत्याहि समितीवर साहित्यिकांची योजना झालेली नाही ! " जोगाचे हे विचार दिशाभूल करणारे आहेत. देशाला आग लागली तर ती ललितलेखक विझवू शकत नाहीत, असें जोग म्हणतात ! ठीक आहे. मग मी त्यांना उलट विचारतो की, ती आग कोण विझवू शकतो बरें ? वीर विझवू शकतात ? मुत्सद्दी विझवू शकतात ? वैज्ञानिक विझवू शकतात ? सत्ताधारी विझवू शकतात ? आज जगाला जी आग लागलेली आहे ती कोणी लावली आहे ? आणि ती विझविण्याचें सामर्थ्य तरी आज कोणाच्यांत आहे ! या प्रश्नाला जोगांनाच काय, पण कोणालाहि उत्तर देतां यावयाचें नाही ! समाजाला अनेक तऱ्हेनें अनेक आगी लागलेल्या असतात ! त्या विझविण्याचा प्रत्येक समाजसुधारक आपापल्या मगदुरा-प्रमाणें आणि साधनाप्रमाणें प्रयत्न करीत असतो. वीर बंदूक घेऊन पुढे येतो, डॉक्टर आपला स्टेथॉस्कोप घेऊन धांवत सुटतो, कवि आपली तंबोरी छेडावयाला लागतो, आणि चित्रकार आपली कुंचली परजू लागतो ! ज्याच्याजवळ जें सामर्थ्य आहे त्याचाच त्यानें समाजकारणांत उपयोग

करावयाला पाहिजे. लेखण्या टाकून हातांत बंदुका घ्या ' असें सांगणें जितकें मूर्खपणाचें आहे, तितकेंच ' तंबोऱ्या टाकून हातांत बादल्या घ्या ' हें म्हणणेहि गाढवपणाचें आहे. ज्याला बंदुका वापरतां येतात, त्यांनी बंदुकाच वापरल्यात. ज्याला तंबोऱ्या वापरतां येतात, त्यांनीं तंबोऱ्याच वापरल्या पाहिजेत ! आणि ज्यांना केवळ बादल्याच वापरतां येणें शक्य आहे, त्यांनीं बादल्याच हातीं घ्याव्यात ! ललितलेखकांनी हातांत बादल्या घेऊन पळत सुटावें, असें म्हणणाऱ्या माणसाला वाङ्मयहि कळलें नाहीं आणि आयुष्यहि कळलें नाहीं, असेंच म्हणावें लागेल ! देशाला आग लागलेली असली तरी ती कोण विझवूं शकेल हें कोणी सांगावें ! पण देशाला लागलेली ही आग आहे, ही कांही दिवाळीची आगस नव्हे, असें साऱ्या जनतेला ओरडून सांगून, तिला जागें करण्याचें कार्य केवळ साहित्यिकच करूं शकेल ! याविषयी मात्र कोणालाहि शंका आहे काय ? ललितलेखक हा एक मनोरंजन करणारा विदूषक आहे, असें जोग मानीत असले तरी जनता मानीत नाही आणि सरकारहि मानीत नाहीं ! कारण ललितलेखनाचा जनतेच्या मनावर परिणाम होतो याची ग्वाही जनता जशी वेळोवेळीं देत असते, तशी ती सरकारी कायदाहि देत असतो. जनतेच्या भावनांचा प्रक्षोभ करण्याचें प्रचंड सामर्थ्य ललितवाङ्मयांत आहे. नसतें तर नाटकासाठीं आणि बोलपटासाठीं प्रत्येक देशांतिल सरकारनें निरीक्षकांचीं नियंत्रणे ठेवलींच नसती ! गणित, ज्योतिषशास्त्र, तत्त्वज्ञान, नीतिशास्त्र, या विषयांच्या ग्रंथावर ' सेन्सॉरबोर्ड ' नेमली जात नाहींत. तीं ललितकृती वावत नेमली जातात. याचा अर्थ स्पष्ट आहे की जनमनावर परिणाम करण्याचे ललितवाङ्मयाचे सामर्थ्य फारच मोठे आहे. ' पानपतच्या मुकाबल्या 'ला किवा ' कीचकवधा 'ला सरकारनें कां बंदी केली ? सावरकरांचे आणि गोविंदकवीचे पोवाडे सरकारनें कां जप्त केले ? अर्न्स्ट टोलरसारख्या नाटककाराची हकालपट्टी जर्मनीमधून हिटलरने का केली ? आणि आज हिंदुस्थान सरकारच्या युद्धप्रयत्नाला आम्ही बोलपट निर्मात्यांनीं साहाय्य केलें पाहिजे असा निर्बंध तरी सरकारने आमच्या वोकांडी कां बसविला ? बोलपटाने युद्धप्रयत्नाला मदत होते ही गोष्ट सरकारनें मान्य केली आहे याकडे जोगांनी मुद्दाम लक्ष द्यावे. या सर्व गोष्टींचा अर्थ हाच की ललितसाहित्याचा मनोरंजनाखेरीज असा कांहीतरी गंभीर

प्रकाराचा परिणाम समाजाच्या मनावर होतोच होतो ! आतां युद्धोत्तर जगाच्या पुनर्वटनासमितीत साहित्यिकाला स्थान नाही याबद्दल जोगांनी साहित्यिकांना हिणवण्यांत कांहींच अर्थ नाही ! अशी परिस्थिति आहे म्हणून तर या जगाचें हें 'असें' झालें आहे ! आणि युद्धोत्तर जगाची घडी वसविण्याच्या मसलतीमधून जोंपर्यंत साहित्यिकाला वगळण्यांत येईल तोंपर्यंत ती कधींहि चांगल्या रीतीनें वसणें शक्य नाही ! 'अटलांटिक सनदे' सारखा गाढवपणा केवळ मुत्सद्दीच करूं जाणें ! त्यामध्ये एकादा शाँ, टागोर किंवा रोमा रोलाँ असता तर त्या सनदेचा असा विचका कधींच झाला नसता !

समाजाच्या घटनेंत ललितलेखकाला कांहीं एक स्थान नाही असें आग्रहानें सांगून झाल्यानंतर जोगांना काय वाटलें कोणास ठाऊक ! आपलें चुकलें अशी त्यांची समजूत झाली आणि त्याबरोबर त्यांनीं घाईघाईनें ताबडतोब एक खुलासा करून टाकला. ते म्हणाले, "साहित्यिकाला करण्यासारखें असें समाजोपयोगी कार्य एकच आहे, आणि तें म्हणजे समाजसंघटनेतील दोष दाखवावयाचे ! साहित्यिक हा सामाजिक विधिमंडळांमधील कायमचा विरोधी पक्ष होय ! " हा खुलासा करीत असतांना आपण काय बोलत आहोंत याचें जोगांना मुळींच भान राहिलें नाही ? नक्कल नीट पाठ नसली म्हणजे भलतेंच कांहीं तरी बोलून एकादा नट सबंध नाटकाचा जसा विचका करून टाकतो तसें हा खुलासा करून जोगांनीं केलें आहे ! साहित्याचा हेतु केवळ मनोरंजन करणें हा होय, समाजांत जें घडतें त्याचें तिन्हाइतांसारखें लांब वमून खरेंखुरें चित्र काढावयाचें यापेक्षां समाजाशीं साहित्यिकाचा कांहीं एक संबंध नाही, साहित्यिकाला कोणीतीहि एक सामाजिक विचारसरणी असतां कामा नये. एवढी सगळी आरडाओरड करून शेवटीं जोगांनीं आपल्या मुख्य सिद्धांताच्या पायावरच कुन्हाड घातली आणि सारा व्यूह कोसळून खालीं पाडला ! सामाजिक विधिमंडळांत दोषदर्शकाचें का होईना पण साहित्यिकाचें कांहींतरी महत्त्वाचें कार्य आहे असें मान्य करून जोगांनीं आपल्या केवलानंदाच्या उपपत्तीच्या नरड्याला चांगलेंच नख लावलें आहे ! सामाजिक विधिमंडळांत साहित्यिक हा कायमचाच विरोधी पक्ष आहे हें जोगांचें म्हणणें एकांगी अमूनसुद्धां मी तें मान्य करतां. कां तर त्यामुळें त्यांचा पूर्वपक्ष मपशेल उताणा पडतो ! कारण विधिमंडळांत त्या विरोधी पक्षाचें ध्येय

कोणत्याहि अर्थी मनोरंजन करण्याचें किंवा निरागस आल्हाद देण्याचें नाही, हें स्वतः जोगच मान्य करतात ! नुसत्या मनोरंजनापेक्षां अधिक जबाबदारीचें आणि जोखमीचें काम विरोधीपक्षाला करावें लागतें हेंहि त्यानंतर मान्य करणे क्रमप्राप्तच आहे. असें झालें म्हणजे गवई, पेटीवाला, कथ्थक किंवा तवलजी यांच्या पंक्तीमध्ये साहित्यिकाला जें सुरुवातीपासून जोगांनीं वसवून ठेवले होतें ती त्यांची योजना त्यांना बदलणें भागच पडतें ! आतां अधिकारारूढ समाजसंघटनेमधील दोष किंवा उणीवा दाखविण्याचे कामीं साहित्यिकाची लायकी जोग ज्या अर्थी मान्य करतात, त्या अर्थी त्याबरोबर त्यांना हेंही मान्यच करावें लागेल कीं, दोषरहित समाजरचना काय आहे किंवा काय असूं शकेल, याची प्रत्येक साहित्यिकाला स्पष्ट अशी कल्पना असलीच पाहिजे ! ती जर नसेल तर समाजसंघटनेतील दोष त्याला कसें दाखवितां येतील ? ही कल्पना जोगांनीं मान्य केली म्हणजे ते अल्लादपणें आमच्याच पक्षांत येऊन कोसळतात ! आणि मग त्यांचें आमचें भांडणच उरत नाही ! चिरकालीन मानवी कल्याणाच्या दृष्टीनें समाजाची आदर्श रचना काय असावी याबद्दल प्रत्येक ललितलेखकाची विचारसरणी ठाम असली पाहिजे. अशी विचारसरणी ज्या लेखकांची असते त्यांना आम्ही 'पुरोगामी लेखक' म्हणतो आणि अशी विचारसरणी ज्या ज्या ललित कृतींमधून प्रकट होत असते, त्या त्या कृतींना आम्ही 'पुरोगामी वाङ्मय' म्हणतो ! केवळानंदाची तरफदारी करणाऱ्याचा आव आणून 'पुरोगामी साहित्यावर हल्ला करावयास निघालेल्या जोगांना आपलें सोंग शेवटपर्यंत टिकवितां आलें नाहीं यांतच त्यांच्या हल्ल्याचा पोकळ वरपांगीपणा दिसून येतो ! यापेक्षां त्यांचे अधिक हाल ते काय करावयाचे ?

तेव्हां जोग म्हणतात त्याप्रमाणें ललितलेखक हा समाजाचें केवळ मनोरंजन करणारा एक विदूषकहि नाही किंवा ललितलेखन हें केवळ समाजजीवनाची चित्रें रंगविण्याचें कामहि नाही ! समाजाच्या भावना प्रक्षुब्ध करून त्या मार्गानें समाजाची विचारशक्ति जागृत करणें हें ललितवाङ्मयाचें कार्य आहे. ललितवाङ्मय ही जीवनाचा अन्वय लावण्याची धडपड आहे किंवा जीवनाचा अर्थ समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करणारें तें एक मनोहर भाष्यच आहे असें म्हणा ना ! ललितवाङ्मयानें मनोरंजन होतेंच होतें, पण तें कांही

त्याचें ध्येय नव्हे. प्रगतीच्या मार्गावर वाटचाल करणाऱ्या समाजाचें मार्गदर्शन करणें—कदाचित् दोषदर्शन करणें आणि कदाचित् प्रगतीच्या अंतिम स्वरूपाचीं स्वप्नेंहि तिखटमीठ लावून त्याला सुनाविणें हेंच ललितलेखकाचें मुख्य कर्तव्य आहे.

मुंबई साहित्य संमेलनांत अध्यक्षपदावरून प्रा. जोगांनीं ललितवाङ्मयावर प्रकट आक्षेप घेतले म्हणूनच या वडोदें साहित्य संमेलनांत त्या आक्षेपांना उत्तर देऊन ललितवाङ्मयाची ही कैफियत आपल्यापुढें मांडण्यास मी प्रवृत्त झालों; ती आपण मान्य कराल अशी आशा आहे. या माझ्या कैफियतींत तात्त्विक चर्चेपेक्षां दुसरा कोणताहि अभिनिवेश नाहीं हें आपणांस दिसून आलें असेलच ! संपलें माझें बोलणें !

काव्य आणि जीवन

पहिलं कवि संमेलन, पुणं

“ प्रथम महाराष्ट्र कविसंमेलन साजरे करा-
वयास जमलेल्या सन्मान्य कवि-कवयित्रींनो,
~~~~~

काव्यप्रेमी विद्वान् रसिक बंधुभगिनींनो, या संमेलनाच्या स्वागतमंडळाचे आमंत्रण स्वीकारून आज आपण या ठिकाणीं हजर राहात आहांत याबद्दल मंडळातर्फे मी आपले अत्यंत प्रेमपूर्वक स्वागत करतो. निमंत्रित पाहुणे-मंडळी जमली म्हणजे त्यांचे सत्कारपूर्वक स्वागत करणे हे शिष्टाचारास व शिरस्त्यास धरून आहे म्हणूनच केवळ मी आपले स्वागत करतो असे नाही. संमेलनाच्या पूर्वतयारीस फारसा अवकाश नसतां गडबडीच्या व घाईघाईच्या आमंत्रणाचा स्वीकार करून कार्याच्या कळकळीनें आपण या ठिकाणीं आलेले आहांत याची आम्हांला जाणीव आहे; म्हणून कृतज्ञतापूर्वक व आरंभीं म्हटल्याप्रमाणें प्रेमपूर्वक मी आपले स्वागत करतो. किती कृतज्ञतापूर्वक किंवा किती प्रेमपूर्वक मीं हे स्वागत करतो हे विशेषणांच्या साहाय्यानें व्यक्त करणे शक्य नाही.

“भावनेचा विचार व्यक्त करण्यास भाषा असमर्थ असते. गणित-शास्त्रांत या बाबतींत चांगली सोय आहे. एकाद्या संख्येची पट दाखवितांना तिच्या डोक्यावर हवा तो आंकडा चढविला म्हणजे पटीची कल्पना बिनचूक मुचवितां येते. आम्ही कवि जरी ‘शब्दसृष्टीचे ईश्वर’ असलों तरी यथार्थ भावना व्यक्त करतील असल्या ताकतीचे शब्द निर्माण करण्यास आम्ही असमर्थ आहोंत. म्हणून आंकड्याच्या अंगी नसणारी जी एक सूचक शक्ति शब्दांत असते तिच्यावरच अवलंबून आपणास रहावे लागते. वास्तविक पहातां, कवींच्या संमेलनास जमलेल्या प्रतिनिधींचें व रसिकांचें समर्पक स्वागत करावयाचें म्हटलें तर “स्वागताध्यक्षानें काव्यबद्धच भाषण करावयास हवें.”

सुप्रभात झालेली आहे ; उषासुंदरी भालप्रदेशीं कुंकुम चर्चून व हातांत उन्मीलित पुष्पांच्या माला घेऊन पूर्व मंदिरीं आपलें स्वागत करण्यास सज्ज झालेली आहे. पाचूंच्या हिरव्या साड्या नेसून लतावेली स्वागतासाठीं सुसज्ज झालेल्या आहेत. दंव-बिंदूचे शिरपेंच डोक्यांत घालून यःकश्चित् तृणें देखील सजलीं आहेत. आकाशांतून विहंग-वृंद—निसर्गचे भाट—ललकाच्या मारीत फिरत आहेत. झऱ्यांना तर इतकी घाई झालेली आहे कीं, डोंगरावरून धाडधाड उड्या मारीत आपल्या स्वागतार्थ धांवून येत आहेत. अगा निरनिराळ्या कल्पनांनीं व उत्प्रेक्षांनीं सजविलेलें स्वागतपर काव्य मला स्वतः रचतां आलें नसतें असें नाहीं. तथापि, “संगमनेरकर कवीप्रमाणे मी शीघ्र कवि नसल्यानें” आयत्या वेळच्या स्फूर्तीवर अवलंबून रहाणें मला शक्य नव्हतें. आधींपासूनच काव्य रचून ठेवावे तर वेळ थोडा असल्यानें तें शक्य नव्हतें. म्हणून मी शेवटीं ठरविलें कीं, गद्यांतच स्वागत करावे. त्याबरोबर मनांत असा विश्वास होता कीं, या ठिकाणीं सारे कवीच जमणार असल्यानें माझे गद्य भाषण ते मनांतल्या मनांत पद्यमय व वृत्तबद्ध करून घेतील. (हंशा)

सुरुवातीसच, अमा कोणी प्रश्न विचारील कीं, हें जें संमेलन आज येथें भरत आहे हें कोणाच्या विद्यमानें ? कुणीं कोणाला हें भरविण्याचा अधिकार दिला ? साहित्यामध्ये हल्ली कायदेशीर भाषा फार ऐकूं येऊं लागली आहे. ज्या शब्दांनीं ‘प्रेमसंन्यासां’तील गोकुळाला अवसान भरत होतें त्या ‘फैसल्ला’ ‘मुकदमा’, ‘लवाद’, *Locus Standi* इ. जोरदार शब्दांचे स्फोट मरस्वतीच्या मंदिरांत आनां ऐकूं येऊं लागले आहेत. कायदे बाजीच्या

संघाची बाधा आमच्या महाराष्ट्र परिषदेला देखील झालेली आहे. (हंशा). व या बाधेतून कोणता पंचाक्षरी आमच्या परिषदेला मुक्त करील तें भुतांचा दुर्दैवी देव श्रीदत्तच जाणू शकेल. असो. तर या संमेलनाच्या बाबतीत जर असा कायदेशीरपणाचा प्रश्न उपस्थित केला तर त्याला तसल्याच भाषेत उत्तर देणे आम्हांला शक्य नाही. अगदीच देतां येणार नाही असे मात्र नाही. आमच्या पुण्याला इतक्या साहित्यविषयक संस्था आहेत की, कोठल्या तरी संस्थेच्या प्रशस्त पंखाखाली बसून आम्हांला उत्तर देतां येणे शक्य आहे, कीं अमुक अमुक संस्थेच्या विद्यमाने आम्ही हें संमेलन भरवीत आहोंत. पण बादरायण स्वरूपाचा उपद्रवाप करून स्वतःच्या कृतीचें कायदेशीर समर्थन करण्याची आम्हांला आवश्यकता वाटत नाही. (हंशा)

“ मी स्पष्टपणें सांगतो, टिचून नव्हे ” (हंशा) हे कवींचें संमेलन कोणत्याही १८९६ सालीं कायद्यानें रजिष्टर झालेल्या संस्थेमार्फत भरत नाहीं. आम्हाला कोणाच्याही आज्ञापत्रकाचा, फर्मानाचा किंवा फतव्याचा आधार नाही. चागली गोष्ट करावयास कोणाच्याही परवानगीची जरूरी लागत नाहीं. ज्या गोष्टी करावयाच्या कीं नाहीं याबद्दल करणाराच्या मनांत शंका असते त्यांनीं पाहिजे तर ठरावाचा आणि परवानगीचा आधार घेऊन ठेवावा.

हें संमेलन भरविण्याच्या कल्पनेची हकीकत अगदीं थोडकी आहे. पुण्यांतील कांहीं कवीना व काव्यप्रेमी रसिकांना वाटले की, अशा तऱ्हेचें एक संमेलन भरवावें. काव्याचीच भाषा वापरावयाची म्हटलें तर असें म्हणतां येईल कीं, या मंडळीना संमेलन भरविण्याची ‘स्फूर्ति’ झाली, आतां एकदां स्फूर्ति झाल्यावर ती कशी दाबून ठेवतां येईल ? कोणीसें म्हटलें आहे कीं “प्रेम, खोकला व स्फूर्ति,” या तीन गोष्टी कधींही दाबून ठेवतां येत नाहीत. (हंशा) उलट त्या जितक्या दाबाव्यात तितक्या अधिक जोरानें उसळून प्रकट होतात. तेव्हां संमेलन भरविण्याची जी स्फूर्ति आमच्या कांहीं मंडळीना झाली तिचें अपत्य म्हणजे प्रस्तुत संमेलन ! स्वयंस्फूर्तीनें मनाच्या मुहूर्तावर भरलेलें हें संमेलन आहे. आणि म्हणूनच कवींना हें विशेष पमंत पडेल अशी मला आशा आहे.

बाकीच्या कायदेबाज मंडळींनी आपलीं कलमाचीं बोटे आमच्यावर मोडलीं तरी त्याची मला फारशी परवा नाहीं.

आतां आज ज्या अर्थी हें संमेलन येथें भरत आहे त्या अर्थी हें भरावें कीं न भरावें याचा जो एक वाद कांहीं दिवसांपूर्वी सुरू झालेला होता त्याची येथें चर्चा करण्याची वास्तविक जरूरी नाही. महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाच्या येत्या “कोल्हापूरच्या अधिवेशनाच्या सुमारास कवींचें एक पोटसंमेलन भरणार असल्याचें जाहीर झालें आहे. त्या संमेलनाच्या चालकांची अशी इच्छा होती कीं, हें आमचें संमेलन न भरलें तर बरें. कां तर, अशा प्रकारचें संमेलन भरविण्याची कल्पना त्यांना आधीं सुचली होती. कविसंमेलन भरविण्याची कल्पना ही कांही विजलीच्या वृत्तीच्या शोधासारखी अपूर्व कल्पना नव्हे कीं तिच्या पेटटासाठीं एकाद्यानें भांडत बसावें. येथें कविसंमेलन भरलें म्हणजे तें कोल्हापूरला भरूं नये असेंही कांहीं नाही किंवा तेथें भरणार असलें म्हणजे येथें भरूं नये असेंही कांहीं नाही. अशा तऱ्हेचीं संमेलनें जितकी भरतील तितकीं हवींच आहेत. एवढेंच काय पण दर गांवीं आणि दररोज जरी कविसंमेलनें भरलीं तर तीं नको कोणाला आहेत ? कवि प्रतिनिधींचा तुटवडा खास कधीं पडणार नाही. हा ज्याचा त्याचा स्फूर्तीचा प्रश्न आहे. हा प्रेरणेचा प्रश्न आहे. ज्या ईश्वरी प्रेरणेनें महात्माजींना उपवास करायला लावले “त्याच ईश्वरी प्रेरणेनें” कवडेशास्त्र्यांना उपवास करण्याची बुद्धि झाली. ज्या प्रेरणेनें आम्ही हें संमेलन भरवीत आहोंत त्याच प्रेरणेनें कोल्हापूरचें काव्यसंमेलन भरेल ? आतां ही खरी स्फूर्ति आहे कां काकड्या व चिंचा खाऊन मुद्दाम अंगावर ओढून आणलेलें हिंव आहे. याच्या चर्चेच्या भानगडींत कोणी पडूं नये. (हंशा व टाळ्या).

खरें पहातां संमेलनें, सभा, परिषदा, स्वागतमंडळें, उपाध्यक्ष, अध्यक्ष, ठराव, आणि ते पसार करणें हा गद्य जगानें आपल्या व्यवहारासाठीं निर्माण केलेला प्रपंच कवींच्या सृष्टींत चमत्कारिक दिसतो. हे शब्दच कसे कानाला कर्कश लागतात. माझ्या मते कविसंमेलनास असल्या नियमबद्धतेच्या कृत्रिम उपाधी मुळींच असतां कासा नयेत. काव्यामध्ये जगाचे व बाह्योपचाराचे बंध तोडण्याच्या वलगना करणाऱ्या आम्ही कवींनीं संमेलन भरवितांना मात्र जगाच्या मळलेल्या वाटेनें कां जावें हें मला कळत नाही.

“कवींच्या संमेलनाची माझी कल्पना अगदीं काव्यमय आहे” (टाळ्या) मला जर शक्य असतें, तर मी अशा तऱ्हेनें संमेलन भरविलें असतें. वसंत-

ऋतुमध्ये मी अशा संमेलनाची योजना केली असती कीं, ज्या वेळीं सृष्टि अगदीं उत्फुल्लवदन झालेली आहे, फुलांची चोहींकडे लयलूट झालेली आहे, आम्र-वृक्षावर मोहोर बहरलेला आहे व त्या “मोहोराच्या रसाळ मंजिऱ्या चाखल्या-मुळें मत्त झालेल्या कोकिळा” आपलें कुहू-संगीत गात बसलेल्या आहेत. एकाद्या आमराईच्या मध्यभागीं असलेल्या हिरव्यागार गवताच्या गालीच्यावर कवी जमलेले आहेत. जागोजाग कविकवयित्रींचे निरनिराळे संघ पडलेले आहेत. कुणी काव्यगायन करीत आहे तर कुणी काव्यचर्चा करीत आहे, कोणी ब्रह्मानंदी टाळी लावून बसलेले आहेत. जिकडून तिकडून गायनाच्या ललकान्या व हास्याचे तुषार ऐकू येत आहेत. त्या ठिकाणीं अशा प्रकारच्या खुर्च्या किंवा उच्चासनें किंवा ‘सुस्वागतम्’ च्या बेगडी पाट्या वगैरे कांहीं गोष्टी नाहीत, भाषणें नाहीत, चर्चा नाहीत की ठराव नाहीत ! असें संमेलन भरलें “तरच तें कवींचें खरें संमेलन !” तथापि, असल्या काव्यमय संमेलनाची कल्पना कोणालाही किंबहुना कवीनाही पटणार नाही. ठराविक चाकारीचें संमेलन झाल्याशिवाय त्यांना हायसे वाटणार नाही आणि म्हणूनच कीं काय आपणाला या चार भितींच्या आंत आज जमावें लागलें आहे. प्रस्तुत संमेलन ज्या भारत-इतिहास-संशोधक मंडळाच्या या मंदिरांत भरत आहे त्या इमारतीवर टीका करण्याचा अर्थात् माझा हेतु नाही. उलट एका अर्थीं हें संमेलन या इतिहास-संशोधक-मंदिरांत भरत आहे तें युक्तच आहे. कारण १००-२०० वर्षांनीं कदाचित् येथें जमलेल्या “बऱ्याच कवींची कविता या इमारतीमधील दप्तरांत येऊन बसण्याचा संभव आहे.” आणि मग कदाचित् त्या पिढीचें पोतदार मंडळाच्या एकाद्या पाक्षिक सभेंत याच ठिकाणीं वाद करीत बसावयाचे कीं ‘केशवमुत’ एक होते का दोन ? किंवा ‘जननीजनकज’ एकच कीं, सगळे ?

प्रस्तुत संमेलन भरविण्याचा हेतु काय असा कदाचित् कोणी प्रश्न करील. इतर जी ज्ञातिसंमेलनें भरतात त्यांच्या आणि अशा काव्यसंमेलनाच्या हेतूमध्ये मोठा फरक आहे. आम्ही येथें कोठल्याही हितसंरक्षणाच्या कामासाठी किंवा स्वतःची गाऱ्हाणी वेशीवर टांगण्यासाठीं जमलेले नाहीत. मुख्य प्रधानांनीं “जातवार निर्गयांत कवी लोकांचा समावेश केला नाही म्हणून आम्हांला तक्रार करावयाची नाही किंवा सरकारी नोकरीत एकदशांश नोकरांचा भरण कविवर्यांतून करावा अशी सरकारकडे आम्हांला शिफारसही पाठवावयाची

नाहीं. मासिकाच्या संपादकांनीं इतःपर कवितांना मोबदला द्यावा किंवा निदान नापसंत कविता परत पाठविण्याच्या बाबतींत कवींना जादा पोप्टेजचा भुर्दंड तरी पाडूं नये असेंही आम्हाला येथें ठरवावयाचें नाहीं. (हंशा)

“वाल कवीना निम्म्या दरानें प्रवास” करूं द्यावा अशी आम्हाला रेल्वे कंपन्यांना विनंतिही करावयाची नाहीं किंवा वृद्ध कवींसाठी आम्हाला एकादी प्राँव्हिडंट फंडाची योजनाही करावयाची नाहीं. डेक्कन जिमखाना कॉलनी--सारखी आम्हांला “कवींची स्वतंत्र कॉलनी” स्थापावयाची नाहीं. किंवा पशु-पक्ष्यांनी गजबजलेली एक “स्पेशल बाग कवीसाठी” म्युनिसिपालिटीनें नदीच्या पलीकडे काढावी असाही आम्हाला म्युनिसिपालिटीला विनंतिअर्ज करावयाचा नाहीं.

आम्ही जे येथे जमलों ते स्वतःच्या समाधानासाठी व आनंदासाठीं एकमेकांच्या भेटीसाठीं आणि काव्यगायन श्रवणाचा आनंद उपभोगण्यासाठी. फार झालें तर कांहीं जिव्हाळ्याच्या विषयाची खेळीमेळीनें चर्चा करण्यासाठीं. आम्ही सारे कवितेचे वेडे आहोंत, “कवितेसाठीं सर्वस्वाची होळी” करावयास तयार झालेले आम्ही वेडे फकीर आहोंत. तेव्हां आमच्या स्वार्थाचा विचार करण्याचा येथें प्रश्नच नाहीं. काव्यासाठीं कवी जो स्वार्थत्याग करतात त्याशीं तुलना करावयाला क्वचितच एकादें उदाहरण सांपडेल.

“कवि कविता कां करतो” या धंद्यापासून त्याला एक पैचीही प्राप्ति नाहीं. प्राप्ति नाहीं तर नसो. फुकटच्या कविता वाचायला किंवा ऐकायलाही कोणाची तयारी नाहीं. चार मंडळी ‘बरे’ म्हणतील तर त्याचीही आशा नाहीं. उलट काय जी अब्रू पूर्वीची कमावलेली असेल ती देखील या नादामुळें नाहींशी व्हावयाची. केशवसुतांना देखील असाच अनुभव आला होता.

आप्तवर्ग म्हणती याते । कुठली ही जडली ब्याद ॥

इतकी प्रतिकूल परिस्थिति असतांना देखील कवीचा कविता लिहिण्याचा उद्योग अव्याहत चाललेला असतो. एवढें काव्याचें कवीला काय आकर्षण आहे? व्यवहारी जगाचा जरी काव्यावर विश्वास नसला तरी खुद्द कवीचा काव्याच्या प्रभावशालित्वावर पूर्ण विश्वास आहे.

“हल्लींच्या मराठी कवितेसंबंधीं बोलावयाचें” तर अमें म्हणतां येईल.

की, गेल्या १३ वर्षात आधुनिक कवितेची निर्मिति झपाट्यानें होऊं लागली आहे.

पूर्वी मासिकांतून महिन्याला एकदां दर्शनास येणारी कविता आतां दर आठवड्याला साप्ताहिकांतून प्रकट होऊं लागली आहे. एवढेंच काय पण “ सिद्धधूप की जय ” अशा काव्यमयग र्जना देखील कांहीं जाहिरातवाले करूं लागले आहेत. एकदम लोकांचे डोळे दिपतील अशा अपूर्व प्रतिभेचा गोविंदा-ग्रजासारखा किंवा बाल कवीसारखा कवि जरी आजकाल आढळांत येत नसला तरी बऱ्याच चांगल्या दर्जाची कविता लिहिणारे आज पुष्कळ कवि आहेत.

“ विषयाची व वृत्तांची विविधता ” हा आजच्या काव्याचा विशेष आहे. काव्यगायन हेंही आजच्या आधुनिक कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. आणि त्यामुळेच आधुनिक कविता अधिक लोकप्रिय झालेली आहे. या बाबतींत कवींचे कांहीं दोष लक्षांत घ्यावयाला पाहिजेत.

अनुकरणप्रियता ही मनुष्याप्राण्याची जरी नैसर्गिक प्रवृत्ति असली तरी ही प्रवृत्ति कवींमध्ये फारच मोठ्या प्रमाणानें आढळून येते. (हंशा) एका कवीनें एकहि गोष्ट केली कीं, तशी गोष्ट इतरांनीं करावयालाच पाहिजे अशी पुष्कळ कवींची समजूत झालेली दिसते. एकानें कवितेच्या डोक्यावर एकादें गूढ ब्रह्मवाक्य घातलें कीं, बाकीच्यांनीं आपापल्या कवितेच्या डोक्यावर निरर्थक अनुप्रासात्मक वाक्यांचें ओझें दिलेंच समजा. एकानें कवितेचा शेवट अनुष्टुपानें केला कीं, बाकी साऱ्यांच्या कविता अनुष्टुप वृत्तांत प्राण सोडणार असें नक्की समजावें. एकानें कवितेंत ‘अन्’ शब्द वापरला कीं, बाकीच्यांनीं “ कवितेची अन्नान्नस्थिती करून टाकलीच समजा. मधें, ऐतिहासिक कवितांचें असेंच खूळ माजलें होतें. आपल्या दुर्दैवानें व कवींच्या सुदैवानें आमच्या पूर्वजांनीं मुबलक कत्तल करून ठेवली आहे. तेव्हां असलाच एकादा रक्तानें रंगलेला प्रसंग घ्यावयाचा “ उद्धवा, शांतवन कर जा ! ” ही बिनवारशी चाल घ्यावयाची.

“ उद्गार चिन्हांचें डांव ” जागोजाग पुरावयाचे व बखरीतल्या शब्दांची अधून मधून राळ उडवावयाची. असलें आमच्या ऐतिहासिक कवितेचें स्वरूप होतें.

तशाच या सणासुदीच्या कविता. चंद्राला गिऱ्हाण लागला म्हणजे दान

मागण्यासाठी जशी कांही लोकांची धांदल उडते तसे एकादा सण आला म्हणजे आमचे कवी लोक सैरावैरा धांवू लागतात. संक्रांत आली की यांचा शिमगा सुरू झालाच; दसरा आला की हे घोड्यावर बसून शिलंगणाला निघालेच ? प्रेमाचा तीळ घ्या, भक्तीचा पाक घ्या, हृदयाची कढई करा. अन् अशा तऱ्हेने हलवा करा. “या हलव्याच्या कविता वाचल्या की, माझ्या अंगावर कांटा उभा राहतो” (हंशा) होळीच्या कविता वाचून कोणाच्याही अंगाचा भडका झाल्याशिवाय रहाणार नाही. होळीवरच्या एकून एक कविता होळीत टाकण्याच्या लायकीच्या असतात अशी माझी समजूत आहे. शिवाय या पंचांगांच्या भांडणांमुळे “सणांची संख्या दुप्पट” झाली असल्यामुळे सणावाराच्य कवितांची ही वाढ दुपटीने होऊ लागली आहे. (हंशा व टाळ्या) तशा त्या मुरलीच्या कविता ! गोकुळांत कृष्णाने जेवढा धुमाकूळ घातला नसेल तेवढा धुमाकूळ त्याच्या या मुरलीने मराठी साहित्यांत माजविलेला आहे. जो कवि उठतो तो वीतभर लांबीचा लांकडाचा तुकडा कृष्णाच्या तोंडांत अडकवितो, आणि सांगतो “वाजिव वाजिव कान्ह्या मुरली” आतां हा ‘कान्ह्या’ मुरली वाजविणार तरी किती !

“मुरली वाजवून वाजवून त्याचे ओंठ अद्यापि कसे हुळहुळे झाले नाहीत.” किंवा त्याला ‘*Facial Paralysis*’ कसा होत नाही ! आधीच बिचान्याचा पाय अधू; त्यांत आणखी तोंड वांकडे झाले म्हणजे संपलेच मग. सोळा हजार एकशे आठ गोपीपैकीं एक गोपी देखील त्याला दारांत उभी करणार नाही. या मुरलीच्या कवितेच्या जोडीला कधी कधी चित्रे देण्यांत येतात ती या कवितेसारखीच दिव्य असतात ! त्यांत “कृष्ण मुरली वाजवितो आहे कां उंसांचे कांडे सोलून खातो आहे” हेंच कळत नाही ! (हंशाच हंशा) तेव्हां कवींनीं ही आपली अनुकरणप्रियता कमी करावयाला हवी. स्वतंत्र दृष्टीने व्यासंगपूर्वक काव्याचा विचार करावयाला हवा. त्याचप्रमाणे चार उपन्या कविता लिहिल्याने आपण ‘कवि’ झालोंत ही कल्पना कवींनी सोडून द्यावयास पाहिजे.

“काव्य लिहिण्यापेक्षां काव्य जगविण्याकडे” कवींनी अधिक लक्ष द्यावयास पाहिजे. कवि हा सौंदर्याचा प्रचारक व उपासक आहे. तेव्हां कवींनी स्वतःचे आयुष्य सौंदर्यपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तर सौंदर्याचा काव्यद्वारा.

प्रचार करण्याची पात्रता व अधिकार कवीच्या अंगी येईल. नाही तर पुष्कळ वेळां असें होतें कीं, “ फुलावर पुडेच्या पुडे कविता लिहिणारा कवि ” चुकून पैशाचें देखील फूल विकत घेतांना आढळत नाहीं. समाजांत फार चिखल माजला आहे, म्हणून केविलवाणा हंबरडा फोडणाऱ्या कवीच्या अंगणांत गुडघाभर चिखल सांचला तरी तें त्याच्या गांवीं देखील नसतें. रस्त्यावर एकादा दगड पडला तर तो वाजूला फेंकण्याची तो तसदी घेत नाहीं. उलट तो दगड कोणाच्या तरी कोमल चरणतळाला लागावा म्हणजे तो चरण रक्तबंबाळ झाल्यावर आपल्याला कविता करावयाला संधि मिळेल अशी त्याची कल्पना असते. तुंगगिरीची उशी करून “ इंद्रधनुष्याची तुतारी फुंकण्याच्या गप्पा मारणारा हा कवि त्याच्या घरीं गेलों तर, विड्या फुंकीत पडलेला असतो. ” तुतारी फुंकणें म्हणजे काय चेष्टा आहे ? त्याला छातींत जोर लागतो. तुतारी फुंकणें आणि विड्या फुंकणें या कांहीं एकसारख्या गोष्टी नाहीत. (हंशा).

तरी केवळ शाब्दिक काव्य लिहिण्याच्या निव्वळ भरीस न पडतां जर सौंदर्यपूर्ण आयुष्य जगण्याची प्रवृत्ति आमच्या कविवर्गांत वाढेल तर या महाराष्ट्रांत रविंद्रनाथ टागोरसंसारखा खरा कवि निर्माण होईल ! यापेक्षां या विषयावर अधिक बोलून मी आपला वेळ घेऊं इच्छित नाहीं.

आजच्या कवि-संमेलनाला ज्यांची आपण योजना करून ठेवलेली आहे त्यांच्या आयुष्याकडे व कृतीकडे पाहिलें तर आपणांस अनुरूप अध्यक्ष मिळाला असेंच म्हणावयास पाहिजे. साहित्याच्या कोणत्याही शाखेंत ते यशस्वीपणें संचार करतात. ते निव्वळ काव्य लिहिणारे कवि नाहीत तर काव्य जाणणारे कवि आहेत. उच्च ध्येयासाठीं सर्वस्वाची आहुति देणारे ते कवि आहेत. ‘कवितेच्या पायी आयुष्याचें मातेरें होतें’ असे उद्गार व्यवहारी लोकांच्या तोंडून कधीं कधीं ऐकू येतात. केशवसुत तर कवितेला वीज म्हणत असत. ती ज्याच्या डोक्यावर पडेल, त्याचा चक्काचूर व्हावयाचा. तथापि “ कवितेमुळें आणि केवळ एकाच कवितेमुळे ”-प्रो. बेहेरे यांच्या आयुष्याचें जितकें नुकसान झालें आहे तितकें एकाद्या कवीचें क्वचितच नुकसान झालें असेल. कदाचित् बेहेरे आपल्या आयुष्याचें नुकसान झालें नसून सार्थक झालें असें म्हणतील. तो त्यांचा वाणेदारपणा आहे, तें त्यांचें धैर्य आहे. या एकाच गोष्टीसाठीं ते कविसंमेलनाचे अध्यक्ष होण्यास लायक आहेत असें मी समजतो.

आतां माझ्या स्वतःसंबंधीं बोलायचें म्हटलें तर स्वागतमंडळानें ही स्वागताध्यक्षत्वाची जबाबदारी मजवर कां टाकली हें मला कळत नाही. कवि लोकांचें स्वागत करण्याच्या कामांत मी फार कुशल आहे असा कांहीं प्रकार नाही. उलट ज्या तऱ्हेचा स्वागतसमारंभ मी आजपर्यंत कांहीं कवींचा केलेला आहे त्यावरून “माझी स्वागत करण्याची तऱ्हा” फारशी कोणास आवडणार नाही. (हंशा) मला वाटतें याचाच वचपा काढण्यासाठीं म्हणून माझ्यावर ही कामगिरी सोपविलेली असावी. निवडलेल्या माणसानें स्वतःच्या नालायकी-संबंधीं दोन शब्द तरी बोलणें हा शिष्टाचार आहे. तथापि तो शिष्टाचार न पाळतां मी म्हणतां कीं, “मी या कामाला कांहीं अगदींच नालायक नाहीं.” कारण माझें काम केवळ स्वागताचेंच असल्यानें अत्यंत आनंददायक व सुलभ असें आहे आणि एवढेंदेखील काम मला साधणार नाहीं असें वाटत नाहीं. तरी फिरून एकवार आपणा सर्वांचें प्रेमपूर्वक स्वागत करून हें संमेलन यशस्वी करण्यांत आपण सक्रिय भाग घ्याल अशी मी आपणास नम्र विनंति करतां.

REFBK-0006479

Handwritten text in a non-Latin script, possibly Indic, located at the top of the page.

11 8 ... 1951

2 DEC 1951